

Ouderschapsarrangement en geslachtsidentiteit : geslachtsspecifieke socialisatie, geen onverdeeld succes bij een verdeeld subject?

<https://hdl.handle.net/1874/354442>

OUDERSCHAPS- ARRANGEMENT EN GESLACHTS- IDENTITEIT

*Geslachtsspecifieke socialisatie, geen
onverdeeld succes bij een verdeeld subject?*

VINCENT DUINDAM

PA

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

3657 4865

Bou-PA

70172

ouderschapsarrangement en geslachtsidentiteit
Geslachtsspecifieke socialisatie, geen onverdeeld succes
bij een verdeeld subject?

en
geslachtsidentiteit

Geslachtsspecifieke socialisatie,
geen onverdeeld succes bij een verdeeld subject?

Parenting arrangements and gender identity

Gender-specific socialization
the role of a divided subject
(with a summary in English)

0999

RIJKS BUREAU

het verspreiden van de geest van Democratie
naar de Republiek van Canada
op gezag van de Directie Algemeen Verspreiden van Geschiedenis
Instituut voor Geschiedenis van het College van Geschiedenis
in het verspreiden van geschiedkundige
opdrachten en verspreiden van 4.15 uur

VIRAL OF PAUL JOSEPH DUBOIS

uitgegeven op 9 april 1978 te Utrecht

Rechtsaankomende te Utrecht
Rijksuniversiteit Utrecht

Rijksuniversiteit te Utrecht
BIBLIOTHEEK CENTRUM UITHOF

PA

INTERNATIONAL JOURNAL OF
SCIENCE AND TECHNOLOGY
OF INFORMATION

Volume 1, No. 1, 1999
ISSN 1077-1418
Copyright © 1999 by
World Scientific Publishing Co., Inc.

World Scientific Publishing Co., Inc.
275 Third Avenue, New York, NY 10016, USA
Tel: (212) 850 6000
Fax: (212) 850 6008
E-mail: order@wsp.com
http://www.wsp.com

966

Tb I 852

Ouderschapsarrangement en geslachtsidentiteit

*Geslachtsspecifieke socialisatie,
geen onverdeeld succes bij een verdeeld subject?*

Parenting arrangements and gender identity

*Gender-specific socialization:
the vicissitudes of a divided subject
(with a summary in English)*

[1991]

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van Doctor
aan de Rijksuniversiteit te Utrecht
op gezag van de Rector Magnificus Prof.dr. J.A. van Ginkel,
ingevolge het besluit van het College van Dekanen
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 12 april des namiddags te 4.15 uur

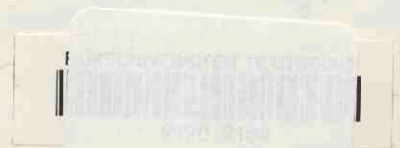
door

VINCENT PAUL JOZEF DUINDAM

geboren op 6 april 1958 te Utrecht

Rijksuniversiteit te Utrecht
BIBLIOTHEEK CENTRUM UITHOF

PA

Promotoren: Prof. Dr. J.D. Ingleby, Rijksuniversiteit Utrecht
Prof. Dr. J. de Jong-Gierveld, Vrije Universiteit Amsterdam

115
Geschiedenis

De geschiedenis van de...
van de... van de...

De... van de...
van de... van de...

De... van de...

De... van de...
van de... van de...

De...

De... van de...

De... van de...

BIBLIOTHEEK CENTRUM UITHOF
Rijksuniversiteit te Utrecht

Inhoudsopgave

Voorwoord	11
Inleiding:	13
1. Doelstelling	13
2. Vraagstelling	14
3. Werkwijze/Leeswijzer	16
Hoofdstuk 1: Internalisatie en socialisatie: 'The oversocialized conception of [wo]man'	
1.1 Inleiding	19
1.2 Veranderingen in het socialisatie-concept	20
1.3 Veranderingen in het internalisatie-concept	22
1.4 Het 'oversocialized' mensbeeld: het probleem en de oplossing van Wentworth	25
1.5 Kritiek op Wentworths oplossing en een vooruitblik	27
1.6 Samenvatting	29
Hoofdstuk 2: Socialisatie en onbehagen: 'The unsocializable conception of [wo]man'	
2.1 Inleiding	31
2.2 Terug naar Freud? Het biologisme als tweede valkuil	32
2.3 Twee socialisatie-concepties	34
2.4 Weerbarstigheid versus maakbaarheid	36
2.5 Samenvatting	37
Hoofdstuk 3: Biologisme, sociologisme, behaviourisme en de psychodynamische visie: Chodorow geïntroduceerd	
3.1 Inleiding	39
3.2 Chodorow en het behaviourisme	39
3.3 Chodorow en het sociologisme	47
3.4 Chodorow en het biologisme	48
3.5 Conclusie: Chodorow en de twee socialisatie-concepties	49
3.6 Samenvatting	50

Hoofdstuk 4: Freud, Parsons en Chodorow

4.1 Inleiding	51
4.2 Freuds fallocentrisme	51
4.3 Een gynocentrische visie, bijvoorbeeld op castratie-angst	54
4.4 Parsons en Chodorow	56
4.5 Chodorows toenadering tot de psychoanalyse en verwijdering van de socialisatie-theorie	61
4.6 Samenvatting	64

Hoofdstuk 5: De critici

5.1 Inleiding	
5.2 Biologie	65
5.3 Psychoanalyse	65
5.4 Conflict-harmonie	67
5.5 Sociologie	68
5.6 Empirie/representativiteit	72
5.7 Samenvatting	73

Hoofdstuk 6: Frans-geïnspireerde kritieken op 'het socialisatie-denken'

6.1 Inleiding	
6.2 Waarom Parijs? Frans-geïnspireerde kritieken en alternatieven	77
6.3 Foucault	77
6.3.1 Michel Foucault (1926-1984)	81
6.3.2 Enige begrippen	82
6.3.3 Kritische overwegingen	83
6.3.4 Een Foucaultiaanse heuristiek	85
6.4 Lacan	86
6.4.1 Jacques Lacan (1901-1981)	87
6.4.1.1 De drie registers Reëel-Symbolisch-Imaginaire	88
6.4.1.2 Taal, gemis, verlangen	89
6.4.1.3 Het onbewuste	92
6.4.1.4 Fallus en castratie	93
6.4.1.5 Mannelijkheid en vrouwelijkheid als posities ten opzichte van de fallus; en het surplus van de vrouw	95
6.4.2 Kritische overwegingen	96
6.4.3 Een Lacaniaanse heuristiek	97
6.5 Presentatie van enige Frans-geïnspireerde onderzoeken	100
6.5.1 Barbara Hudson	101
6.5.2 José de Marc en Barbara Spoel	102

6.5.3 Cathy Urwin	104
6.5.4 Agnes Sommer	105
6.5.5 Rosalind Coward	106
6.5.6 Wendy Hollway	107
6.5.7 Valerie Walkerdine	110
6.5.8 Jane Selby	111
6.6 Evaluatie van het behandelde onderzoek	112
6.7 Conclusie	117
6.8 Samenvatting	121

Hoofdstuk 7:

Chodorows theorie en de nieuwe consensus: conclusie theoretisch deel

7.1 Recapitulatie	123
7.2 De nieuwe consensus rond sexe en geslacht: wie of wat heeft een geslacht, mensen of gedrag?	127

Hoofdstuk 8:

Ouderschapsarrangement en geslachtsidentiteit: een gedachtenexperiment

8.1 Inleiding	133
8.2 Chodorows betoog	133
8.2.1 Het meisje	134
8.2.2 Het jongetje	135
8.2.3 De cirkel wordt gesloten	136
8.3 Processen of mechanismen	137
8.4 Rolwisseling	139
8.4.1 Het meisje	140
8.4.2 Het jongetje	141
8.5 Gedeeld ouderschap	142
8.5.1 Ouders-dochter	142
8.5.2 Ouders-zoon	143
8.6 Conclusie	144

Hoofdstuk 9:

Ouderschapsarrangement en geslachtsidentiteit: enige onderzoekingen

9.1 Inleiding	147
9.2 Thema's	148
9.2.1 'Same sex'-cross sex'	148

9.2.1.1 Inleiding	148
9.2.1.2 Enige onderzoeken	150
9.2.1.3 'Same sex' relaties	153
9.2.1.4 'Cross sex' relaties	154
9.2.1.5 Conclusie	155
9.2.1.6 Terzijde: Parke & Sawin	156
9.2.2 Situatie versus dispositie	157
9.2.2.1 Inleiding	157
9.2.2.2 Enige onderzoeken: de situatie	158
9.2.2.3 Enige onderzoeken: de dispositie	159
9.2.2.4 Conclusie	161
9.2.3 Effecten van de levensstijl	161
9.2.3.1 Inleiding	161
9.2.3.2 Moeder werkt buitenshuis	162
9.2.3.3 Vader is afwezig	164
9.2.3.4 Enige onderzoeken	165
9.2.3.5 Bescheiden effecten	166
9.2.3.6 Verschillen	166
9.2.3.7 Cognitieve ontwikkeling	168
9.2.3.8 Conclusie	169
9.2.4 Participatie van de man/vader	171
9.2.4.1 Inleiding	171
9.2.4.2 Enige onderzoeken	172
9.2.4.3 Sexe-rol-opvattingen	172
9.2.4.4 Relatieve hulpbronnen van de vrouw	174
9.2.4.5 Demand/response capability	175
9.2.4.6 Conclusie	177
9.2.5 Compensatie versus imitatie	178
9.2.5.1 Inleiding	178
9.2.5.2 Enige onderzoeken	178
9.2.5.3 Conclusie	180
9.3 Voorlopige evaluatie van de theorie van Chodorow	180

Hoofdstuk 10: Methodologische problemen, aansluitingsproblemen en enige aanbevelingen voor een onderzoeksopzet

10.1 Gebreken van het onderzoek	185
10.2 Aansluitingsproblemen	188
10.3 Suggesties voor een onderzoeksopzet	192
10.4 Ter afsluiting	198
Conclusies	201
Literatuurlijst	209

Voorwoord

Veel mensen hebben iets voor mij betekend tijdens de totstandkoming van dit proefschrift. Mijn beide promotoren droegen elk op hun eigen wijze bij. David Ingleby bracht mij vaak op ideeën. Daarnaast corrigeerde hij de summary. Jenny de Jong-Gierveld heeft diverse keren aanwijzingen gegeven om de structuur van het boek te verhelderen. Nelleke Spiljard en Mariella Kraaijenbrink lazen het gehele manuscript nauwgezet. Nelleke zelfs in verschillende versies. Ook in andere opzichten was zij mijn steun en toeverlaat en we hebben het samen mooi klaar gespeeld.

Tallose collega's, vriendinnen en vrienden hebben commentaar geleverd op delen van mijn tekst. Een groot deel van hen is verbonden aan de Vakgroep Ontwikkeling en Socialisatie, of aan de Vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Ik heb bijna niemand met rust gelaten. Geloof het of niet, de volgende personen hebben allemaal commentaar geleverd -en daar ben ik ze zeer dankbaar voor: Sylvia Nossent, Ed Elbers, Kathy Davis, Carol van Nijnatten, Wilma Vollebergh, Robert Maier, Ruud Abma, John Shotter, Barbara Wiemann, Ruth de Kanter, Ed Spruijt, Ingrid van Lieshout, Chris Sinha, Arno van der Avort, Jeroen Duindam (ook tijdens het hardlopen), Anneke van Doorne-Huiskes, Paul Goudena, Lieteke van Vucht-Tijssen, Ine Gremmen, Myra Keizer, Peter Heymans, Corrie van de Weerd, Hans Adriaansens, Marjo Giljam, René van Hezewijk, Gerda Hillege, Trudie Knijn, Rob Tielman, Agnes Sommer, Peter Swanborn, Teus Kamphorst, Jan Kooistra, Karen Vintges, Geert Panhuysen, Ank Roos, Ben Schreurs, Madelon Schols, Aafke Komter en Tonja Kivits (die er haar best voor deed dat ik Lacan op waarde zou schatten). Iemand anders die ik hier graag wil noemen is Cees Straver, directeur van het NISSO. Zijn belezenheid en enthousiasme maakten ontmoetingen met hem altijd buitengewoon plezierig, al bleef hij vinden dat ik 'pausin Nancy Chodorow' te veel eer gaf. Ook mijn gesprekken met Rosi Braidotti wil ik hier niet onvermeld laten: haar intellectueel proberen bij te benen was voor mij een soort topsport.

Verder zou dit boek er nooit zo mooi uitgezien hebben zonder de fabelachtige steun van het secretariaat van de Vakgroep Ontwikkeling en Socialisatie. Op de eerste plaats wil ik in dit verband Karin Minkema-Zoons bedanken, die mijn stapels uitdraaien en schijven in een waarachtig boek omtoverde. Daarnaast heeft ook Gerard Troost bergen werk voor me verzet: hij zette het leeuwedeel van mijn teksten op schijf. Verder wil ik ook Marion de Rooij, Sjetty Eilerts, Maria Polder en Ingrid Saëkan bedanken voor hun hulp. Nienke Doornbosch, die mij als student assisteerde, verzorgde de literatuurlijst. En Jan Withagen, tenslotte, was altijd bereid de computer naar onze hand te zetten.

Ik draag dit boek op aan mijn vader en moeder, die mij elk op hun eigen manier inspireerden en vormden. Mijn vader door zijn creativiteit, mijn moeder door haar discipline.

Inleiding

1. Doelstelling

Met de voorliggende studie wil ik bijdragen aan de ontwikkeling van een onderzoekstraditie, waarin concepten uit enerzijds de psychoanalyse en anderzijds de sociale wetenschappen gebruikt worden, om inzicht te krijgen in de geslachtsidentiteiten van vrouwen en mannen, en in de sociale context, waarin deze ontstaan en zich ontwikkelen. Mensen die zich hiermee bezig gehouden hebben zijn onder meer: T. Parsons (1942), J.B. Miller (1976), D. Dinnerstein (1976), N. Chodorow (1978), J. Flax (1978), J. Stockard & M. Johnson (1980), L. Rubin (1983), J. Sayers (1986), en J. Benjamin (1987). Tussen de hierboven genoemde auteurs bestaan echter niet alleen overeenkomsten, maar ook -soms grote verschillen. De term 'onderzoekstraditie' suggereert misschien een wat grotere eenheid dan men feitelijk aan kan treffen.

Vanwege een drietal redenen heb ik ervoor gekozen om mijn betoog in eerste instantie toe te spitsen op het werk van Nancy Chodorow.

Op de eerste plaats gaat het hier, naar mijn idee, om een *wetenschappelijk* gezien belangrijke theorie. Chodorow (1978) poogt een systematische verklaring te bieden voor het gegeven dat vrouwen de hoofdverantwoordelijkheid blijven dragen voor de zorg voor kinderen en het huishouden. Zij maakt in haar analyse op elegante wijze gebruik van zowel psychoanalytische als sociologische begrippen. Met deze korte aanduiding moet ik hier volstaan, maar voor wie geïnteresseerd is: een groot deel van mijn boek kan gelezen worden als een uitwerking van en toelichting op bovenstaande bewering.

Op de tweede plaats acht ik de theorie van Chodorow (1978) van groot *maatschappelijk* belang. Steeds meer Nederlanders vinden dat vrouwen en mannen werk binnenshuis en werk buitenshuis gelijkzoudend moeten verdelen (Sociaal Cultureel Rapport, 1988). De feitelijke situatie heeft zich echter (nog ?) niet aan deze veranderde opinies aangepast. Ook de regering houdt zich met deze problematiek bezig. Via de '1990-maatregel' tracht men het werk buitenshuis van meisjes en vrouwen te stimuleren. De theorie van Chodorow kan in dit verband gebruikt worden om erop te wijzen, dat men de rol van mannen te weinig ter discussie stelt. Te verdedigen valt zelfs, dat het op dit moment belangrijker is dat mannen meer binnenshuis gaan doen, dan dat vrouwen meer buitenshuis gaan werken. Idealiter is er natuurlijk geen tegenstelling tussen deze beide ontwikkelingen, en gaan ze gelijk op. Wanneer de politiek zich echter *eenzijdig* op het aandeel van de vrouw blijft concentreren, dan zal dit waarschijnlijk eerder leiden tot dubbel-belaste vrouwen dan tot betrokken mannen. Juist ook voor de kinderen is het belangrijk, zo blijkt uit Chodorows betoog, dat niet alleen moeder buitenshuis werkt, maar ook dat vader hen (mede) verzorgt, en dat hij zijn aandeel in het huishouden op zich neemt.

Een reeks andere actuele maatschappelijke thema's betreft: de devaluatie van vrouwen en vrouwelijkheid, sexismen, en problemen in heterosexuele relaties. Op grond van het werk van Chodorow kan men voorspellen, dat dit soort problemen af zal nemen bij een generatie mensen die opgegroeid is met ouders die werk buitenshuis en binnenshuis deelden. Dit zou vooral hiermee te maken

hebben, dat mannelijkheid in die situatie niet langer meer gedefinieerd hoeft te worden als de ontkenning van vrouwelijkheid. Ook hierover komt men in dit boek meer te weten.

Op de derde plaats spits ik mijn betoog toe op het werk van Chodorow, omdat dit de inzet is geworden van een *discussie, die repercussies heeft voor de sociale wetenschappen meer in het algemeen*. Het gaat hier om de vraag: is 'het socialisatiedenken' achterhaald, misplaatst, en misschien zelfs gevaarlijk? Verderop zal ik laten zien, dat het begrip 'socialisatie' van betekenis veranderd is. Aan het eind van de vorige eeuw betekende het iets anders dan nu. Aanvankelijk had men het idee dat het individu aan de maatschappij vooraf ging, en hieraan aangepast moest worden. Later ontwikkelde men de visie dat er geen persoonlijkheid bestond, voorafgaand aan de werking van de maatschappij. In dit boek zal ik trachten aan te tonen, dat zowel de eerste als de tweede denkwijze tot een vorm van reductionisme kan leiden.

Ook op dit moment worden er uiteenlopende definities van 'socialisatie' gegeven. In sommige actuele omschrijvingen ligt het accent meer op de *aanpassing* aan de omgeving, in andere meer op de *vorming* van de persoonlijkheid. Hoe dit ook zij, volgens steeds meer critici -ik zal spreken van een 'nieuwe consensus'-die nog radicaler zijn, is het socialisatiedenken *op zich* onvruchtbaar. Vaak voorkomende punten van kritiek zijn: men scheidt individu en omgeving te sterk van elkaar; of -sterker nog- men denkt in de verkeerde termen, bijvoorbeeld 'individu' en 'maatschappij'; en door te beschrijven, hoe individuen bepaald worden door hun sociale omgeving, levert men zelf een bijdrage aan dit proces. Om van dit laatste een voorbeeld te geven: wie uitgebreid beschrijft hoe de socialisatie van vrouwen in de huidige maatschappij ertoe leidt dat zij een traditionele vrouwenrol op zich nemen, zou daarmee een eenzijdig beeld schetsen. Doordat andere beelden buiten beschouwing zouden blijven, zou er een universele pretentie gesuggereerd worden. Dit zou het socialisatiedenken tot een 'gevaarlijke' bezigheid maken.

Juist de theorie van Chodorow is in de discussie het mikpunt van de kritiek geworden. In dit boek wordt deze discussie grondig geanalyseerd. Niet in de laatste plaats, omdat hier feitelijk meer op het spel staat dan alleen de theorie van Chodorow (1978). Het gaat om het socialisatiedenken meer in het algemeen.

2. Vraagstelling

In dit boek staat dus de theorie van Chodorow centraal. Men treft een uitgewerkte beschrijving van haar ideeën aan. Het wordt duidelijk hoe zij zich door de psychoanalyse van Freud en door de sociologie van Parsons heeft laten inspireren.

De meest algemene formulering van mijn *vraagstelling* luidt: kan Chodorows theorie (1978) de toets der kritiek doorstaan? Uit deze algemene vraag vloeit een groter aantal meer specifieke vragen voort. Ik heb deze onderverdeeld in de klusters (a) tot en met (e).

(a) De verhouding tussen psychoanalyse en sociologie

1. Wordt de motivatie van mensen in Chodorows model volledig bepaald door de internalisatie van maatschappelijke normen? Met andere woorden: leidt haar combinatie van psychoanalyse en sociologie tot een 'oversocialized' mensbeeld?
2. Zo nee, waarin onderscheidt de theorie van Chodorow zich op dit punt dan van Parsons' theorie?
3. Meer in het algemeen: is het een vergissing van Chodorow geweest om psychoanalyse en sociologie te combineren, omdat dit een contradictio in terminis oplevert, of is er iets mis met het idee, dat de combinatie van psychoanalyse en sociologie noodzakelijkerwijs een contradictio in terminis op zou leveren?

(b) de rol van de biologie

4. Welke rol spelen biologische factoren in het werk van Chodorow? Zijn vrouwen en mannen, ondanks Chodorows beweringen hierover, in haar theorie toch aan hun lichaam overgeleverd?

(c) het internalisatieconcept

5. Is het complexe internalisatieconcept dat Chodorow hanteert wel nodig? Is het niet voldoende om te laten zien, hoe sexe-specifiek gedrag van vrouwen en mannen bekrachtigd wordt door bepaalde kenmerken van de omgeving waarin zij zich bevinden?

(d) Frans-geïnspireerde kritiek

6. Een aantal mensen heeft gebruik gemaakt van het werk van Foucault en/of Lacan om Chodorow te bekritisieren. Hoe luidt de Frans-geïnspireerde kritiek precies? Wat voor soort beeld schetsen de critici van Chodorow, en van het socialisatiedenken in het algemeen? Is dit een reëel beeld, of gaat het om een karikatuur? En in welke opzichten is dit eventueel het geval?
7. De critici stellen voor om met alternatieve concepten te werken. Uit hun werk kan men richtlijnen afleiden, die het onderzoek kunnen sturen (heuristieken). Hoe zien deze heuristieken eruit? Houden de critici zich aan hun eigen regels? Wat levert hun onderzoek op?
8. Zijn Chodorow en de andere socialisatiedenkers 'achterhaald', of moet de nieuwe consensus op dit punt kritisch herzien worden?
9. Zijn er wellicht aanpassingen en nuanceringen in de theorie van Chodorow gewenst, om sommige kritieken op te kunnen vangen? Kunnen die door mij in de lijn van haar theorie (dus niet: *ad hoc*) aangebracht worden?

(e) empirische ondersteuning

10. Is de theorie van Chodorow (1978) in principe empirisch te toetsen?
11. Verwijst Chodorow zelf naar empirisch onderzoek? Zo nee, zijn er wellicht

- mogelijkheden, om dit alsnog te doen? Via welke thema's zou er een link te leggen zijn tussen enerzijds het werk van Chodorow en anderzijds al bestaand empirisch onderzoek?
12. Op welke (groepen) mensen heeft de theorie van Chodorow in eerste instantie betrekking? Is het een groot probleem, wanneer het hier met name om één bepaalde groep gaat (in één bepaalde periode, in één bepaalde sociaal-economische klasse)? Kan er naar aanleiding van Chodorows theorie (1978) wél iets gezegd worden over eventuele andere groepen, bijvoorbeeld over 'symmetrische' gezinnen of over gezinnen met een 'rolomkering'? Wat is in deze groepen het verband tussen ouderschapsarrangement en geslachtsidentiteit?
 13. Kan men een eerste, voorlopige evaluatie van de theorie van Chodorow geven, op grond van empirische onderzoeken? Welke van haar stellingen lijken ondersteund te worden, welke niet?
 14. Welke aanwijzingen kunnen gegeven worden voor een nieuwe onderzoeksopzet, om (aspecten van) de theorie van Chodorow te toetsen? Welke valkuilen zouden daarbij in elk geval vermeden moeten worden?

3. Werkwijze/Leeswijzer

Het is dus mijn bedoeling om de veertien hierboven gestelde vragen te beantwoorden. Mijn werkwijze daarbij is als volgt. In hoofdstuk 1 wordt een algemeen overzicht gegeven van de manier waarop de begrippen 'socialisatie' en 'internalisatie' in de loop der tijd van betekenis veranderd zijn. Aan de hand hiervan wordt gedemonstreerd, dat er combinaties van psychoanalyse en sociologie zijn geweest, die leidden tot de visie dat de mens door en door socialiseerbaar is. Critici spraken in dat verband van een 'oversocialized' mensbeeld. De wortels en de geschiedenis van dit probleem worden zo uitvoerig geschetst, omdat Chodorow juist dit als kritiek heeft gehad.

In hoofdstuk 2 komt een volgend probleem aan de orde, dat zich voor kan doen, wanneer men een psychoanalytisch perspectief invoert in de sociale wetenschappen. Dit laat zich kenschetsen met Freuds opmerking: anatomie is noodlot. Ook deze denkwijze heeft men Chodorow verweten.

In hoofdstuk 3 wordt de theorie van Chodorow geïntroduceerd. Er wordt daarbij zowel ingegaan op de problemen die in de eerste twee hoofdstukken naar voren kwamen, als op behaviouristische kritieken, waarbij men onder meer vraagtekens zet bij begrippen als 'internalisatie'.

In hoofdstuk 4 wordt de theorie van Chodorow vergeleken met het werk van twee voor haar belangrijke inspiratiebronnen: de psychoanalyticus Freud en de socioloog Parsons. Tevens worden enige ontwikkelingen in het denken van Chodorow zelf geschetst.

In hoofdstuk 5 en 6 vindt men een inventarisering en systematisering van de meeste punten van kritiek die het werk van Chodorow heeft opgeroepen. Deze kritieken worden niet alleen weergegeven, maar ook geëvalueerd. In hoofdstuk 6 gaat het daarbij in het bijzonder om 'Frans-geïnspireerde kritieken'.

Na hoofdstuk 7, de conclusie van het eerste -theoretische- deel van dit boek, begint een tweede deel, waarin de kwestie van eventuele empirische ondersteu-

ning aan de orde komt.

In hoofdstuk 8 treft men een gedachtenexperiment aan: wat zou men op grond van de theorie van Chodorow kunnen voorspellen aangaande de gevolgen die bepaalde ouderschapsarrangementen (bijvoorbeeld 'symmetrische' gezinnen en gezinnen met een 'rolomkering') hebben voor de geslachtsidentiteit van de kinderen die hierin opgroeien?

In hoofdstuk 9 vindt een confrontatie plaats tussen enerzijds enige stellingen van Chodorow en anderzijds een aantal door mij verzamelde empirische onderzoeken. Dit leidt tot een *voorlopige* evaluatie van de bestudeerde stellingen.

In hoofdstuk 10 wordt een aantal methodologische beperkingen van de diverse onderzoeken besproken. Tevens worden aanbevelingen gedaan voor een nieuwe onderzoeksofzet, om de theorie van Chodorow nader te kunnen toetsen, en eventueel bij te stellen.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Main body of faint, illegible text, appearing to be bleed-through from the reverse side of the document. A small, dark blue ink smudge is visible in the middle-right section of the page.

Hoofdstuk 1

Internalisatie en socialisatie: 'The oversocialized conception of [wo]man'

1.1 Inleiding

Welke risico's lopen sociologen die de psychoanalyse willen toepassen in hun vak? Eén van die risico's, dat van de 'oversocialized conception' van de mens, staat centraal in dit hoofdstuk. Hiermee wordt de visie bedoeld, dat de mens door en door socialiseerbaar is. Er zou geen 'kern' zijn die weerstand biedt aan de beïnvloeding van buitenaf. We zouden hier ook de term sociologisme kunnen gebruiken.

Om te begrijpen, hoe deze denkstijl tot ontwikkeling kon komen, is de bestudering van het begrip 'internalisatie' van bijzonder belang. De introductie van dit begrip heeft de sociale wetenschappen nieuwe mogelijkheden geboden, de socialisatietheorie in het bijzonder. Aan het eind van de vorige eeuw zag men sociaal gedrag grotendeels als een aanpassing onder dwang. Dit kon veranderen door de invoering van het internalisatie-concept. Tegelijkertijd bracht het gebruik van dit begrip ook weer nieuwe, ongekende risico's met zich mee. Met name toen internalisatie en socialisatie in toenemende mate aan elkaar gelijkgesteld werden, werd de verleiding van een 'oversocialized conception' groot. Parsons wordt nogal eens als voorbeeld genoemd van iemand die aan deze verleiding is bezweken. Om dit probleem op te lossen, stelt Wentworth (1980) voor, om (opnieuw) duidelijk te gaan onderscheiden tussen enerzijds socialisatie (het aanbieden van culturele regels) en anderzijds internalisatie (het bevatten hiervan). Aan dit voorstel kleeft naar mijn idee echter een aantal bezwaren. Deze zullen in het vervolg nog nader aan de orde komen.

De structuur van dit hoofdstuk is als volgt. Eerst schets ik de veranderingen die zich hebben voorgedaan in de betekenis van het begrip socialisatie. Ik baseer me hierbij op het werk van Wentworth (1980) (1.2). Zoals ik al even aanstipte heeft de toeëigening van het concept internalisatie hierbij een belangrijke rol gespeeld. Men ontleende dit concept aan het werk van Freud. Mijn eerste bijdrage aan de discussie bestaat hieruit, dat ik laat zien, hoe de betekenis van het begrip internalisatie in het werk van Freud zelf veranderd is. Freud zelf zette de eerste stappen, die de latere koppeling van internalisatie en socialisatie mogelijk maakten (1.3). Vervolgens schets ik het probleem van de 'oversocialized conception'. Dit gebeurt aan de hand van een paar opmerkingen over het werk van Parsons. Wentworth meent dit probleem dus op te kunnen lossen door de betekenissen van internalisatie en socialisatie weer meer nadrukkelijk te gaan onderscheiden (1.4). Ik ben er niet van overtuigd dat dit echt een oplossing biedt. Naar mijn idee valt ook Wentworth weer terug in de 'oversocialized conception'. Ik stel voor om te werken met een meer genuanceerd en gelaagd internalisatie-concept. Hierdoor zouden de voordelen van de introductie van dit concept behouden kunnen blijven, zonder dat men zich gedwongen ziet een mensbeeld te hanteren, waarin individuen netjes op maat gesneden worden voor

de maatschappij (Wrong, 1961). Er zijn derhalve meer mogelijkheden om psychoanalyse en sociologie te combineren, dan alleen de Parsoniaanse (1.5).

1.2 Veranderingen in het socialisatie-concept

Aan het eind van de vorige eeuw werd de mens door sociologen zoals Ross, Giddings en Dealey gezien als een wezen met een gesloten aard, die aan alle sociale ervaringen voorafging (Wentworth, 1980). Een schepsel dat in beginsel nogal eens overhoop lag met de vereisten van de maatschappij. Om het voortbestaan van de maatschappij te garanderen, moest men de mensen dan ook dwingen of overreden zich aan deze vereisten te houden. Onder socialisatie verstond men in dat verband: het doen toenemen van de solidariteit tussen individuen, opdat conflicten en wedijver zouden verminderen. Dit was het antwoord op de vraag, die toen heel belangrijk was: hoe is sociale orde mogelijk? Wentworth, aan wie ik het bovenstaande inzicht ontleen, formuleert het als volgt:

"A person was understood as a being with a self-contained nature that was prior to any social experience and as a creature primarily at odds with the requirements of society. Consequently, so the reasoning went, if society is to persist a person must be made fit for society by coercion or attraction, reasoned with, made to cooperate or, if uncultivated, left to follow a naturally disruptive social career" (Wentworth, 1980, p. 15).

Het werk van Freud heeft, volgens Wentworth, een enorme invloed op de socialisatie-theorie gehad. Bij Freud kunnen we niet meer zeggen, dat de mens een al vóór het sociale proces aanwezige, rationele eenheid is. De buitenwereld slaat als het ware een bres in het subject: het superego. Dit ontstaat als oplosingen des Es, das Elternpaar ins Ich introjiziert wurden (...). Das Über-Ich behielt nun wesentliche Charaktere der introjizierten Personen bei, ihre Macht, Strenge, Neigung zur Beaufsichtigung und Bestrafung (...)" (Freud, 1924, p. 350). We zien, dat hier het begrip introjectie gebruikt wordt. Mensen worden nu niet langer alleen maar gedwongen of overgehaald door hun sociale omgeving, maar ook *gevormd*. Delen van hun persoonlijkheid *ontstaan* in de interactie met mensen om hen heen. Het probleem van de sociale orde, van het conflict tussen individu en maatschappij keert zich naar binnen. De verschillende componenten van de persoonlijkheid staan nu op gespannen voet met elkaar:

"Im Laufe der individuellen Entwicklung wird ein Anteil der hemmenden Mächte in der Aussenwelt verinnerlicht, es bildet sich im Ich eine Instanz, die sich beobachtend, kritisierend und verbietend dem übrigen entgegenstellt" (Freud, 1939, p. 562).

We kunnen gerust stellen dat Parsons de theorie van Freud op dit punt geradicaliseerd heeft. Dit zal nog meermalen aan de orde komen. Freuds opmerkingen met betrekking tot het superego heeft Parsons zonder voorbehoud toegepast op alle aspecten van de persoonlijkheid:

"The structure of (Freud's) theoretical scheme prevented him from seeing

the possibilities for extending the same fundamental analysis from the internalization of moral standards -which he applied to the superego- to the internalization of the cognitive frame of reference for interpersonal relations and for the common system of expressive symbolism (...)" (Parsons, 1952, p. 25).

Dus niet alleen het superego wordt geïnternaliseerd, maar ook de basis voor het ego wordt volgens Parsons verschaft door internalisatie van de socioculturele omgeving. En zelfs bij het id is er, nog steeds volgens Parsons, sprake van (de allereerste) geïnternaliseerde objectrelaties. Uit Parsons' analyse van internalisatie vloeit voort, dat het sociale systeem het persoonlijkheidssysteem volledig penetreert. In eerste instantie internaliseert het kind één object-systeem, de moeder-kind-relatie. Dit wordt later telkens opgesplitst in steeds meer en steeds complexere systemen. Van steeds meer sociale systemen gaat het individu deel uitmaken. De bij deze systemen behorende roleenheden worden telkens geïnternaliseerd. Het geïnternaliseerde rolpatroon vormt tegelijkertijd de behoeftenstructuur van het kind. In hoofdstuk 3 en 4 komen we hierop nog terug.

Parsons' visie betekende een ommekeer in het denken over de menselijke aard. Het individu werd kneedbaarder, en de vormende rol van de maatschappij werd belangrijker. Waar men socialisatie voorheen had gezien als het doen toenemen van de onderlinge solidariteit, ging men het nu opvatten als sociaal leren (Wentworth, 1980, p. 16). Ik vind het van belang op te merken, dat niet alleen Parsons werkt met een 'sterk' internalisatie-model. Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld Berger & Luckmann (1966). Ook Wentworth (1980, p. 38) wijst hierop, maar ik hecht eraan dit hier wat uitgebreider te illustreren dan hij doet.

Berger & Luckmann werken met de volgende trits: externalisatie-objectivatie-internalisatie. Dit zijn drie 'dialectische momenten' in de sociale realiteit. Elk ervan correspondeert met een essentieel kenmerk van de sociale wereld. De maatschappij is een menselijk product (externalisatie). De maatschappij is een objectieve realiteit (objectivatie). De mens is een sociaal product (internalisatie). De relatie tussen internalisatie en externalisatie wordt als volgt geformuleerd:

"... the individual member of society ... simultaneously externalizes his own being into the social world and internalizes it as an objective reality" (1966, p. 149).

Feitelijk speelt het concept internalisatie echter de hoofdrol in hun betoog. Zo stelt men, dat het hele proces *begint* met internalisatie (p. 149). Significante anderen leggen ons hun definitie van de situatie op, en in feite worden socialisatie en internalisatie aan elkaar gelijkgesteld:

"Primary socialization ends when the concept of the generalized other (and all that goes with it) has been established in the consciousness of the individual. At this point he is an effective member of society and in subjective possession of a self and a world. But this *internalization* of society, identity and reality is not a matter of once and for all. Socialization is never total and never finished" (p. 157; mijn cursivering).

Ondanks een poging tot relativering aan het eind van dit citaat, is hier toch sprake van een tamelijk 'massief' internalisatiemodel. Zowel de maatschappij, de identiteit als de realiteit blijken geïnternaliseerd te worden. En dat is socialisatie.

Men is socialisatie dus in toenemende mate gaan gelijkstellen met internalisatie.

Deze ontwikkeling heeft het aanzien van het sociologisch perspectief op socialisatie, volgens Wentworth, sterk bepaald. Hij geeft een aantal kenmerken van dit nieuwe perspectief.

Op de eerste plaats wordt de plasticiteit van het individu sterk benadrukt. Mensen worden volledig gevormd door sociale processen. Maatschappelijke normen worden op soepele, onproblematische wijze geïnternaliseerd. Het problematische van het socialisatieproces, dat bij Freud nog duidelijk aanwezig was, is inmiddels verdwenen.

Op de tweede plaats wordt, volgens Wentworth, het socialisatieproces in feite op een psychologische wijze geïnterpreteerd. Volgens hem zou je dit kunnen demonstreren aan de hand van het onderzoek dat verricht wordt. Meestal isoleert men immers een klein aantal onafhankelijke variabelen uit de sociale omgeving, om vervolgens de effecten hiervan op de individuen in een bepaalde groep te onderzoeken. Het accent zou derhalve verschoven zijn van de maatschappij op zich naar de sociale psychologie van (primaire) groepen.

Op de derde plaats zou men uit het oog verloren zijn, *wat* er eigenlijk doorgegeven wordt tijdens het socialisatieproces.

Op de vierde plaats, tenslotte, wordt de definitie van socialisatie, volgens Wentworth, tegenwoordig in de passieve wijs gesteld, zodat het onderscheid tussen leren en onderwijzen niet meer gemaakt kan worden. Aanvankelijk lag het accent bij socialisatie op de vraag: wat moet er aan iemand *gedaan* worden, om haar of hem acceptabel te maken? Van oudsher werd socialisatie (grammaticaal) in de actieve wijs gedefinieerd. Socialisatie was de *activiteit* van socialiseerders. Inmiddels zou socialisatie volledig aan internalisatie gelijk gesteld zijn.

1.3 Veranderingen in het internalisatie-concept

Zoals in de vorige paragraaf duidelijk werd, is het socialisatieconcept in de loop der jaren ingrijpend gewijzigd. Van overwegend belang hierbij was het contact tussen sociologie en psychoanalyse. Aan de psychoanalyse werd het begrip internalisatie ontleend. Dit brengt Wentworth zelfs tot de volgende conclusie:

"In fact, psychoanalytic psychology (particularly Freudian), may have had the single most significant influence upon the concept of socialization" (1980, p. 22).

In deze paragraaf wil ik laten zien, dat de toeëigening van het Freudiaanse internalisatie-concept door sociologen uitsluitend mogelijk is geweest, door bepaalde ontwikkelingen in het denken van Freud zelf. In zijn latere werk gebruikt hij de term internalisatie/introjectie in een andere betekenis dan voorheen. Hierdoor wordt de aansluiting met andere sociale wetenschappen in principe voor de hand liggend.

Wentworth heeft deze ontwikkeling in het werk van Freud zelf niet kunnen waarnemen, omdat hij zich uitsluitend baseert op twee late (en vertaalde) teksten (Freud (1930) en Freud (1939)).

De term 'Introjektion', bedacht door de psychoanalyticus Ferenczi in 1909, wordt door Freud voor het eerst gebruikt in 1915. Het begrip zal terugkeren in diverse andere, latere werken, het meest opvallend in "Das Ich und das Es" (1923). Voor ik uitleg wat Freud met de term bedoelt, wil ik erop wijzen, dat

hij ook andere, aanverwante woorden gebruikt, zoals 'incorporatie' of 'verinnerlijking'. Die laatste term vindt men vrijwel uitsluitend in Freuds latere werken, die betrekking hebben op beschaving, maatschappij en religie (1927-1939).

Hoewel Freud nergens expliciet onderscheid maakt tussen introjectie (Introjectie) en internalisatie/verinnerlijking (Verinnerlichung) -soms gebruikt hij beide termen door elkaar in één passage- is het mijns inziens terecht dat Laplanche en Pontalis wijzen op verschillende connotaties van de termen. Zij stellen voor om te spreken van introjectie wanneer iemand de *fantasie* heeft objecten (dit kunnen personen zijn) en hun eigenschappen of kenmerken in het eigen lijf of binnen zichzelf op te nemen (1985, p. 229).

Van internalisatie zouden zij willen spreken, als van het proces waarin intersubjectieve relaties omgezet worden in intrasubjectieve relaties. Zo zou je bijvoorbeeld kunnen spreken van de internalisatie van een conflict, of van een verbod (1985, p. 226).

Het verschil lijkt dus het volgende te zijn: bij introjectie gaat het om een fantasie, bij internalisatie om een proces. Beide aspecten hebben een plaats in het werk van Freud. Niet alle psychoanalytici zijn het hier echter mee eens. Zo wijst Roy Schafer de proces-betekenis van internalisatie resoluut van de hand:

"Incorporation (and incorporated object or person) is the only term that has a real referent, namely, archaic phantasies of taking objects into the body. Logically, internalization cannot mean anything more than that: it refers to a phantasy, not to a process" (Schafer, 1973, p. 434).

Schafer geeft toe, dat ook Freud zelf de term internalisatie soms gebruikt in de betekenis van een proces, maar hij wijst dit toch af. Op dit punt zou de psychoanalyse, volgens Schafer, gezuiverd moeten worden. Ik vermeld dit debat hier, omdat de implicaties ervan verstrekkend zijn. Natuurlijk is men in de klinische praktijk van de psychoanalyse vooral geïnteresseerd in de concrete fantasieën van patiënten. Sociale wetenschappers meer in het algemeen zijn echter met name geïnteresseerd in internalisatie-als-proces. Juist hierdoor kan immers de link gelegd worden tussen psychoanalyse en sociale theorie, in het bijzonder socialisatietheorie. Daarom benadrukken zij het proces-aspect van internalisatie. In deze paragraaf zal ik laten zien, dat in Freuds latere werk internalisatie-als-proces steeds meer naar voren komt.

Wanneer Freud het begrip internalisatie nog niet zo lang hanteert, gebruikt hij de term altijd in verband met een verlies, met iets dat opgegeven moet worden. Ik zal hiervan drie voorbeelden geven. Op de eerste plaats kunnen we Freuds verklaring voor homosexualiteit van de man noemen. De jonge man moet zijn moeder opgeven. Als compensatie hiervoor kan hij zich met haar identificeren, en dit object in het ego introjecteren. Een tweede voorbeeld wordt gevormd door melancholie. Ook hier identificeert het ego zich met het verloren object, en neemt dit in zich op. Het laatste voorbeeld dat ik hier wil geven, betreft een rechtstreekse observatie van een kind. Dit kind had net zijn poes moeten verliezen. Kort daarop bleek het kind zich net zo te gaan gedragen als de poes altijd gedaan had.

Al deze voorbeelden illustreren hetzelfde principe. Dit leidt Freud tot de conclusie:

"Die Identifizierung mit dem aufgegebenen oder verloren Objekt zum Ersatz

desselben, die Introjektion dieses Objekts ins Ich, ist für uns allerdings keine Neuheit mehr" (Freud, 1921, p. 101).

Tot dit moment beschouwt Freud introjectie feitelijk als iets pathologisch. Het zou zich niet in de 'normale' ontwikkeling voor doen, maar alleen in uitzonderingsgevallen, zoals homosexualiteit of melancholie. Er komt echter verandering in zijn visie. Freud gaat de vorming van het superego (een term die overigens pas in 1923 voor het eerst gebruikt wordt) zien als een effect van introjectie. De publicatie van "Das Ich und das Es" (1923) vormt een mijlpaal in dit opzicht. In deze tekst maakt introjectie zonder meer deel uit van de 'normale' ontwikkeling. Sterker nog, men vindt zelfs aanwijzingen, dat niet alleen het superego geïnternaliseerd wordt, maar ook het ego. Het volgende, cruciale citaat heeft begrijpelijkerwijs een grote aantrekkingskracht uitgeoefend op diverse sociale wetenschappers, waarvan Parsons er één was:

"Vielleicht erleichtert oder ermöglicht das Ich durch diese Introjektion (...) das Aufgeben des Objekts. Vielleicht ist diese Identifizierung überhaupt die Bedingung, unter der das Es seine Objekte aufgibt. Jedenfalls ist der Vorgang zumal in frühen Entwicklungsphasen ein sehr häufiger und kann die Auffassung ermöglichen, daß der Charakter des Ichs ein Niederschlag der aufgegebenen Objektbesetzungen ist, die Geschichte dieser Objektwahlen enthält" (Freud, 1923, p. 297).

Freud gaat internalisatie steeds meer zien als een proces, een proces van, je zou haast zeggen, menswording. In "Die Zukunft einer Illusion" wordt dit als volgt geformuleerd:

"... äusserer Zwang (wird) allmählich verinnerlicht...indem eine besondere seelische Instanz, das Über-Ich des Menschen, ihn unter seine Gebote annimmt. Jedes Kind führt uns den Vorgang einer solchen Umwandlung vor, wird erst durch sie moralisch und sozial" (Freud, 1927, p. 145).

In dit citaat spreekt Freud letterlijk over het proces waardoor het kind 'sociaal wordt'. We kunnen dus stellen dat Freud hier als socialisatie-theoreticus aan het woord is.

Ik wil nog één keer Freud aanhalen, om te demonstreren dat deze in zijn latere werk internalisatie veel meer ziet in termen van een algemeen proces dan in termen van individuele fantasieën (pace Schafer).

"Im Laufe der Kindheitsentwicklung, welche zur fortschreitenden Loslösung von den Eltern führt, tritt deren persönliche Bedeutung für das Überich zurück. An die von ihnen erübrigten Imagines schliessen dann die Einflüsse von Lehrern, Autoritäten, selbstgewählten Vorbildern und sozial anerkannten Helden an, deren Personen von dem resistenter gewordenen Ich nicht mehr introjiziert zu werden brauchen" (Freud, 1924, p. 351).

Ik meen dat we nu mogen concluderen, dat Freud internalisatie steeds meer is gaan zien als het proces, waarin delen van de (normale) persoonlijkheid gevormd worden. In elk geval zag hij het superego als een effect van internalisatie. Wellicht beschouwde hij het ego uiteindelijk op dezelfde manier. Juist deze ontwikkeling in het denken van Freud zelf heeft de in 1.2 besproken aansluiting met het socialisatie-concept mogelijk gemaakt.

1.4 Het 'oversocialized' mensbeeld: het probleem en de oplossing van Wentworth

Het begrip internalisatie heeft, volgens Wentworth, een belangrijke en positieve rol vervuld. De kloof die voordien tussen individu en maatschappij bestond, is door dit concept overbrugd. Bovendien zijn we door deze ontwikkelingen anders tegen de maatschappij gaan aankijken. "Society can no longer be viewed as an artifact contrived out of convenience and fear" (Wentworth, 1980, p. 60). Het Hobbesiaanse denken zou hierdoor overstegen worden. Thomas Hobbes (1588-1679) ziet de mens immers als een principiële asociaal wezen. Elk mens zou naar zelfbehoud streven, en naar een zo groot mogelijk aantal goederen. Men is hard aan het werk voor de eigen 'nuts-maximalisatie'. In de natuurtoestand zou de 'oorlog van allen tegen allen' heersen. Om dit te voorkomen hebben de mensen, op basis van een contract, hun macht ter beschikking gesteld van de staat. Voortaan zullen zij zich aan de wil van de staat onderwerpen.

Dit Hobbesiaanse denken domineerde tot het begin van deze eeuw, zoals we in 1.2 gezien hebben, ook de socialisatie-theorie. Introductie van het internalisatie-concept bracht hierin verandering. De balans is vervolgens echter doorgeslagen naar de andere kant. Ging men er aanvankelijk van uit dat de mens in wezen asociaal was, nu wordt de mens steeds socialer. In een tijdsbestek van een paar decennia was de mens van een moeilijk te temmen dier herleid tot een uiterst kneedbaar sociaal wezen. Sociaal wordt hier dus in de dubbele betekenis gebruikt van zowel 'vriendelijk' als 'tot ontwikkeling komend in een sociaal proces' (dat wil zeggen: niet van te voren al gegeven). Deze combinatie van betekenissen is geen noodzakelijke. Het is wél de combinatie die we hier aantreffen. Het werk van Parsons, dat ook in 3.3 en 4.4 nog ter sprake komt, heeft bij deze veranderingen een voorname rol gespeeld. Parsons zocht aansluiting bij de redenering van Freud in "Das Ich und das Es" (1923), dat niet alleen het super-ego een internalisatie-effect is, maar dat ook het ego 'de neerslag van opgegeven object-relaties' is. Als dat zo is, is elk aspect van de persoonlijkheid een effect van internalisatie, zo meende Parsons de lijn van Freud door te kunnen trekken. Daarnaast wilde Parsons, veel explicieter dan Freud, het sociale *als systeem* in de analyse betrekken. Het sociale systeem dacht hij in termen van rollen, het persoonlijkheidssysteem in termen van behoeftendisposities. Het verband tussen beide systemen lag in de sleutelterm internalisatie. Geïnternaliseerde rol-relaties gingen immers fungeren als behoeftendisposities in het persoonlijkheidssysteem. Dit wordt in hoofdstuk 3 en 4 nog nader uitgewerkt.

Parsons model leidt tot de conclusie dat de diepste motivatie van mensen gevormd wordt door geïnternaliseerde rolverwachtingen. De mens is hiermee 'sociaal' tot op het bot. Dennis Wrong heeft deze visie kritisch besproken als 'The oversocialized conception of man' (1961). Naar Wongs idee heeft Parsons de psychoanalyse eenzijdig uitgelegd en van haar angel ontdaan. Hij stelt:

"The Freudian view of man...which sociologists have misrepresented, sees man as a social though never a fully socialized creature. Sociologists need to develop a more complex, dialectical conception of human nature instead of relying on an implicit conception that is tailor-made for special sociological problems" (1961, p. 183).

Wrong wijst erop, dat het sociale bij Parsons niet slechts 'regulatief' is, zoals

bij Freud, maar 'constitutief'. Dit wordt door hem van de hand gewezen. In hoofdstuk 6 draag ik bij aan deze discussie door te laten zien, dat ook bij een aantal huidige theoretici het sociale in feite wordt gezien als constitutief. Dit is dus een, voor sommigen totaal onverwachte, overeenkomst met het werk van Parsons.

Ter illustratie van Parsons' onjuiste interpretatie van Freud merkt Wrong op, dat een zeer sterk superego, dus een sterke internalisatie van normen, in Freuds visie hele andere gevolgen heeft dan in Parsons' optiek. In het Parsoniaanse model zou er sprake zijn van een extra soepele en harmonieuze afstemming van de mens op zijn/haar omgeving. In Freuds visie zal er sprake zijn van het tegendeel. Hoe strikter het superego, hoe meer men zich aanpast aan maatschappelijke normen, des te schuldiger zal men zich voelen:

"...das Gewissen...benimmt sich...um so strenger und misstrauischer, je tugendhafter der Mensch ist, so dass am Ende gerade die es in der Heiligkeit am Weitesten gebracht, sich der ärgsten Sündhaftigkeit beschuldigen" (Freud, 1930, p. 252).

Hoewel Wentworth de introductie van het internalisatie-concept in de socialisatietheorie een gunstige ontwikkeling acht, wijst ook hij Parsons' radicalisering van het internalisatie-concept van de hand. Mensen zijn in Parsons' model niet meer dan radertjes in het sociale apparaat, aldus Wentworth:

"Just as the cog only exists for the machine after it has been put in place, the actor really only exists in the Parsonian system's framework as a properly functioning element" (1980, p. 33).

Wentworth heeft niet alleen een overzicht gegeven van veranderingen in het socialisatieconcept en een diagnose van de huidige situatie, maar hij stelt ook, zij het iets minder uitgewerkt, een remedie voor: 'sociologists should attempt to provide a theory of *what* is passed from member to novice during socialization...' (1980, p. 60). Hierbij zou de interactie centraal moeten staan, tijdens welke de 'nieuweling' of 'noviet' door de 'leden' of 'ingewijden' hun cultuur gepresenteerd krijgt. Cultuur wordt daarbij opgevat als een 'design', of regelsysteem, om mee te leven. Dit systeem bestaat uit verschillende contexten. Zo'n socialisatiecontext is een beschrijving van de maatschappij, zoals deze zich tijdens de socialisatie voordoet. De noviet leert in elke context de spelregels om die situatie te reproduceren. Als analogie gebruikt Wentworth het schaakspel:

"Because of rules any 'move', however original and related only to the immediate situation, retains its identity as a move in a given frame of reference. Likewise, an actor retains a specific cultural identity while moving sometimes creatively, sometimes in stereotyped fashion through life's variety. Once the rules are presented (socialization) and then grasped (internalization), the game, no matter how unique in a given manifestation, may be played virtually anywhere the conditions of play are met" (p. 59).

Hieruit blijkt dat Wentworth socialisatie loskoppelt van internalisatie. Bij het eerste begrip gaat het om het *aanbieden* van regels, bij het tweede om het *'vatten'* hiervan. In de volgende paragraaf zullen we Wentworths remedie bespreken.

1.5 Kritiek op Wentworths oplossing, en een vooruitblik

Ik heb een aantal vragen en kanttekeningen bij de visie van Wentworth. Wentworth heeft gelijk, wanneer hij constateert, dat in theorieën die sinds het begin van deze eeuw ontwikkeld zijn, het individu steeds kneedbaarder is geworden. Toch moeten we oppassen voor al te starre schematische indelingen. Zo gaat Wentworth wellicht wat ver als hij vier afzonderlijke perioden onderscheidt in het denken over socialisatie. Temeer daar denkers uit periode I (bijvoorbeeld G.H. Mead) wel degelijk een grote invloed hebben uitgeoefend op iemand als Parsons (periode IV).

Naar mijn idee kan verdedigd worden dat ook Mead werkt met een zeer sterk internalisatie-concept. Ik wil dit met twee citaten demonstreren:

(a) "The essence of the self...lies in the internalized conversation of gestures..." (1934, p. 173).

Of, nog duidelijker:

(b) "The (self) is almost imposed from without" (1934, p. 370).

Het gaat derhalve om accenten. Internalisatie speelde al vroeg een rol, en daarnaast is het Hobbesiaanse element van de sociale controle ook niet helemaal verdwenen in latere theorieën. We kunnen in dit verband ter harte nemen, wat Geulen over Durkheim zegt:

"Man kann die These der Verinnerlichung als entscheidenden theoretischen Fortschritt würdigen, sicher ist aber auch, dass die Hobbessche Grundfigur stehen bleibt" (Geulen, 1980, p. 33).

Mijn voornaamste bezwaar tegen Wentworths voorstel is echter, dat het niet ontkomt aan de problemen die Wrong signaleert bij Parsons' combinatie van psychoanalyse en sociologie. Op de eerste plaats schuift Wentworth het probleem alleen opzij, in zijn loskoppeling van socialisatie en internalisatie. Hij stelt, dat je moet onderscheiden in het aanbieden van regels, en in het vatten van regels. Het eerste is socialisatie, het tweede internalisatie. Maar wanneer die internalisatie nu verder precies zo werkt als in de eerdere becritiseerde modellen, dan ben je nog geen stap verder gekomen.

Op de tweede plaats is Wentworths betoog erg cognitief gericht. Tijdens de interactie met 'ingewijden' leert de 'noviet' de regels om het spel zelf ook te kunnen gaan spelen. De wereld welke gedurende de socialisatie wordt aangeboden is weliswaar problematisch, maar meer in de zin van 'problem-solving' dan in een emotionele betekenis. Emotionele en onbewuste aspecten blijven buiten beschouwing. Ook de manier waarop tegen macht aangekeken wordt, is eenzijdig cognitief/rationeel.

Socialisatie is ook hier dus weer niet het weerbarstige, moeizame proces, dat het bij Freud is, maar een vrij soepel proces van het leren en het ontdekken van spelregels. Ik vermoed dat Wentworths visie op Freud Parsoniaanser is dan hij kan bevroeden. Naar zijn idee is Freud immers heel belangrijk, onder meer omdat hij het volgende bijdroeg aan de sociologie: "a theory of socialization in which society was a necessary precursor of the mature personality" (1980, p. 25). Nu zijn er passages in het werk van Freud, die hiertoe enige aanleiding zouden kunnen geven. We hebben ze besproken in 1.3. Niettemin zou ik willen stellen, dat Wentworth het werk van Freud toch weer 'harmoniseert', eenzijdig uitlegt,

en naar de sociologie toe buigt. Naar Freuds idee wordt voor de civilisatie ook een prijs betaald. Hij praat meer over de internalisatie van *dwang* dan over 'rijpe persoonlijkheden'. En als de vorming van het superego ons tot sociale, in de zin van morele, wezens maakt, dan heeft ook dit een prijs: hoe sterker het superego, hoe groter het schuldgevoel. Meer in het algemeen: hoe verder de cultuur is voortgeschreden, des te groter onze weggestopte agressie, en des te groter ons onbewuste schuldgevoel. Daarom spreekt Freud ook over het 'onbehagen in de cultuur'. Dit alles maakt ons namelijk steeds bevattelijker voor geestesziekte. Het uiteindelijke probleem is, dat de mens, volgens Freud, nu eenmaal niet op beschaving 'gebouwd' is, niet van nature 'cultuurlijk' is. Integendeel: de cultuur moet worden afgedwongen. Op deze kant van de psychoanalyse wordt in hoofdstuk 2 nader ingegaan. Hier volstaat het om te concluderen, dat Wentworth het werk van Freud niet wezenlijk anders benadert dan Parsons dit deed.

Des te opmerkelijker vond ik het dat Wentworth niettemin een belangrijke rol aan de biologie toekent: "It is postulated...that the novice, on the basis of an *inherent* 'world-building' capacity, extracts the culture necessary for societal reproduction from the surface social structures demonstrated in interaction" (Wentworth, 1980, p. 109). Hier wordt de sociale werkelijkheid benaderd op de manier waarop de linguïst Chomsky de taal benadert.

We krijgen uiteindelijk dus een beeld van mensen die op grond van hun aangeboren biologische vermogens regels afleiden uit de 'buitenkant' van de sociale structuren, waardoor ze deze op den duur ook zelf weer in het leven kunnen roepen. Dit gebeurt op een soepele, rationele wijze. Onbewuste en emotionele factoren spelen geen rol. De mens gaat als een schaker door het leven. Dit is een metafoor die Wentworth zelf gebruikt, maar waar hij niet goed meer van los kan komen.

Daarbij heeft Wentworth de pretentie dat het individu in zijn model als een autonoom handelend persoon wordt gezien. Zijn argument in dit verband is het volgende: als je de regels geleerd hebt, kun je het spel op je eigen manier spelen. Mijn vragen hierbij zijn: wie bepaalt de regels? Kunnen de regels veranderd worden? Hoe? Ook zou er tijdens het leren en ontdekken van de spelregels ruimte zijn voor onderhandeling. Hoe moet je dit echter zien, wanneer het schaakspel telkens als voorbeeld dient?

Ik besluit mijn bespreking van Wentworths model met een paar kwesties, die minder principieel zijn dan de voorafgaande, maar die ik niettemin graag opgelost zou zien: socialisatie heeft in dit model, naar het zich laat aanzien, een duidelijk eindpunt (eventueel per context), namelijk wanneer de noviet de regels kent, en de context in kwestie kan reproducieren. Er zijn tegenwoordig echter ook veel onderzoekers, die socialisatie als een levenslang proces willen zien. Hoe staat Wentworth hier tegenover? Of vragen die nog praktischer zijn: welke zijn de contexten? Hoeveel zijn het er? Hoe bepaal je ze? Hoe baken je ze af? Zou je bijvoorbeeld geslachtsspecifieke socialisatie als zo'n context kunnen zien?

Tenslotte wil ik kort vooruitblikken naar een meer vruchtbaar alternatief voor Parsons' 'oversocialized conception of [wo]man' dan dat van Wentworth. Ik ben er op zich niet tegen om socialisatie en internalisatie beter van elkaar te onderscheiden, maar ik acht het een misverstand om te menen, dat hiermee de pro-

blemen, die het internalisatie-concept aankleven, opgelost zijn. Om die reden wil ik in dit boek op zoek gaan naar een internalisatieconcept, waarin de diepste motivatie van mensen niet *per definitie* gevormd wordt door het maatschappelijk gangbare, zoals bij Parsons. We willen de mogelijkheid onderzoeken van een combinatie van psychoanalyse en sociale wetenschappen, die niet leidt tot een afgeplat, spanningsloos mensbeeld. We willen ook een rol toekennen aan emotionele en onbewuste factoren. Mensen zijn tenslotte meer dan schakers.

1.6 Samenvatting

De introductie van het begrip 'internalisatie' heeft de sociale wetenschappen nieuwe mogelijkheden en perspectieven geboden. Tot die tijd zagen veel socialisatietheoretici sociaal gedrag immers in wezen als aanpassing door overreding, of onder dwang. Men had mensen voornamelijk beschouwd als wezens, die het sociale proces al met een bepaalde, en voltooide aard betraden. Nu kon men gaan zien, dat mensen gedeeltelijk ook *gevormd* werden, ontstonden, tijdens dit sociale proces.

In dit hoofdstuk hebben we gewezen op het belang van Freuds werk in dit verband. In zijn latere werk beschouwt Freud het ontstaan van het superego als een effect van internalisatie. Freud is internalisatie steeds meer gaan zien als een onderdeel van de 'normale' menselijke ontwikkeling. Er zijn aanwijzingen, dat Freud ook een rol toekende aan internalisatieprocessen bij de vorming van het ego. Op dit punt neemt Parsons het denken van Freud op, en radicaliseert dit: elk aspect van de menselijke persoonlijkheid is een internalisatie-effect, zelfs het id. Geïnternaliseerde maatschappelijke verwachtingen uit het sociale systeem gaan behoeftendisposities vormen in het persoonlijkheidssysteem. Hiermee is de mens volledig doordrongen van het sociale. Socialisatie en internalisatie zijn aan elkaar gelijk gesteld. Dit was een reden voor Wrong om Parsons' 'oversocialized conception' te becritiseren. We kunnen hier ook van sociologisme spreken. Wentworth heeft getracht het probleem op te lossen door socialisatie en internalisatie weer los te koppelen. Doordat hij verder echter niet stilstaat bij de analyse van het internalisatie-concept, heeft hij het probleem niet opgelost, maar verschoven. Ook Wentworth ontkomt niet aan de 'oversocialized conception'. Mensen zijn in zijn visie tamelijk exclusief rationeel georiënteerde 'schakers', die op harmonieuze wijze regels leren, en daarna culturele contexten reproducerend door het leven gaan. Onbewuste en emotionele factoren zijn verdwenen.

In dit boek willen wij op zoek gaan naar een combinatie van psychoanalyse en sociale wetenschappen, waarin de voordelen van het internalisatie-concept behouden blijven, zonder dat vervallen wordt in een 'oversocialized conception'. Het volgende hoofdstuk maakt duidelijk, dat er echter nog een tweede gevaar is, voor wie psychoanalyse en sociale wetenschappen wil combineren.

Hoofdstuk 2

Socialisatie en onbehagen: 'The unsocializable conception of [wo]man'

2.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien, dat bepaalde toepassingen van psychoanalytische concepten in de sociale wetenschappen kunnen leiden tot een 'doorgeschoten' socialisatie-opvatting. We hebben Parsons' 'oversocialized conception of [wo]man' besproken. Naast deze vorm van reductionisme, die we sociologisme hebben genoemd, loopt men nog een risico, wanneer men tracht sociologie en psychoanalyse te combineren. We hebben immers gezien dat, in Freuds visie, beschaving afgedwongen moet worden. Het gunstige van deze benadering is, dat ze niet snel zal leiden tot sociologisme. Er zijn echter ook problemen aan verbonden. Enerzijds lijkt de beschaving van de mens moeizaam in de psychoanalytische optiek, omdat het onbewuste zich nu eenmaal niet laat socialiseren. Wrong heeft dit als volgt verwoord:

"... the Freudian view of man ... sees man as a social though never a fully socialized creature" (1961, p. 183).

Anderzijds lijkt dit niet te socialiseren onbewuste soms gelijkgesteld te worden aan de biologie. Er is in Freuds oeuvre steeds sprake van een strijd tussen het biologische en het sociale. En meer in het bijzonder kent Freud soms een autonome rol toe aan lichamelijke kenmerken. Dit blijkt onder meer uit zijn uitspraak: anatomie is noodlot. In 4.2 geef ik hiervan een uitgebreid voorbeeld. Daar zal duidelijk worden, dat Freud een aantal door hem beschreven psychische kenmerken van vrouwen rechtstreeks koppelt aan hun lichamelijkeheid, in casu aan het ontbreken van een penis. Wanneer zo'n rechtstreeks verband gelegd wordt, zouden we van biologisme kunnen spreken. Dit is een tweede valkuil voor wie sociologie en psychoanalyse op elkaar wil betrekken. Een bespreking hiervan vindt men in 2.2. We gaan daar in op het verband dat Gottschalch ziet tussen psychoanalyse en sociologie, in het bijzonder op zijn visie op baarmoedernijd.

In 2.3 onderscheiden we twee socialisatie-concepties. Typisch sociologische socialisatie-definitie benadrukken de *vorming* van de persoonlijkheid. Meer psychoanalytisch geïnspireerde definitie laten meer ruimte voor spanning en conflict en leggen dus een sterker accent op aanpassing dan op vorming. Dit gegeven heeft mensen ertoe gebracht de vraag te stellen, of sociologie en psychoanalyse eigenlijk wel gecombineerd kunnen worden. Naar mijn idee kan dit wel degelijk een zinvolle onderneming zijn, *indien* de hierboven beschreven risico's van biologisme en sociologisme vermeden kunnen worden. In 2.4 geef ik hiervoor een aantal aanwijzingen. Deze zullen nader worden uitgewerkt in hoofdstuk 3.

2.2 Terug naar Freud? Het biologisme als tweede valkuil

Wie bij een samenspel van psychoanalyse en sociologie het accent op de psychoanalyse legt, loopt weinig kans om tot sociologisme te vervallen. Er is echter, zoals hierboven al werd aangestipt, wel een ander gevaar: biologisme. Ook in het werk van Freud zelf kan men op biologistische passages stuiten. Dit komt nog nader aan de orde in 4.2. Hier wil ik dit probleem illustreren aan de hand van het werk van Wilfried Gottschalch. Ook deze combineert in zijn boek *Sociologie van het zelf* (1985) psychoanalyse en sociologie. Geheel in de lijn van de psychoanalyse wijst Gottschalch op het bestaan van conflicten, spanningen en tegenspraken. Deze plaatst hij, in navolging van Freud, *tussen* het biologische en het sociale. Hij ziet derhalve spanningen tussen enerzijds een primair, biologisch lust-zelf en anderzijds onlust, het sociale, een harde leermeester. In zekere zin impliceert socialisatie vervreemding. Onbehagen in de cultuur is onvermijdelijk, en vervreemding treedt op in alle denkbare (geciviliseerde) maatschappijvormen. Kortom: los van de specifieke maatschappelijke context is er een tegenstribbelend biologisch substraat. Ik zal laten zien dat Gottschalch deze visie huldigt, door een aantal citaten en parafrasen uit zijn boek ter overweging te geven:

1. "Cultuur en maatschappij zijn niet mogelijk zonder een minimum aan drift-onderdrukking" (1985, p. 66).
2. Het primitieve in ons zelf brengt het civilisatieproces in gevaar (p. 75).
3. Wij hebben oproerige en opstandige wensen in het onbewuste, het Es (p. 75).
4. "Onze driften laten zich verschuiven, veranderen, verdringen, maar ze blijven een potentiële verzetshaard die nooit volledig bedwongen kan worden" (1985, p. 86).
5. De *constitutionele* zwakheid van de mens bestaat hieruit, dat deze eigenlijk boven zijn/haar morele stand leeft (p. 144).
6. Vervreemding behoort tot de *conditio humana*.

Het is duidelijk dat Gottschalch een primair, recalcitrant biologisch substraat postuleert. Onze beschaving wordt bedreigd door een conflict tussen het biologische en het sociale. Vervreemding en gemis zijn het gevolg hiervan.

In het begin van zijn boek merkt Gottschalch op, enigszins overdreven weliswaar naar zijn eigen idee: "Wie niets begrijpt van sociale geschiedenis, begrijpt ook niets van socialisatie" (1985, p. 11).

Deze naar mijn idee veelbelovende stelling raakt echter steeds meer gerelativeerd. Dit wordt veroorzaakt door de manier waarop Gottschalch in navolging van Freud, de relatie tussen het biologische en het sociale denkt. Het dreigt een contextloos, *a-historisch*, eeuwig gevecht te worden.

Ik wil mijn kritiek op Gottschalch nu demonstreren aan een concreet voorbeeld (zie ook: Duindam, 1986 (a)). Kun je een verschijnsel als vrouwenhaat los zien van de socio-historische context, of niet? Ik denk van niet. Volgens Gottschalch kan dit in principe wel (1985, p. 90).

Volgens mij komt Gottschalch tot deze visie door de sociale context te fixeren; door te veel het gezin, zoals dat op dit historisch moment functioneert, als onveranderlijk uitgangspunt te nemen. Hij stelt weliswaar, dat het gezin niet alleen de maatschappij bestendigt, maar ook minstens potentieel een plek van

verzet hiertegen is (p. 88), en daar ben ik het mee eens, maar dit wordt nergens uitgewerkt. Dus hoewel Gottschalch niet ongenueanceerd denkt over de rol van het gezin in de maatschappij, komt hij toch niet nader te spreken over de verschillende invullingen en ontwikkelingen hiervan. En juist dat lijkt mij een taak voor sociologen, ook -en wellicht zelfs vooral- als ze van de psychoanalyse uitgaan.

Gottschalch lijkt bepaalde basisvormen in het menselijk karakter als a-historisch en invariant te beschouwen: oraal, anaal, oidipaal, etcetera. Wat volgens hem wel historisch variabel is, is de manier waarop de maatschappij op deze invarianten inspeelt: wat wordt beloond en wat niet (1985, p. 120-121)? Ik stel hier tegenover: de invloed van de maatschappij werkt al eerder, ook al in de vorming van de basale karakters.

Laten we het voorbeeld van de baarmoedernijd nu nader uitwerken. Eerst geef ik een reeks stellingen, die ontleend is aan het werk van Gottschalch (1985, p. 90; 1986, p. 131, 132, 143). Vervolgens stel ik hier, geïnspireerd door een in hoofdstuk 3 nader te bespreken theorie, mijn eigen stellingen tegenover.

Stellingen I

1. Vrouwen kunnen kinderen krijgen, mannen niet. Dit is een biologisch gegeven.
2. Dit biologische gegeven veroorzaakt een bereidheid tot vrouwenhaat, die relatief onafhankelijk van de maatschappelijke structuur, in de mannelijke constitutie in aanleg aanwezig is.
3. De baarmoedernijd is weliswaar gekoppeld aan een biologisch gegeven, maar de vorm die ze aanneemt wordt enkel en alleen psychisch en sociaal bepaald.
4. Kinderen ervaren hun moeder in eerste instantie als een machtig persoon. Pas later onderkennen zij de sociale ondergeschiktheid van vrouwen. Maar dan zijn de affectieve processen, die met de waarnemingsmodellen van 'vrouwelijk' en 'mannelijk' verbonden zijn, reeds vastgelegd.
5. "Zo ligt het aan het vermogen van vrouwen tot het baren van kinderen en aan hun psychische macht, dat zij telkens weer het slachtoffer worden van mannelijke wrok en gewelddadigheid" (Gottschalch, 1986, p. 131).
6. Indien mensen bisexueel zijn, dan zou de waarneming van de eigen 'vrouwelijke' (bij mannen) oftewel 'mannelijke' (bij vrouwen) eigenschappen, behoeftes en wensen, het begrip van beide geslachten voor elkaar mogelijk maken en zodoende de tegenstelling tussen beide verminderen.

Ik zou naar aanleiding van bovenstaande stellingen enige opmerkingen willen maken. Op de eerste plaats vraag ik me af, of een aantal van de stellingen niet onderling op gespannen voet staat met elkaar. Op de tweede plaats vertoont de redenering 'biologistische' trekken. Op de derde plaats vraag ik me af, hoe stelling (6) in het werk gaat, gezien de vijf hieraan voorafgaande stellingen.

Nader uitgewerkt: wat is nu de rol van de biologie? Aan de ene kant veroorzaakt een biologisch gegeven, relatief los van de maatschappelijke structuur, een bepaalde neiging. Maar aan de andere kant wordt de vorm die deze neiging aanneemt "enkel en alleen psychisch en sociaal" bepaald. Hoe moet je nu echter

zo'n 'losse' neiging zien, die pas in tweede instantie maatschappelijk wordt ingevuld? Een neiging bovendien die toch gebaseerd is op een waarneming van het kind *in een bepaalde sociale context*. Het jongetje leert immers in de context van het specifieke werk- en ouderschapsarrangement van zijn opvoed(st)ers, dat zijn moeder kinderen kan krijgen en hij niet. En het is juist deze, in principe veranderbare, sociale context, die zo'n sterke lading aan zijn waarneming geeft. Tenslotte is het mij niet duidelijk, hoe -gegeven de rest van de stellingen- het waarnemen van de eigen 'vrouwelijke' eigenschappen bij mannen enige verbetering zou kunnen opleveren: de baarmoedernijd blijft bestaan. Het vermogen tot het krijgen van kinderen zullen mannen niet snel in zichzelf ontdekken. Rekening houdend met mijn commentaar op Gottschalch, en vanuit een andere visie op de relatie tussen het biologische en het sociale, stel ik de volgende reeks stellingen voor:

Stellingen II

1. Meestal zijn het vrouwen die kinderen hun eerste verzorging en opvoeding geven. Dit is een sociaal-cultureel en maatschappelijk gegeven.
2. Kinderen ervaren de persoon die hen verzorgt in eerste instantie als zeer machtig. Zij associëren deze persoon zowel met de bevrediging van hun behoeften als met de frustratie ervan.
3. Dit is onvermijdelijk (al zou je het willen, je kunt nu eenmaal niet alle wensen van de baby raden en vervullen) en het brengt sterke gevoelens van *ambivalentie* teweeg ten opzichte van de eerste verzorg(st)er.
4. In de huidige situatie worden deze ambivalente gevoelens gericht op vrouwen (zie 1, 2 en 3).
5. Op deze wijze wordt vrouwenhaat onder meer veroorzaakt door de vroege sociale en maatschappelijke context. Bij gedeeld ouderschap zou de onvermijdelijke ambivalentie gelijkjer verdeeld zijn. Vrouwen zouden dan niet meer gezien worden óf als brengsters van het totale heil, óf als destructieve heksen.
6. Bovendien zou het jongetje zich dan persoonlijk (in plaats van positioneel) met de vader kunnen identificeren, zodat mannelijkheid niet meer gedefinieerd zou hoeven te worden als: 'niet vrouwelijk'.
Pas dan zou het jongetje het 'vrouwelijke' in zichzelf niet meer weg hoeven te drukken en pas dan zou de oplossing die Gottschalch voorstelt (zijn stelling 6) kunnen werken.

Mijn conclusie is hier, dat biologisme een tweede valkuil is, naast sociologisme, bij het combineren van psychoanalyse en sociologie. Deze kan echter vermeden worden. We komen hierop nog terug.

2.3 Twee socialisatie-concepties

Hoe wordt 'socialisatie' eigenlijk gedefinieerd? In het vorige hoofdstuk hebben we gezien, dat 'socialisatie' eind vorige eeuw heel anders werd omschreven dan,

zeg, na de Tweede Wereldoorlog. In het eerste geval ging het om de activiteiten van socialiseerders die via overreding of dwang individuen, die al vóór dit proces in hun uiteindelijke vorm gegeven waren, probeerden te brengen tot solidariteit en coöperatief gedrag. In het tweede geval, toen internalisatie en socialisatie feitelijk aan elkaar gelijkgesteld raakten, ging het om het ontwikkelings- en leerproces, waarin individuen überhaupt gevormd worden. We herinneren ons ook dat in het eerste geval sprake was van spanningen en conflicten: er was dwang of overreding nodig. In het tweede geval was er veelal sprake van een soepel, harmonieus proces.

Hoewel de psychoanalyse het breekbijzer heeft geleverd om, via internalisatie, de mens open te leggen, is het de sociologische radicalisering van Parsons geweest, die tot de 'oversocialized conception' leidde. In de psychoanalytische optiek heeft internalisatie nooit de alles omvattende rol gekregen, die haar in de sociologie werd toebedeeld. Bovendien bleef men spanningen en conflicten benadrukken.

Dit heeft tot op de dag van vandaag gevolgen voor de manier waarop 'socialisatie' gedefinieerd wordt. Wie het accent legt op de psychoanalyse zal spreken over een, wellicht nooit geheel slagende, *aanpassing*. Wie het accent legt op de sociologie spreekt vaker over *vorming*, het ontstaan van (bepaalde) persoonlijkheden.

Vóór ik de discussie voortzet zal ik nu eerst enige voorbeelden geven. Gottschalch, die de psychoanalyse benadrukt, stelt:

"Onder socialisatie verstaan wij de processen die ertoe leiden dat de mensen zich meer of minder aanpassen, respectievelijk aangepast worden aan het waarden- en normen systeem van de maatschappij waarin zij leven" (Gottschalch, 1985, p. 7).

Vergelijk dit met de meer typisch sociologische definitie van Geulen & Hurrelmann:

"Dabei gehen wir davon aus, dass Sozialisation begrifflich zu fassen ist als der Prozess der Entstehung und Entwicklung der Persönlichkeit in wechselseitiger Abhängigkeit von der gesellschaftlich vermittelten sozialen und materiellen Umwelt" (1980, p. 51).

Een soortgelijke omschrijving wordt door Klaassen gegeven:

"Daarnaast kan opgemerkt worden dat het begrip socialisatie niet gelijkgesteld kan worden aan het begrip 'ontwikkeling', noch aan het begrip 'enkulturatie'. Het socialisatiebegrip houdt namelijk beide aspecten tegelijk in het vizier. Het geeft aan, dat het proces van menselijke persoonlijkheidsontwikkeling tegelijkertijd een proces is van vermaatschappelijking van de menselijke natuur en dat enkulturatie of cultuuroverdracht eveneens gelijktijdig een proces van persoonlijkheidsontwikkeling is" (1981, p. 2).

Het verschil in accent (aanpassing versus vorming) dat op theoretische gronden uit beide benaderingen afgeleid kan worden, blijkt dus ook eenvoudig in de verschillende definities teruggevonden te kunnen worden. Men dient zich hier niet te vergissen in de connotaties van de verschillende termen die in beide definities voorkomen. De term 'aanpassing' klinkt weliswaar minder modern of progressief dan de term 'vorming', maar juist die laatste term geeft een groter risico van sociologisme of de 'oversocialized conception'. De term 'aanpassing'

impliceert daarentegen een (potentieel) moment van verzet, spanning en conflict. Zeker wanneer je stelt, zoals Gottschalch doet, dat mensen zich 'meer of minder' aanpassen. Het risico hier is echter weer, dat het verzet afkomstig is van een tegenstribbelend biologisch substraat. Dit probleem is afwezig bij definities waarin de vorming van de persoonlijkheid centraal staat. Het belangrijkste gevaar hier is, nogmaals, dat spanning, conflict en diversiteit vaak verdwijnen wat tot een massief reproductie-model kan leiden.

2.4 Weerbarstigheid versus maakbaarheid

Kan men optimistisch zijn over het nut van de bestudering van socialisatieprocessen, of is voorzichtigheid, misschien zelfs pessimisme geboden? Ook op dit punt verschillen de meningen. Hoe sterker de psychoanalytische inspiratie, des te minder groot is het optimisme. Opnieuw kunnen de boeken van Klaassers (1981) en Gottschalch (1985) dienen als illustratie-materiaal. Klaassers is optimistisch. Hij stelt:

"De socialisatie-bestudering kan een bijdrage leveren aan de analyse van de voorwaarden en omstandigheden om maatschappelijk en pedagogisch wenselijke socialisatieprocessen te realiseren" (1981, p. 259).

Juist dit streven wordt door Gottschalch gerelativeerd. Volgens hem onthoudt het socialisatie-onderzoek zich van raadgevingen en aanwijzingen voor het handelen, voor zover het zich bewust is van zijn mogelijkheden en grenzen:

"In zoverre worden de resultaten ervan door vele leden van de hulpverleners de beroepen -pedagogen, andragogen, psychotherapeuten, geestelijken enzovoort, ik wil ze maatschappelijke socialisatieagenten noemen- als krenkingen ervaren. Vaak koesteren zij immers het -narcistisch- verlangen de mens totaal te kunnen veranderen. Het socialisatieonderzoek stelt dergelijke fantasieën te uitsluiten. Het plaatst de psychosociale realiteit van de mensen met hun driftbehoeften, angsten, remmingen, begrenzingen, maar ook met hun mogelijkheden tegenover de almachtssdromen van de op het aardse leven danwel het hiernamaals gerichte heilsapostelen en zieleningenieurs van de religieuze, politieke en wetenschappelijke geloofsgemeenschappen. Dat doet zij althans voor zover ze niet in zelfoverschatting haar onderzoeksresultaten als de steen der wijzen aanprijst" (Gottschalch, 1985, p. 17).

Dezelfde thema's keren terug: vorming tegenover aanpassing, maakbaarheid tegenover weerbarstigheid. Dit kan twijfels oproepen omtrent de mogelijkheden om sociologie en psychoanalyse te combineren. Kunnen deze benaderingen überhaupt meer op elkaar betrokken worden? Zoals zo vaak, verschillen ook hier weer de meningen. Volgens sommigen gaat het bij dit soort pogingen om een principiële onmogelijkheid, om een *contradictio in terminis*. Zo stelt Rose:

"What distinguishes psychoanalysis from sociological accounts (...) is that whereas for the latter, the internalization of norms is assumed roughly to work, the basic premise and starting point of psychoanalysis is that it does not" (1983, p. 9).

Brennan is dezelfde mening toegedaan:

"Psychical content cannot be deduced from social relations; and thus psychoanalysis cannot be sociologised" (1986, p. 24).

We kunnen hier kort over zijn. Volgens Freud is internalisatie bij individuen een efficiënt proces, dat wel degelijk werkt. Natuurlijk hangt hier ook het prijskaartje van het onbehagen aan, maar dat is een andere kwestie. Wanneer men Freud dus accepteert als een exponent van de psychoanalyse, dan vervalt dit argument tegen een eventuele combinatie van psychoanalyse en sociologie. Op een bepaald moment, wanneer hij het heeft over internalisatie, zegt Freud namelijk: "... das erziehliche Moment des äusseren Zwanges zur Sittlichkeit, welches wir beim Einzelnen so wirksam fanden ..." (Freud, 1915, p. 47).

Freuds "wirksam" staat dus tegenover het "does not work" van Rose.

Naar mijn idee, en ik heb dit ook al eerder verdedigd (Duindam, 1987), kan de combinatie van psychoanalyse en sociologie een zeer zinvol project zijn. Laten we zeggen, dat een theorie die de spanningen en conflicten, welke voortvloeien uit de rol van het onbewuste en de seksualiteit, weg harmoniseert niet in overeenstemming is met Freuds basisideeën. Valt dit gegeven te combineren met het centrale sociologische idee, dat maatschappelijk-historische omstandigheden kunnen veranderen en dat dit reële effecten op mensen heeft (en omgekeerd)? Ik stel dat dit mogelijk is. In de ideale combinatie worden zowel biologisme als sociologisme vermeden, terwijl zowel het vormende aspect als het oog voor spanning en conflicten behouden blijven. Deze spanningen zouden zich dan echter niet voordoen *tussen* het biologische en het sociale, maar *binnen* het sociale. Hoe kunnen we ons dit voorstellen? Een nadere uitwerking hiervan vindt men in de komende drie hoofdstukken.

2.5 Samenvatting

Het combineren van psychoanalyse en sociologie kan leiden tot verschillende vormen van reductionisme. In hoofdstuk 1 is in dit verband het sociologisme van Parsons aan de orde gesteld. In paragraaf 2 van dit hoofdstuk is ingegaan op een tweede van vorm reductionisme, namelijk biologisme. Freud, en psychoanalytici na hem, maken zich hieraan schuldig voor zover zij een *autonome* rol toekennen aan lichamelijke kenmerken. Wanneer het feit, dat een vrouw geen penis heeft -ongeacht de sociale context in kwestie- rechtstreeks leidt tot bepaalde psychische kenmerken van vrouwen, kunnen we van biologisme spreken (4.2). Wanneer het feit, dat een man geen kinderen kan krijgen onvermijdelijk leidt tot bepaalde psychische kenmerken bij mannen, zoals baarmoedernijd, ook dan kunnen we van biologisme spreken (2.2). Dit biologisme is een tweede valkuil voor wie psychoanalyse en sociologie wil combineren.

In 2.3 hebben we onderscheid gemaakt tussen socialisatie-definities waarin aanpassing centraal staat en definities waarin vorming van de persoonlijkheid benadrukt wordt. In het eerste geval overweegt de psychoanalytische inspiratie, in het tweede geval de sociologische. In het verlengde hiervan treffen we een contrast aan tussen de 'weerbarstigheid' dan wel de 'maakbaarheid' van mensen. Men heeft zich wel afgevraagd, of de genoemde contrasten niet zouden kunnen impliceren, dat er sprake is van een onoverbrugbare kloof tussen psychoanalyse en sociologie. In 2.4 wordt deze visie bestreden. Zij houdt in elk geval geen stand, voor zover beweerd wordt, dat psychoanalytici ervan uit gaan, dat de

internalisatie van normen niet zou slagen. Freud zelf meent in elk geval dat dit juist een 'efficiënt' proces is. Indien sociologisme en biologisme vermeden kunnen worden, wat mijns inziens mogelijk is, dan kunnen enige vruchtbare ideeën uit zowel de sociologie als de psychoanalyse op zinnvolle wijze met elkaar in verband gebracht worden. Een eerste aanzet hiertoe wordt gegeven in hoofdstuk 3.

Hoofdstuk 3

Biologisme, sociologisme, behaviourisme en de psychodynamische visie: Chodorow geïntroduceerd

3.1 Inleiding

In de voorafgaande hoofdstukken hebben we de problemen geschetst van sociologisme en biologisme. In beide gevallen gaat het om een reductie. In het geval van het biologisme is er sprake van een reductie tot de *onbemiddelde* invloed van lichaamsbouw, genen, hormonen, etcetera. In het geval van het sociologisme worden mensen en hun motivatie *rechtstreeks* en volledig doordrongen door het sociale, in casu door maatschappelijke waarden en normen. Ik meen dat de theorie van Nancy Chodorow (1978) aanknopingspunten biedt om dit soort één-dimensionaliteit te voorkomen.

Vóór ik een eerste uiteenzetting geef van het werk van Chodorow, wil ik eerst nog wijzen op een derde vorm van reductionisme, namelijk het (orthodoxe) behaviourisme. Binnen deze theorie gaat men er van uit dat het gedrag van mensen *linea recta* door de omgeving wordt bepaald. Behaviouristen wijzen het gebruik van begrippen als internalisatie af. Het 'innerlijk' en ook 'verinnerlijking' zijn in dit perspectief overbodige begrippen. In een wetenschappelijke beschrijving zou men moeten volstaan met begrippen, die ofwel de omgeving ofwel het gedrag van een individu specificeren. Veel gebruikte begrippen in deze benadering zijn 'bekrachtiging' (reinforcement) en conditionering. Met name in *vroeg* feministisch werk worden, zoals straks duidelijk zal worden, deze begrippen veelvuldig gebruikt. Een centraal kenmerk van het behaviourisme is dus het rechtstreekse verband tussen omgeving en gedrag. Bij Chodorow gaat het echter om een bemiddeld proces. De identiteit van mensen staat hiertussen. Ik zal nu eerst Chodorow behandelen en afzetten tegen het behaviourisme (3.2). Vervolgens bespreek ik haar werk in relatie tot sociologisme (3.3) en biologisme (3.4). Tenslotte breng ik Chodorows theorie in verband met de twee eerder besproken socialisatie-concepties (3.5).

3.2 Chodorow en het behaviourisme

In 1977 verscheen er een boeiend boekje van de hand van de sociologe Constantina Safilios-Rothschild: "Love, sex, and sex roles". Zij verkondigt hierin de volgende stelling:

"It is the central thesis of this book that when men and women are drastically unequal and women occupy a clearly inferior, disadvantaged sociological position, they necessarily become psychologically unequal; then men and women are unable to understand each other and to relate to each other as human beings. Instead they tend to use each other as objects and try to 'win' in the game of exchanging sexuality for commitment and security, sometimes referred

to as the 'battle of the sexes'" (Safilios-Rothschild, 1977, p. 3).

Een ongunstige sociologische positie leidt dus *noodzakelijkerwijs* tot psychologische ongelijkheid. Hoe gaat dit nu in zijn werk? Safilios-Rothschild blijkt een belangrijke rol aan conditioneringsprocessen toe te kennen. Zo stelt ze:

"Feminine socialization *conditions* women to please other people and depend upon this approval" (Safilios-Rothschild, 1977, p. 39; mijn cursivering).
En:

"Paralleling 'good' women's socialization to withhold sex before marriage has been men's *conditioning* to the idea that women always have to resist having sexual relations" (ibid, p. 56; mijn cursivering).

We kunnen concluderen dat bij Safilios-Rothschild het verband tussen omgeving en gedrag gelegd wordt door conditioneringsprocessen. Zij definieert socialisatie in feite als conditionering, als een effect van door de omgeving aangereikte beloningen en straffen. Ook in de psychologie is dit een gangbare theorie.

Een jaar na het bovengenoemde werk kwam het eerste boek van Chodorow uit: "The reproduction of mothering: psychoanalysis and the sociology of gender". De auteur, ook een sociologe, bepleit een grotere rol voor de psychoanalyse in het sociologisch onderzoek:

"I rely on psychoanalytic theory as an analysis of family structure and social reproduction. Psychoanalysis shows us how the family division of labor in which women mother gives socially and historically specific meaning to gender itself. This engendering of men and women with particular personalities, needs, defenses, and capacities creates the condition for and contributes to the reproduction of this same division of labor. The sexual division of labor both produces gender differences and is in turn reproduced by them" (p. 38).

In dit citaat wordt een *viciëuze cirkel* beschreven: de geslachtsspecifieke arbeidsverdeling brengt in vrouwen en mannen verschillende behoeften en capaciteiten teweeg, zodat zij op hun beurt dezelfde arbeidsdeling voort zullen zetten. Hoewel er dus een cirkel beschreven wordt, kun je toch zeggen dat Chodorow in 1978 het primaat bij de sociale relaties legt.

Sexe-specifieke arbeidsdeling
(vrouwen moederen binnenshuis, mannen
werken buitenshuis)

↑↓

geslachtsverschillen in
identiteit en egogrenzen

Uit bovenstaande figuur blijkt dat, evenals bij Safilios-Rothschild, ook bij Chodorow de 'ongunstige' sociologische positie leidt tot psychologische ongelijkheid. Een duidelijk verschil is, dat Chodorow kiest voor een psychodynamisch model. Dat wil zeggen, dat er in de theorie van Chodorow veel minder sprake is van 'automatisme'. Zij richt haar aandacht op wat voor behaviouristen een 'black box' zal blijven.

Vóór we Chodorows theorie nader uiteen gaan zetten nog een paar opmerkingen over het 'moederen', dat in haar werk zo'n belangrijke rol speelt. Op de eerste plaats is de rol van de moeder natuurlijk al veel eerder benadrukt, door

bijvoorbeeld Freud en Parsons. Deze mannen zagen haar rol echter zo al niet als functioneel, dan toch in elk geval als onvermijdelijk. Het is de inzet van Chodorow's werk om het moederen door vrouwen werkelijk zichtbaar te maken en ter discussie te stellen. Zij heeft getracht dit 'gegeven', dat voor de meeste mensen zo 'natuurlijk' is, in zijn consequenties te doorzien en van een aantal vanzelfsprekendheden te ontdoen.

In de theorie van Chodorow verandert het moederen door vrouwen van een 'gegeven' in een 'variabele'. Als onafhankelijke variabele veroorzaakt het moederen de specifieke vrouwelijke en mannelijke subjectiviteit. En als afhankelijke variabele wordt het moederen veroorzaakt door (onder andere) de specifieke subjectiviteit van vrouwen en mannen. Dit is in feite natuurlijk een verbale omschrijving van de zojuist gepresenteerde cirkel. De vraag is gesteld, of je een dergelijke cirkel nog kunt doorbreken. Daar komen we in het vervolg op terug. Op de tweede plaats kunnen Chodorow's ideeën over het moederen onderscheiden worden van die van een aantal feministen vóór haar. Vaak werd het moederen vooral gezien in termen van arbeid die gratis door vrouwen werd verricht. Hierdoor zouden deze vrouwen economisch afhankelijk blijven van hun man. Net als Safilios-Rothschild zag men economische onafhankelijkheid als voorwaarde voor vrouwenbevrijding (vergelijk B. Wiemann, 1983, p. 144). Dit perspectief wordt door Chodorow niet bestreden. Zij stelt echter, dat het belang van sociale factoren, politiek en economie *niet* impliceert dat de psychologie als analysesniveau overbodig zou zijn. Het gaat juist om de verwevenheid van psychologische en sociale vormen van vrouwenonderdrukking.

Laten we nu dan een eerste inhoudelijke schets geven van de theorie van Chodorow. De situatie, waar zij vanuit gaat, ziet er als volgt uit: een man en een vrouw leven samen. Zij zijn heterosexueel. Zij hebben één of meer kinderen. De man werkt buitenshuis. De vrouw werkt binnenshuis. Op de vraag, hoe representatief deze situatie in feite op dit moment nog is, komen we in hoofdstuk 5 terug. Hoe dan ook, de beschreven situatie zal - volgens Chodorow - in de zons en dochters van dit stel dusdanige behoeftes, capaciteiten en problemen teweegbrengen, dat zij later de neiging zullen hebben het patroon van hun ouders over te nemen.

Hoe komt dit? Een vrouw, die op haar beurt vroeger ook bemoederd is, voelt zich meer één met haar dochter, dan met haar zoon. Haar zoon ziet ze vanaf het begin als sexueel anders. Dit maakt de band tussen moeder en dochter nauwer dan die tussen moeder en zoon.

"It seems likely that from their children's earliest childhood, mothers and women tend to identify more with daughters and to help them to differentiate less, and that processes of separation and individuation are made more difficult for girls. On the other hand, a mother tends to identify less with her son, and to push him toward differentiation and the taking on of a male role unsuitable to his age, and undesirable at any age in his relationship to her" (Chodorow, 1974, p. 48).

Maar niet alleen identificeert de moeder zich sterker met haar dochter dan met haar zoon, ook de dochter zelf is veel meer in de gelegenheid om zich op een 'persoonlijke' manier met haar moeder te identificeren dan de zoon met zijn vader. Het meisje ziet haar moeder de hele dag bezig: zij vormt een zeer con-

creet en nabij identificatiemodel voor haar.

"... a girl's development into a woman is more continuous and understandable than a boy's development into a man" (Chodorow, 1971, p. 271).

Door de voortdurende wederzijdse en persoonlijk identificatie kan er bij het meisje een heel onproblematische en stabiele vrouwelijke identiteit ontstaan. Dit betekent echter tegelijkertijd, juist door de grote nabijheid en betrokkenheid, dat haar egogrenzen niet zo strak zullen zijn. Het is niet precies duidelijk, waar de moeder ophoudt en de dochter begint.

Ook de zoon zal zich in eerste instantie met zijn moeder identificeren; zijn eerste identiteit is dan ook vrouwelijk. Maar in tweede instantie wordt hij gedwongen een mannelijke identiteit te ontwikkelen, een pijnlijk proces. Hij kan zich niet, zoals het meisje met haar moeder, op een 'persoonlijke' manier met zijn vader identificeren, want deze werkt buitenshuis. Dit betekent dat hij zich op een abstracte manier, of 'positioneel', met zijn vader moet gaan identificeren. Mannelijkheid wordt voor hem dan: het-niet-vrouwelijke, de ontkenning van vrouwelijkheid. Dit leidt tot een devaluatie van vrouwelijkheid in hem zelf en in de buitenwereld. Door de beschreven breuk in identificatiefiguren is de mannelijke identiteit veel minder stabiel en onproblematisch dan de vrouwelijke. Het jongetje probeert op een krampachtige manier, door zich tegen het vrouwelijke af te zetten, zijn 'nieuwe' identiteit, die altijd twijfelachtig blijft, veilig te stellen. Hierdoor ontwikkelt hij nogal rigide ego-grenzen. Hij is immers voortdurend bezig zich 'apart' te zetten.

Dit heeft onder andere tot gevolg, dat "Masculine personality ... comes to be founded more on the repression of affect and the denial of relational needs and a sense of connection than female personality" (Chodorow, 1976, p. 461).

We zagen al dat meisjes langer en op een diepere manier met hun moeder verbonden blijven dan jongens. Hun zelfbesef is continu met dat van anderen (permeabele egogrenzen) en zij behouden de capaciteit tot 'primaire' identificatie, dat wil zeggen identificatie zonder dat er wederzijdse grenzen gevoeld worden. Deze aspecten van hun identiteit stellen hen in staat, eventueel, zelf weer te gaan moederen. Zoals hierboven al duidelijk werd, hebben mannen daarentegen deze kwaliteiten moeten verdringen. Terwijl vrouwen zichzelf als relationeel ervaren en definiëren, ervaren mannen zichzelf dan ook meer als afzonderlijk en apart.

De liefde die een meisje voor haar moeder voelt, blijft altijd belangrijk. Als zij zich uiteindelijk tot haar vader wendt, dan heeft zelfs dit te maken met de relatie tot haar moeder. Immers, de langdurigheid, intensiteit en ambivalentie van de moeder-dochter-relatie leiden ertoe, dat het meisje gaat proberen zich van haar moeder los te maken. In dit proces kan de vader een symbool van vrijheid worden: de prins op het witte paard. Het meisje zal hem ook vaak gaan idealiseren.

De vader op zijn beurt geeft de relatie met zijn dochter een erotische tintje. Hij ziet veel van wat zijn dochttertje doet als 'flirten'. In feite behandelt hij haar als seksuele ander. Door dit proces wordt het meisje, volgens Chodorow, heterosexueel gemaakt. In deze situatie wordt de heterosexualiteit van het meisje echter niet erg diep verankerd. Dat heeft twee redenen. Op de eerste plaats blijft het meisje altijd toch heel sterk op haar moeder betrokken. Haar vader blijft in feite een secundaire figuur. Op de tweede plaats is vader zelf minder bij de hele

situatie betrokken dan moeder. Hij verschijnt laat op het toneel en gaat bovendien zelf geen intense relaties aan.

Dit heeft tot gevolg dat het meisje haar oïdipale gevoelens voor haar vader veel minder sterk hoeft te verdringen dan het jongetje die voor zijn moeder. Het meisje komt op deze wijze in een emotionele 'driehoeksverhouding' terecht: zij is zowel op haar vader als op haar moeder gericht. Zij houdt hier een voorkeur voor een emotionele driehoek aan over. Later kan een kind de driehoek voor haar weer compleet maken. Een complete emotionele en affectieve bevrediging zal een vrouw later bovendien niet zo makkelijk vinden in een exclusieve heterosexuele relatie met een man:

"... the girl's situation, in which the father and men, if erotically primary, are most likely affectively secondary, continues into adulthood" (Chodorow, 1976, p. 461).

Doordat voor de jongen de diepe band met zijn moeder korter duurt en radicaler moet worden verdrongen, is er later voor zijn heteroseksualiteit geen derde partner, geen kind, nodig. Een man wordt dus niet uitgerust, in de huidige ouderschapsarrangementen, met de sterke motivatie, zoals een vrouw die wel kreeg, om voor een kind te gaan zorgen. Een exclusieve heterosexuele relatie kan de vroege band met zijn moeder voor hem weer doen herleven. Het verdringen van zijn relationele capaciteiten maakt hem bovendien geschikt om deel te nemen aan de gevoelloze, vervreemdende wereld van het werk buitenshuis. We zien nu, dat de cirkel die we eerder beschreven zijn voltooiing nadert. Het feit dat mannen emotioneel slechts ten dele voor hun partner beschikbaar zijn - vanwege de beknotting van hun relationele capaciteit- en het feit dat vrouwen minder exclusief heterosexueel georiënteerd zijn, verhindert dat een man-vrouwverhouding voor vrouwen volledig bevredigend is. Ook dit draagt bij tot de motivatie om een kind te krijgen en te bemoederen.

In het bovenstaande exposé heb ik verhelderd, hoe volgens Chodorow, door het feit dat vrouwen moederen, in de persoonlijkheden van meisjes en jongens zowel de capaciteit als de motivatie 'geïnstalleerd' worden, om de traditionele arbeidsdeling te reproduceren. Gangbare socialisatietheorieën, zoals het behaviourisme, zouden niet kunnen verklaren, hoe het komt dat de traditionele patronen zo hardnekkig en diepgeworteld zijn (Chodorow, 1978, p. 33-34).

Wanneer het alleen om conditioneringsprocessen zou gaan, of om dwang van buitenaf, zou verandering van rolpatronen veel gemakkelijker te bewerkstelligen zijn, dan in feite het geval is.

De theorie van Chodorow is psychoanalytisch in die zin, dat de vroege ontwikkeling beschreven wordt in termen van: motivatie, verdringing, objectrelaties, seksualiteit, gehechtheid, onbewuste factoren, etcetera. Haar theorie is echter ook sociologisch, omdat zij er van uit gaat dat maatschappelijk-historische omstandigheden kunnen veranderen en dat dit reële effecten op mensen heeft (en omgekeerd). Niet iedereen is ervan overtuigd dat de combinatie van sociologie en psychoanalyse een zinvolle onderneming is.

Eerder in dit boek en ook elders (Duindam, 1987) heb ik geprobeerd aan te tonen, dat hier wel degelijk allerlei mogelijkheden liggen.

De theorie van Chodorow is dus een voorbeeld van een psychoanalytische sociologische theorie. Voorondersteld wordt dat de vroege sociale omgeving een

sterk effect heeft op de identiteitsvorming van mensen, op hun capaciteiten en motivatie en op de betekenis die zij (ook onbewust) aan situaties verlenen. Ook in een veranderende omgeving blijft deze identiteit een relatief autonome rol spelen. Dit gaat niet zo ver, dat de vroege ontwikkeling mensen definitief 'vast' zou 'leggen', maar de veranderingsmogelijkheden zijn ook beslist niet onbeperkt. Een centraal punt is, dat een verander(en)de omgeving *niet rechtstreeks* resulteert in veranderd gedrag, maar dat dit altijd loopt via de identiteit van mensen.

Tegenover de psychodynamische kunnen we dus de behaviouristische of gedragstheoretische visie stellen. Ook binnen deze richting gaat men er van uit dat de sociologische positie van mannen en vrouwen een effect heeft op hun psychologie. Men gebruikt echter andere termen. De sociale omgeving wordt geconceptualiseerd als een verzameling kansen (gelegenheden) en restricties. Beloningen of straffen ('reinforcement contingencies') bepalen *rechtstreeks* het gedrag van mensen. Of het gedrag van mensen verandert dan wel hetzelfde blijft, hangt af van de omgeving: stabiele 'reinforcement contingencies' zullen leiden tot ongewijzigd gedrag, terwijl een verandering in de contingencies ook een ander gedrag tot gevolg zal hebben. In sommige (maar niet alle) varianten van de gedragstheorie ziet men mensen als redelijke wezens, die in elke situatie 'berekeningen uitvoeren' om hun netto 'nut' te maximaliseren.

Het onderscheidende kenmerk van de gedragstheorie is derhalve een *directe* link tussen omgeving en gedrag. Naarmate men bij de berekeningen van het nut meer tussenliggende emotionele of zelfs onbewuste schakels zou postuleren, zou de grens met psychodynamische theorieën vervagen.

Om nu ook de gedragstheoretische benadering te illustreren, geef ik twee citaten uit het boek "the sociology of gender" van L. Davidson en L. Kramer Gordon:

"Social factors are crucial contributors to existing differences in opportunities, rewards and limitations of woman and man. It is through social processes, including socialization ... but most importantly through the effects of social institutions, such as the economic and political systems, that gender roles are shaped and reshaped throughout the life cycle" (1979, p. V).

"Opportunity structures have a major impact on gender roles. This impact is separate and distinct from the differential socialization of males and females. (...) Change need not wait upon future generations that will have escaped past or present socialization patterns. Instead, it is possible to create obstacles to discourage behaviors that are no longer acceptable and rewards for behaviors that become desirable" (1979, p. 272).

De redenering is als volgt: macro-sociale factoren, zoals economische en politieke instituties, bepalen objectieve mogelijkheden, die op hun beurt de geslachtsrollen weer sterk beïnvloeden. Deze invloed zou volstrekt los staan van de uiteenlopende socialisatie van vrouwen en mannen en bovendien belangrijker zijn. Dit is tevens de reden dat verandering bewerkstelligd kan worden door te sleutelen aan mogelijkheden, beperkingen en beloningen. Deze redenering verschilt in een aantal opzichten van het betoog van Chodorow. We noemen hier:

- 1) De loskoppeling van sociale structuur en socialisatie,
- 2) De beschreven relatie tussen sociaal domein en subjectiviteit of, in andere termen, tussen maatschappelijk systeem en persoonlijkheidssysteem.

ad 1:

Het feit dat vrouwen en mannen zich anders ontwikkelen hangt volgens Chodorow samen met de omstandigheid dat vrouwen moeders, en: "woman's mothering itself is a social structure" (Chodorow, 1981, p. 501). Socialisatie en sociale structuur zou je volgens haar dus niet los kunnen koppelen. Nu levert een te sterk gepostuleerde samenhang tussen socialisatie en sociale structuur ook weer een vertekend beeld op. Eerder in dit boek hebben we immers gezien dat Parsons becritiseerd is, omdat in zijn model socialisatie de rechtstreekse voortzetting van het maatschappelijk systeem in het persoonlijkheidssysteem impliceert. Ik zou hier willen opmerken dat Davidson & Kramer Gordon een soortgelijk reductionisme hanteren. Zij stellen immers: verander de omgeving en op hetzelfde moment ("change need not wait ...") zullen de mensen (hun gedrag) ook veranderen.

Op deze wijze ontdekken we het paradoxale gegeven, dat een te sterk verband tussen sociale structuur en socialisatie hetzelfde effect heeft als geen verband. In beide gevallen is er namelijk sprake van een massieve, totale omgevingsinvloed. Bij Parsons is er sprake van een totale (totalitaire?) internalisatie. Bij de behaviouristen bepaalt de omgeving *linea recta* het gedrag van de mensen. Dit reductionisme, dat, zoals ik in hoofdstuk 6 zal laten zien, ook "(post)structuralistische" theorieën aankleeft, wordt wel ondervangen in psychodynamische theorieën, waarin een rol is weggelegd voor een relatief autonome identiteit en een (niet eenduidige) betekenisgeving in de context van een levensloop.

ad 2:

Volgens Davidson & Kramer Gordon heeft socialisatie wel een zeker effect, maar is de invloed van de huidige maatschappelijke (on)mogelijkheden en omstandigheden, *los hiervan*, veel groter. We zien hier, net als bij Safilios-Rothschild, gebruik van behaviouristische theorieën. Het motto is: wanneer je (het gedrag van) mensen wilt veranderen, verander dan de 'reinforcement contingencies'. Er loopt een rechtstreekse pijl van de (maatschappelijke) omgeving naar het gedrag. Wat in een dergelijk model ontbreekt, zijn de bij Chodorow belangrijke begrippen: identiteit, motivatie, (relationele) capaciteit. De ontwikkelingsgeschiedenis van mensen blijft buiten beschouwing. In de behaviouristische optiek is er slechts sprake van een reeks al dan niet belonende maatschappelijke omgevingen, een 'reinforcement-history'. Als motivatie-theorie is het behaviourisme heel ongedifferentieerd en globaal: het gaat om 'reinforcement' (of nut). Mensen hebben simpele, eenduidige motieven. Verandering van de omgeving kan heel snel effect hebben, doordat internalisatie geen rol speelt. Er ontstaan geen diepe geneigdigheden. De geschiedenis van een individu kan op elk gewenst moment opnieuw geschreven gaan worden.

Hier stel ik, op grond van het werk van Chodorow en andere psychodynamici, het volgende model tegenover:

- I Socialisatie en sociale structuur hangen samen op tijdstip t1.
- II Op tijdstip t2 is er een relatief autonome doorwerking van de socialisatie, die op t1 was gerealiseerd (basisidentiteit) en een effect van de sociale structuur, die inmiddels waarschijnlijk *ten dele* veranderd zal zijn.

Ik zal hiervan een simpel voorbeeld geven, dat zich af zou kunnen spelen in Nederland in de jaren vijftig. Op tijdstip t1 vindt de primaire socialisatie plaats van de twee kinderen van een echtpaar: een jongetje en een meisje. De vrouw werkt binnenshuis, de man buitenshuis. De vrouw moeder. De arbeidsmarkt is niet erg op vrouwen ingesteld, er zijn niet veel mogelijkheden voor kinderopvang. Vrouwen verdienen gemiddeld minder dan mannen. Voor mannen is er geen mogelijkheid tot ouderschapsverlof. Van gedeeld ouderschap (man en vrouw delen de verantwoordelijkheid voor de verzorging en opvoeding van hun kinderen) heeft nog niemand gehoord.

In deze situatie ontwikkelen de kinderen zich, laten we even aannemen, volgens het model van Chodorow. Het meisje krijgt een duidelijke vrouwelijke identiteit en nogal 'permeable' egogrenzen. Het jongetje daarentegen ontwikkelt vrij rigide egogrenzen en handhaaft (moeizaam) zijn mannelijke identiteit door de devaluatie van het vrouwelijke in hemzelf en in de omgeving. Maar ook wanneer we niet uitgaan van het model van Chodorow, dan moet toch geconstateerd worden, dat in de expliciete roltraining bij het jongetje het accent ligt op zelfstandigheid, assertiviteit, initiatief, exploratie, dominantie en bij het meisje op afhankelijkheid, verzorgen, invoelen, vriendelijkheid.

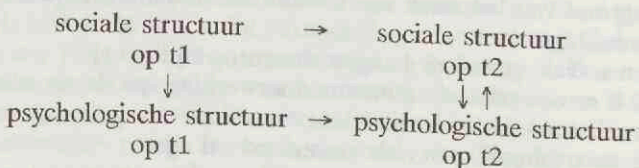
We zien dat de socialisatie dus wel degelijk aansluit op de sociale structuur van dat tijdstip: het gaat dan ook om een voorbereiding op de taken die man en vrouw later zullen moeten vervullen. De man buitenshuis, in de publieke wereld van de arbeid. De vrouw binnenshuis, in de privésfeer, haar man en kinderen verzorgend.

In de jaren zeventig zijn 'onze' kinderen volwassenen. Inmiddels is er in de sociale structuur het een en ander veranderd. Zo wordt werken voor vrouwen steeds meer acceptabel. De vrouwenbeweging maakt een nieuwe bloeiperiode door. Er vindt een seksuele 'revolutie' plaats. Er zijn duidelijk veranderingen opgetreden, maar hierdoor zijn, volgens Chodorow, niet direct de identiteiten (*zelf-apart versus zelf-in-relatie-tot-anderen*) meeveranderd. De vroeggevormde, vaak impliciete, zelfdefinities spelen een eigen, relatief autonome, rol.

Hoe groot die rol precies is, is moeilijk te onderzoeken, juist doordat de sociale structuur van tijdstip t2 nog steeds ten dele verbonden zal zijn met de tijdens de socialisatie (t1) gevormde identiteit. Immers, ook nu nog verdienen mannen voor hetzelfde werk gemiddeld meer dan vrouwen. Ook nu nog is 'het gezin' de eerste verantwoordelijkheid van de vrouw, ook al kan zij erbij werken.

Het lijkt dus moeilijk te ontkennen, dat er een samenhang bestaat tussen de sociale structuur en de socialisatie op een bepaald tijdstip. En wanneer de tijd verstrijkt, zal er waarschijnlijk ook een samenhang geconstateerd kunnen worden tussen de effecten van de socialisatie op tijdstip één en de sociale structuur op tijdstip twee.

We zouden dit als volgt weer kunnen geven

De gedragstheoretici ontkennen niet dat er een zeker (beperkt) socialisatie-effect werkzaam blijft, wél stellen zij dat dit *volkomen los* gezien moet worden van de effecten van de sociale structuur *nu*. Hier kan tegenover gesteld worden dat er per definitie een zekere samenhang moet zijn, tussen wat er vroeger was en wat er nu is. Wanneer dit niet ingezien wordt, ontstaat er een a-historisch, over-optimistisch model. In het werk van Chodorow wordt daarentegen goed duidelijk, hoe de sociale structuur zowel meer als minder direct doorwerkt. Een en ander wil niet zeggen, dat er geen veranderingsmogelijkheden zouden zijn volgens psychodynamische modellen. We zullen op deze kwestie nog terug komen.

3.3 Chodorow en het sociologisme

In hoofdstuk 1 hebben we gesproken over de 'oversocialized conception of [wo]man'. Het ging hier om een mensbeeld, waarin individualiteit volledig in dienst staat van en ontstaat in het functioneren van de maatschappij. Parsons, op wie in het volgende hoofdstuk uitgebreider wordt teruggekomen, is besproken als iemand die een dergelijk 'doorgeschoten' socialisatie-model hanteert. In zijn visie is elk aspect van het 'persoonlijkheidssysteem' een effect van het 'maatschappelijk systeem'. Het sterkste voorbeeld hiervan is wel zijn stelling dat de motivatie om iets te doen ontstaat als gevolg van geïnternaliseerde verwachtingen. Mensen ontwikkelen dus de behoefte om maatschappelijk gewenst gedrag te vertonen. In dit verband spreken we van sociologisme.

Op een aantal punten komt Chodorows werk overeen met dat van Parsons. Zo combineren beiden sociologie en psychoanalyse. En Chodorows beschrijving van 'de reproductie' van het moeders, impliceert dat de sociale structuur een sterk effect op de (onbewuste) motivatie van vrouwen en mannen heeft. We zien dezelfde maatschappelijke patronen telkens weer opnieuw ontstaan. Betekent dit nu, dat ook de theorie van Chodorow sociologistisch genoemd moet worden? Mijn stelling is, dat dit niet het geval is. De 'oversocialized conception' bij Parsons is immers het gevolg van zijn gelijkstelling van socialisatie aan internalisatie. De internalisatie van object-relaties en de internalisatie van normen en waarden vallen in zijn visie volledig samen. Een dergelijke gelijkstelling zal men in het werk van Chodorow niet vinden. Zij onderscheidt, zij het niet expliciet, tussen deze verschillende internalisatie-processen. Zo zegt ze:

"... relational issues and needs predate and underlie (the girl's) identifications, and come out of normal family structure regardless of explicit role training. Usually, however, this training intensifies their effects" (1978, p. 202).

Ik meen hieruit af te mogen leiden, dat Chodorow geslachtsidentiteit ziet als een effect van zowel vroege ontwikkelingsprocessen (de internalisatie van object-relaties) aan de ene kant als van meer expliciete socialisatie processen (de internalisatie van normen en waarden) aan de andere kant. In de traditionele gezinssituatie zullen beide processen elkaar versterken, wat overigens niet betekent, dat ze samen zouden vallen. In allerlei niet-traditionele situaties, zo kan men concluderen, zal het samenspel tussen beide processen complexer zijn. Er zou dan ook sprake van conflict kunnen zijn.

Ik heb hiervan het volgende voorbeeld bedacht. Het is denkbaar dat een man

met traditionele sexe-rol-opvattingen zich desalniettemin door zijn levenssituatie gedwongen ziet, om thuis te blijven en voor de kinderen te zorgen. Misschien heeft hij geen werk. Tegelijkertijd werkt zijn vrouw -door de financiële situatie gedwongen- misschien wél buitenshuis. In dit geval zullen hun kinderen *niet* te maken hebben met internalisatie-processen die elkaar versterken.

Laat ik dit nog iets nader uitwerken. In deze situatie zal het jongetje wél de expliciete normen over wat mannelijkheid is van zijn vader leren. Ondanks dat zullen zijn egogrenzen echter minder rigide zijn dan die van jongetjes van wie de vader nooit thuis is. Hij hoeft nu immers zijn mannelijkheid niet te definiëren als de negatie van vrouwelijkheid. En ook het meisje zal leren wat (traditionele) vrouwelijkheid is. Tegelijkertijd zal ze in deze situatie relatief minder permeabele egogrenzen ontwikkelen dan in de traditionele situatie. Een nadere uitwerking van dit soort voorbeelden vindt men in hoofdstuk 8. Het gaat mij er hier om, aan te tonen, dat Chodorows internalisatie-model aan veel meer nuances en potentiële conflicten ruimte biedt dan dat van Parsons. Het gaat hier derhalve niet om een doorgeschoten socialisatie-model.

3.4 Chodorow en het biologisme

In hoofdstuk 2 hebben we gesproken over het biologisme. Hier is sprake van, wanneer uitgegaan wordt van een onbemiddelde werking van allerlei biologische factoren.

In de sociobiologie vinden we een duidelijke illustratie van deze zienswijze. Het traditionele rolpatroon van vrouwen en mannen zou in feite al in de genen besloten liggen (Wilson, 1979). Wellicht vertoont ook het werk van Irigaray biologistische trekken. Voor zover zij stelt, dat de psychologische huishouding van de vrouw bepaald wordt door het feit dat zij schaamlippen heeft, is haar visie in elk geval biologistisch te noemen.

Ook in het werk van Freud zijn, zoals we al eerder opmerkten, biologistische plekken aan te wijzen. Voor zover Freud stelt dat anatomie noodlot is, hanteert hij dit reductionisme. En hetzelfde kunnen we zeggen van Gottschalch. Citeren we nogmaals:

"Zo ligt het aan het vermogen van vrouwen tot het baren van kinderen en aan hun psychische macht, dat zij telkens weer het slachtoffer worden van mannelijke wrok en gewelddadigheid" (Gottschalch, 1986, p. 131).

Geïnspireerd door Chodorow, heb ik deze visie, die ook een "blaming the victim" suggereert, in hoofdstuk 2 al becommentarieerd.

Dit biologisme tref je in de theorie van Chodorow niet aan. Vrouwen gaan in haar model niet 'moederen', omdat ze een baarmoeder hebben. Het zijn niet hun genen die bepalen dat mannen meestal buitenshuis gaan werken. Vrouwen ontwikkelen geen permeabele ego-grenzen onder invloed van hun hormonen, netzomin als mannen rigide egogrenzen krijgen vanwege de aanwezigheid van een penis.

Lichaam en biologie spelen wel een rol in het denken van Chodorow, maar geen rechtstreekse, onmiddellijke rol. Het gaat om lichamen in een bepaalde sociale context. Het gaat erom, wat een lichaam 'betekent'. Een voorbeeld. Een moeder ervaart, in de traditionele gezinssituatie, een dochter anders dan een zoon. Haar

dochter beleeft ze meer dan een zoon als deel van haarzelf. Dit wordt niet veroorzaakt door het feit, dat zijzelf, of haar dochtertje, een baarmoeder heeft. Het gaat er veeleer om, wat het vrouwelijke lijf van haar dochter voor haar *betekent*. En die betekenisgeving wordt beïnvloed door het gegeven dat de moeder zelf ook door een vrouw bemoederd is. Al deze zaken hangen meer samen met ouderschapsarrangementen en met sociale structuren dan met biologie.

In de relatie met haar zoontje gelden soortgelijke argumenten. Het gaat er niet om, dat hij een penis heeft. Het gaat erom waar deze voor staat. In haar jeugd heeft de moeder mannelijkheid leren associëren met bevrijding uit een al te nauwe band. Bovendien wordt de relatie met haar zoontje beïnvloed door het feit, dat -in de traditionele gezinssituatie- haar man veel afwezig is en bovendien emotioneel weinig beschikbaar. Ook hierdoor zou de moeder het jongetje sterk als seksuele ander gaan zien en behandelen.

We kunnen nu concluderen, dat de theorie van Chodorow niet biologisch is. Lichamelijke en biologie spelen hun rol altijd in een bepaalde sociale context. Het gaat om de betekenisgeving. Deze wordt beïnvloed door sociale factoren. Er is geen onbemiddelde werking van biologie of lichamelijkeheid.

3.5 Conclusie: Chodorow en de twee socialisatie-concepties

In hoofdstuk 2 hebben we twee typen socialisatie-definities besproken. Bij het ene type lag het accent op de sociologie, bij het andere type op de psychoanalyse. Elk van beide definities had een pluspunt, maar ook -en hiermee samenhangend- een risico. Het pluspunt van de sociologische definitie was, dat men 'sociaal' gedrag nu niet langer hoefde te zien als aanpassing onder dwang. Socialisatie *vormde* de persoonlijkheid immers. De schaduwzijde hiervan is dat deze visie al snel leidt tot een 'oversocialized conception'.

Het pluspunt van de definitie, waarin het accent op de psychoanalyse lag, was juist, dat zo'n doorgesloten socialisatie-concept vermeden werd. De psychoanalyse benadrukt telkens (innerlijke) spanningen, ambivalenties, verzet en conflict. Tegelijkertijd is hiermee een risico gegeven: de oorzaak van de spanning wordt immers vaak gelegd in een onoplosbaar conflict tussen enerzijds een biologisch lustprincipe en anderzijds het sociale als harde leermeester (Duindam, 1987, p. 57). Weliswaar wordt ook wel opgemerkt dat cultuur moet worden afgedwongen, omdat het onbewuste zich niet laat socialiseren, maar vaak lijkt dit herleid te kunnen worden tot een biologisch substraat, dat tegenstribbelt.

We kunnen beide soorten definities nu met hun pro's en contra's als volgt in schema zetten:

	pro	contra
sociologie	vorming van de persoonlijkheid	oversocialized conception
psychoanalyse	spanning, verzet	biologisme

In dit hoofdstuk heb ik geprobeerd te laten zien, dat de combinatie van sociologie en psychoanalyse die Chodorow tot stand heeft gebracht, aanknopingspunten biedt om de contra's van beide typen definities te omzeilen, terwijl de pro's behouden blijven. In paragraaf 3.3 kwam aan de orde, dat Chodorows theorie niet sociologisch genoemd mag worden, terwijl zij toch een model heeft over de *vorming* van de persoonlijkheid. Er blijft in haar theorie ruimte voor spanning en conflict. In paragraaf 3.4 heb ik laten zien dat er al evenmin sprake is van biologisme. Er is geen biologisch substraat dat tegenstribbelt, of zijn invloed op welke manier dan ook rechtstreeks zou doen gelden.

3.6 Samenvatting

In dit boek speelt de verhouding tussen psychoanalyse en sociologie een belangrijke rol. Wie met behulp van deze twee tradities een socialisatie-model wil opbouwen, moet een aantal valkuilen zien te ontlopen.

Zowel biologisme als sociologisme zijn grote risico's in deze situatie. In dit hoofdstuk heb ik getracht te laten zien dat deze in het werk van Chodorow vermeden worden. Zij beschrijft de *vorming* van de geslachtsspecifieke identiteit. Haar model is bovendien genuanceerd genoeg om ruimte te bieden aan spanning en conflict.

In deze introductie op het werk van Chodorow heb ik haar ideeën bovendien geconfronteerd met het behaviourisme. Vanuit behaviouristische hoek komt immers kritiek juist op het concept, waarin sociologie en psychoanalyse elkaar gevonden hebben: internalisatie. Behaviouristen houden zich bij voorkeur uitsluitend bezig met gedrag en met de omstandigheden in de buitenwereld ('reinforcement contingencies') die dit gedrag veroorzaken. In deze benadering hanteert men de stelregel: hoe minder gewerkt wordt met innerlijke processen en verinnerlijking, des te beter.

Het behaviourisme is, zo heb ik in dit hoofdstuk willen laten zien, een vorm van reductionisme, net zoals sociologisme en biologisme. In het model van Chodorow zijn de effecten van de omgeving op het gedrag echter niet rechtstreeks. In haar visie zijn vrouwen en mannen wezens met een historie die meer inhoudt dan een 'reinforcement-geschiedenis'. Mensen ontwikkelen hun identiteit op een niet-vrijblijvende manier. Deze identiteit speelt een eigen rol in de context van hun levensloop.

In hoofdstuk 4 zullen we dieper ingaan op het werk van Chodorow. Dit gebeurt in relatie tot twee van haar belangrijkste inspiratiebronnen: Freud en Parsons. In hoofdstuk 5 zal duidelijk worden dat Chodorow zelf op haar beurt ook beschuldigd is van enkele vormen van reductionisme die ik in dit hoofdstuk geschetst heb.

Hoofdstuk 4

Freud, Parsons en Chodorow

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal ik ingaan op het werk van twee belangrijke inspiratiebronnen van Chodorow: Freud en Parsons, de psychoanalyticus en de socioloog. De visie die Chodorow heeft op de verhouding tussen psychoanalyse en sociologie is in de loop der jaren veranderd. Aanvankelijk, in het begin van de jaren zeventig, speelde de psychoanalyse geen rol van betekenis in haar werk. Op dat moment werkte Chodorow vooral met het begrip 'socialisatie' vanuit een sociologisch en cultureel-antropologisch perspectief.

In "The reproduction of mothering" (1978) streefde zij expliciet naar een combinatie van sociologie en psychoanalyse. Op enkele plaatsen in dit boek vindt men echter al kritische opmerkingen over socialisatie-theorie. Deze trend zet zich door en in haar laatste werk (1989) krijgt het concept socialisatie de marginale plaats, die aanvankelijk door de psychoanalyse werd ingenomen.

Hieronder zal ik eerst een aantal van Freuds ideeën over de ontwikkeling van meisjes en jongetjes uiteenzetten (4.2). Ik stem in met de visie dat in Freuds perspectief vrouwelijkheid ontstaat als reactie op (psychische verwerking van) een gemankeerd lichaam. De fallus is voor Freud de maat van alle dingen.

Vervolgens stel ik hier het als gynocentrisch te kenschetsen perspectief van Chodorow tegenover (4.3). Om deze zienswijze te illustreren, werk ik, geïnspireerd door de ideeën van Chodorow, een andere visie op 'castratie-angst' uit.

Hierna richten we onze aandacht op het socialisatie-model van Parsons. Het blijkt dan dat Chodorow veel aan Parsons heeft kunnen ontlenen (4.4). Haar kritiek op zijn werk is ook niet geheel terecht. Niettemin is het *perspectief* dat Chodorow heeft essentieel anders, en vruchtbaarder dan dat van Parsons.

Tenslotte wordt gewezen op Chodorows toenadering tot de psychoanalyse en op de consequenties hiervan voor haar visie op socialisatie (4.5).

4.2 Freuds fallocentrisme

Aanvankelijk dacht Freud dat jongens en meisjes een soortgelijke ontwikkeling doormaakten. Hij schreef zijn hele betoog in de hij-vorm, maar voor 'hij' zou je ook 'zij' kunnen zeggen. En voor bepaalde essentiële zaken is Freud dit ook altijd blijven denken. Als voorbeeld hiervan kunnen we de ontwikkeling van auto-erotisme naar object-liefde geven. We kunnen dit als volgt toelichten. In eerste instantie wordt het sexuele gedrag van kleine kinderen bepaald door 'deeldriften'. Deze bereiken hun bevrediging door de werking van een orgaan, bijvoorbeeld de mond. Het gaat hier om de stimulatie van een erotogene zone, zonder dat het kind zich daarbij richt op een persoon in de buitenwereld, een extern object, zoals men dat in psychoanalytische termen noemt. In de auto-erotische periode streven de deeldriften elk op eigen houtje naar de bevrediging

van hun verlangen.

In tweede instantie raken zij georganiseerd in pre-genitale organisaties, eerst oraal, dan anaal. Elk pre-genitaal stadium heeft een eigen, unieke wijze van object-relatie. Zo wordt de liefdesrelatie met de moeder in de orale fase gekenmerkt door de betekenissen van eten en gegeten worden. Tijdens de anale fase, zo tussen de 2 en de 4 jaar, staat de organisatie van de libido onder het primaat van de anale erotogene zone. Object-relaties hebben nu te maken met de functie van het ontlasten hebben (laten gaan/ophouden) en met de symbolische waarde van uitwerpselen.

Al deze zaken zouden meisjes en jongetjes dus met elkaar gemeenschappelijk hebben. Aanvankelijk dacht Freud, dat ook de oïdipale ontwikkeling van meisjes en jongetjes parallel liep. Dat wil zeggen: het meisje zou met haar moeder rivaliseren en de liefde voor haar vader willen winnen. Later voelde hij zich gedwongen om een complexer beeld te schetsen. Hij geeft hiervoor twee redenen:

1. De pre-oïdipale fase was voor het meisje véél belangrijker dan Freud in eerste instantie had gedacht. Niet alleen voor het jongetje, maar ook voor het meisje is de moeder het eerste liefdesobject. In tegenstelling tot het jongetje moet het meisje echter van liefdesobject wisselen. Zij moet zich gaan wenden tot haar vader.
2. Voor beide geslachten is de penis van overwegend belang. Dit leidt tot problemen voor het meisje, omdat zij geen penis heeft. Zoals ik hieronder zal uitwerken, betekent het 'castratie-complex' daardoor voor het meisje iets heel anders dan voor het jongetje.

We zien hier dus twee asymmetrieën, die volgens Freud belangrijke effecten hebben. De ontdekking van het anatomische verschil tussen de sexen leidt bij het meisje *automatisch* tot penisnijd. Dit is een moment van biologisme in het werk van Freud.

"Es (das Mädchen) bemerkt den auffällig sichtbaren, gross angelegten Penis eines Bruders oder Gespielen, erkennt ihn sofort als überlegenes Gegenstück seines eigenen, kleinen und versteckten Organs und ist von da an dem Penisneid verfallen" (Freud, 1925, p. 260).

Het meisje voelt zich te kort gedaan en wil ook een penis. Zij ontwikkelt een verlangen naar de penis van haar vader en komt op die manier in het oïdipous-complex terecht. In de loop van de oïdipale fase neemt haar penisnijd vervolgens twee secundaire vormen aan. Op de eerste plaats ontstaat het verlangen naar een penis *in* zichzelf. Dit uit zich in het verlangen naar een kind. In hoofdstuk 3 hebben we gezien, dat Chodorow voor dit verlangen naar een kind een totaal andere verklaring geeft. De tweede secundaire vorm van penisnijd uit zich in de wens om tijdens de sexuele gemeenschap van de penis te genieten.

We kunnen stellen dat penisnijd een essentiële rol speelt in de psychosexuele ontwikkeling tot vrouwelijkheid. Hierdoor immers kan het meisje, als alles goed afloopt, slagen in de dubbele opdracht die zij volgens Freud heeft. Op twee manieren moet zij haar gerichtheid verplaatsen. De oriëntatie op haar clitoris als erotogene zone moet plaats maken voor een gerichtheid op haar vagina. Bovendien moet zij, zoals we al zagen, haar moeder als liefdesobject verwisselen voor haar vader.

Een aantal factoren, die alle samenhangen met haar penisnijd, kunnen ertoe bijdragen dat het meisje slaagt in haar complexe opdracht.

- Ze wordt woedend op haar moeder, omdat deze haar niet van een penis voorzien heeft.
- Ze gaat haar moeder, die ze als gecastreerd is gaan zien, zelfs verachten.
- Ze zal haar clitorale masturbatie, volgens Freud een 'fallische' activiteit, opgeven ten gunste van een passieve gerichtheid op haar vagina.
- Zoals we al zagen, treedt er een symbolische gelijkstelling van penis en kind op. Het meisje kiest nu haar vader als liefdesobject, omdat deze haar de penis kan bieden, ofwel het symbolische equivalent hiervan: een kind.

De ontdekking van het anatomische verschil tussen de sexen en haar reactie hierop vormen voor het meisje dus het begin van haar oidipale ontwikkeling. Opmerkelijk genoeg heeft dezelfde ontdekking voor het jongetje een omgekeerd effect:

"Während der Ödipuskomplex des Knaben am Kastrationskomplex zugrunde geht, wird der des Mädchens durch den Kastrationskomplex ermöglicht und eingeleitet" (Freud, 1925, p. 264).

Het castratiecomplex leidt bij het jongetje tot de opheffing -Freud spreekt zelfs van de 'ondergang'- van zijn oidipouscomplex. Hij heeft immers ontdekt dat het meisje geen penis heeft. Deze waarneming maakt de dreiging van castratie voor hem zeer reëel. Het narcistisch belang dat hij in zijn penis stelt, noopt hem ertoe zijn claims op zijn moeder te laten vallen. Hij identificeert zich met zijn vader, vormt een superego en komt in de latentie-periode. Voor het meisje vormt het castratiecomplex dus juist het begin van haar oidipale ontwikkeling. Zij zal zich hier, bij gebrek aan motieven, minder snel en minder radicaal uit losmaken. Bij een jongen wordt het oidipouscomplex vernietigd, bij een meisje moet het slijten. Freud koppelt hieraan ook zijn beruchte stelling over het minder goed ontwikkelde superego van vrouwen.

Twee opmerkingen nu over Freuds model. Op de eerste plaats meent hij dat de vrouw-wording en de man-wording volledig bepaald worden door de psychische verwerking van het anatomische sexe-verschil. Hier is later vaak tegen ingebracht dat de rol van het lichaam *op zich* niet overschat moet worden. Van meisjes en jongetjes wordt iets anders verwacht. Ze worden anders behandeld. Al vóór de geboorte heeft men andere fantasieën over een meisje dan over een jongen. Het lichaam kan niet los gedacht worden van al deze factoren.

Op de tweede plaats moet een opmerking gemaakt worden over de manier waarop Freud het anatomische verschil tussen de sexen omschrijft, namelijk uitsluitend in termen van de aan- of afwezigheid van een penis. Irigaray (1977) heeft, naar mijn idee, overtuigend laten zien, dat het vrouwelijk geslachtsorgaan op die manier ófwel beschouwd wordt als een te kleine penis, die de vergelijking met "het heldhaftige fallische orgaan" niet kan doorstaan, ófwel "als een gat-omhulsel, dat de penis tijdens de coïtus omsluit en wrijft: een niet-geslacht" (p. 132). Irigaray brengt hiertegen in dat het geslacht van de vrouw uit twee lippen bestaat die elkaar onophoudelijk kussen.

In sommige teksten lijkt het erop, dat alleen mannen geslachtsorganen hebben en vrouwen niet. Freud lijkt over het hoofd te zien, dat vrouwen eenvoudigweg

andere geslachtsorganen hebben. Ook vandaag de dag is dat nog een moeilijk punt voor sommige psychoanalytici. Zo deelt Jan Groen, één van de bekendste psychoanalytici in Nederland en op dat moment directeur van het Psychoanalytisch Instituut in Utrecht, mee:

"Juist omdat vaders een geslachtsorgaan hebben, is het van groot belang dat ze aardige vaders zijn, ..." (NRC-Handelsblad, 12 mei 1984).

In de theorie van Freud is mannelijkheid de norm. Wat niet mannelijk is, is gemankeerd. Naast mannen heb je niet-mannen, of gecasteerde mannen. Soms lijkt het erop dat bovenstaande slechts het perspectief is van een kind, dat het anatomische verschil tussen de sexen ontdekt heeft. Op andere plekken wordt echter duidelijk dat dit in wezen ook Freuds eigen perspectief is.

Om deze reden wordt de theorie van Freud door Stockard & Johnson (1980) 'fallocentrisch' genoemd. Het gaat immers om: de fallus, mannen, mannelijkheid, de vader, het oïdipouscomplex. In het fallocentrische perspectief is vrouwelijkheid problematisch, iets wat slechts moeizaam te bereiken valt. We hebben gezien wat voor een moeilijke opdrachten het meisje te vervullen heeft:

- ze moet van liefdesobject wisselen;
- ze moet van erotogene zone wisselen;
- ze moet passief leren worden;
- en dat alles met een lijf dat iets 'mankeert'.

In de theorie van Chodorow zijn, zoals in hoofdstuk 3 duidelijk geworden is, de rollen omgedraaid: vrouwelijkheid wordt op soepele, vanzelfsprekende wijze verworven, terwijl mannelijkheid moeizaam en problematisch is. Haar theorie kan dan ook 'gynocentrisch' genoemd worden (Stockard & Johnson, 1980).

4.3 Een gynocentrische visie, bijvoorbeeld op castratie-angst

Vanwege de volgende elementen kan de theorie van Chodorow gynocentrisch genoemd worden:

- in de traditionele gezinssituatie staat de moeder centraal;
- is de pre-oïdipale fase belangrijker dan de oïdipale;
- is de eerste identiteit vrouwelijk, is vrouwelijkheid vanzelfsprekend;
- wordt mannelijkheid slechts moeizaam bereikt; is mannelijkheid een afgeleide, secundaire, krampachtige, angstige identiteit, die altijd ter discussie staat en altijd bewezen moet worden,
- vertoont de vrouwwording een continue ontwikkelingslijn, terwijl de mannelijke ontwikkeling gekenmerkt wordt door een aantal breuken (Stockard & Johnson, 1980).

Laten we het betoog uit hoofdstuk 3 hernemen en dit nu toespitsen op bovenstaande punten. Hoe komt het dat het meisje haar vrouwelijke identiteit zo probleemloos kan ontwikkelen? Op de eerste plaats ervaart de moeder bij haar dochttertje -meer dan bij haar zoontje- een gevoel van eenheid en continuïteit. Symbiose en primaire identificatie zijn sterk en duren lang in de moeder-dochter relatie. De moeder kan haar dochter als deel van zichzelf zien. De band met haar moeder blijft bovendien bestaan, wanneer het meisje zich ook tot haar

vader wendt. Verder hoeft ze haar oïdipale gevoelens voor haar vader veel minder sterk te verdringen dan het jongetje die voor zijn moeder. Vader verschijnt immers pas vrij laat op het toneel en gaat zelf niet zulke intense relaties aan. Het meisje kan dus zowel op haar vader als op haar moeder gericht zijn. In de hele ontwikkeling van het meisje is de continuïteit sterk. Alles wat er na de pre-oïdipale fase komt, bouwt hierop voort. Vanaf het eerste moment kan zij zich met haar moeder identificeren en het leren van de geslachtsrol sluit hierop naadloos aan. Het meisje kan zich op een hele rechtstreekse en persoonlijke manier met haar moeder identificeren, die immers voortdurend als een concreet en nabij identificatie-model aanwezig is. Vroege affectieve processen en rolleren zijn derhalve met elkaar verbonden. Dit alles levert het meisje een overtuigende en onproblematische geslachtsidentiteit op.

De tweede vraag luidt nu: hoe komt het dat mannelijkheid voor een jongen zo moeilijk te bereiken is? Op de eerste plaats ervaart en behandelt een moeder haar zontje meer als *sexuele ander*. Er is meer afstand tussen hen. Bovendien ontstaat er een erotische spanning tussen hen: doordat haar partner feitelijk weinig aanwezig is en emotioneel niet zo beschikbaar, sexualiseert moeder de band met haar zontje. Het jongetje belandt hierdoor veel eerder in het oïdipouscomplex dan zijn zusje. Freud beschrijft ditzelfde verschijnsel, maar geeft er, zoals we zagen, een andere verklaring voor. Vervolgens moet het jongetje deze oïdipale liefde echter ook weer veel sterker verdringen dan zijn zusje. Niet alleen vanwege de rivaliteit met zijn vader maar ook omdat zijn gevoel van (mannelijke) onafhankelijkheid bedreigd wordt door zijn intense liefde.

Onder de huidige ouderschapsarrangementen kent de ontwikkeling van het jongetje dus meer breuken en discontinuïteiten dan die van het meisje. *Alle* kinderen identificeren zich in eerste instantie met hun moeder en een meisje kan dit blijven doen, maar een jongen niet. Om zich mannelijk te voelen, moet hij zich onderscheiden en differentiëren van zijn moeder. Het probleem voor een jongen is, dat het losmakingsproces samenvalt met het vestigen van zijn geslachtsidentiteit. Voor een meisje zijn dit twee afzonderlijke taken, dat wil zeggen: een meisje moet weliswaar ook leren, om zich te onderscheiden van haar moeder, maar voor haar staat dit los van het onproblematische feit dat ze vrouw is.

Er is echter nog een reden waarom het voor een jongetje moeilijker is om een stabiele geslachtsidentiteit te vestigen. Zijn vader is niet als een concreet identificatiemodel aanwezig. De activiteiten van mannen worden grotendeels buitenshuis uitgevoerd. Dit zijn derhalve moeilijk te doorgronden zaken voor het jongetje. Mannelijkheid wordt op deze manier iets abstracts voor hem. Omdat er geen andere mogelijkheden zijn, gaat hij mannelijkheid als een negatie definiëren, als niet-vrouwelijk, niet-te-maken-hebbend-met-vrouwen. Deze ontwikkeling leidt ertoe, dat jongens gevoelens van verbondenheid (met hun moeder) gaan wegdrücken. Dit terwijl ze hun oïdipale liefde voor haar ook al zo heftig hadden moeten verdringen. Anders dan bij meisjes raakt bij jongetjes de band tussen affectieve processen en rol-lernen verbroken. Enerzijds moeten zij zich immers onderscheiden van hun moeder en anderzijds moeten zij zich positioneel identificeren met aspecten van de mannelijke rol. We kunnen derhalve concluderen dat het pad naar mannelijkheid bezaaid is met voetangels en klemmen.

Ik zal deze paragraaf besluiten met een poging om met een 'gynocentrische' blik naar castratie-angst te kijken. In Freuds optiek vloeit castratie-angst voort uit de waarneming van het jongetje, dat er ook penisloze, dat wil zeggen 'gecastrateerde' wezens bestaan. Het is de angst om zijn 'superieure' orgaan te moeten verliezen.

Ik stel hier een verklaring tegenover, waarin de penis/fallus geen oorzaak is, maar een symbool. De penis 'garandeert' de mannelijke identiteit waar mannen eigenlijk zo onzeker over zijn. Juist doordat hun geslachtsidentiteit altijd zo wiebelig blijft, ten gevolge van alle ontwikkelingsbreuken en wisselingen in identificatiefiguren, benadrukken mannen het sexe-verschil veel sterker dan vrouwen. Om zichzelf te overtuigen van hun mannelijkheid, wijzen ze dwangmatig op hun geslacht(sorgaan). Volgens mij is dit dan ook de achtergrond van castratie-angst. De fallus is dan niet, zoals Freud meent, de maat van alle dingen, maar het is een met moeite omhoog gehouden symbool van verschil.

4.4 Parsons en Chodorow

In deze paragraaf vergelijk ik de theorie van Chodorow met die van Talcott Parsons (1902-1979). Het gaat me daarbij vooral om de relatie tussen psychoanalyse en sociologie. Chodorow baseert zich, ook naar eigen zeggen, op Parsons. Ze neemt zijn theorie als methodologisch model over en wil zijn psychoanalytische sociologie uitbreiden (1978, p. 37). In de volgende hoofdstukken zal duidelijk worden dat Parsons en Chodorow ook beide op soortgelijke wijze becritiseerd zijn: in hun sociologische bouwwerken zou de psychoanalyse haar eigenheid verliezen (bijvoorbeeld Wrong, 1961; Lammers, 1985).

Parsons, een Amerikaans socioloog, die publiceerde vanaf het eind van de jaren twintig tot en met de jaren zeventig van deze eeuw, probeert expliciet psychoanalyse en sociologie met elkaar in verband te brengen. Hij zegt:

"Freud was clearly very much on the right track, and in fact gave us the foundations of the present view. But what Freud lacked was a systematic analysis of the structure of social relationships as systems in which the process of socialization takes place. It is this which we are attempting to supply" (Parsons, 1955, p. 104).

Een voor ons heel belangrijke stelling van Parsons, waar we ook in hoofdstuk 1 al over gesproken hebben, is dat de persoonlijkheidsstructuur zich *niet* zozeer ontwikkelt door een proces waarin driften of instincten getemd of gekanaliseerd worden, maar door een proces waarin een heel eenvoudig geïnternaliseerd objectsysteem zich telkens verder differentieert tot steeds complexere systemen. Wat wordt hiermee bedoeld? Het startpunt van Parsons analyse vormt steeds de interactie van twee of meer personen. Dit interactieproces wordt door hem opgevat als een systeem, dat wil zeggen mensen spelen complementaire rollen, rollen die samenhangen en elkaar aanvullen. Het eerste sociale systeem dat men in het leven tegenkomt, is het moeder-kind-subsysteem. Ook in dit zeer vroege 'systeem' kun je, volgens Parsons, al heel snel complementaire rollen waarnemen. Vrijwel direct na de geboorte zullen ouders aan het kind verwachtingen toeschrijven: hij of zij heeft honger, verwacht

dat ze gevoed zal worden. Zodra er een dergelijke wederkerigheid in de interactie ontstaat, spreekt Parsons van een socialisatieproces. Pure lichamelijke verzorging, waarin het kind zelf geen rol zou hebben, maar slechts een passief object van manipulatie zou zijn -als dat überhaupt zou bestaan- zou Parsons geen socialisatie willen noemen. Hij stelt:

"Thus not only the socializing agents but the socializee must be conceived as acting in roles" (1951, p. 209).

En socialisatie wordt door hem als volgt omschreven: het leren van wat voor oriëntatie dan ook die van functioneel belang is voor de werking van een systeem van complementaire rolverwachtingen (1951, p. 207-208). Dit socialisatieproces kun je van twee kanten bekijken. Wanneer je het proces benadert vanuit het sociale systeem, dan spreek je in termen van rollen. Wanneer je het benadert vanuit het persoonlijkheidssysteem, dan spreek je in termen van behoeften. In zijn socialisatietheorie probeert Parsons voortdurend om beide aspecten, namelijk het sociale interactie-aspect en het interne persoonlijkheids-aspect, tegelijkertijd aan de orde te stellen. Hij spreekt zelfs van 'interpenetratie'.

We zagen dat het kind aanvankelijk alleen lid is van het moeder-kindsysteem. Maar naarmate het opgroeit, leert het kind, door er feitelijk aan deel te nemen, steeds meer rollen. Eerst leert het kind, door combinatie van de dimensies geslacht en generatie, de vier typen rollen binnen het gezin. Daarna leert het kind ook rollen buiten het gezin, bijvoorbeeld op de basisschool en in de vriendenkring. Het kind gaat aan een steeds groter wordende cirkel van maatschappelijke subsystemen deelnemen. Met de toename van het aantal subsystemen groeit de mate van complexiteit ervan en ook het rolrepertoire van de socialisant. Dus: het kind gaat aan steeds meer subsystemen meedoen en leert, al doende, de bijbehorende rollen. Het kind functioneert niet alleen in steeds complexere systemen, het *internaliseert* deze rollen ook. Derhalve groeit niet alleen zijn of haar rollenrepertoire, ook de persoonlijkheidsstructuur wordt steeds gedifferentieerder.

Cees Klaassen vat dit goed samen:

"Sociale rollen zijn enerzijds elementen van het sociale systeem ... (bijvoorbeeld het gezin) ... anderzijds worden ze als geïnternaliseerde objectsystemen tot handelingsmotieven en behoeftendisposities in het psychische systeem van het individu. De rollen worden tot elementen van de persoonlijkheidsstructuur" (1981, p. 112).

Ik zal hiervan een heel concreet voorbeeld geven uit één van de teksten van Parsons:

"... the mother as object has been thoroughly internalized, and therefore the mother-role in relation to a child is in fact a need-disposition of the child's personality" (1955, p. 95; mijn cursivering).

Misschien ten overvloede nog een korte samenvatting: het kind maakt deel uit van een in eerste instantie beperkte, maar steeds wijder wordende kring van sociale systemen. Al deze sociale systemen zijn gestructureerd als complementaire rollen. Deze rollen worden geïnternaliseerd en gaan behoeftendisposities in het persoonlijkheidssysteem vormen.

In het ideale geval is er volgens Parsons een volmaakte overeenstemming tussen de behoeftendisposities van het individu en de normatieve verwachtingen in de

situatie. Ofwel: er is een perfecte afstemming tussen persoonlijkheidssysteem en sociaal systeem. Wanneer een systeem in een harmonieus evenwicht verkeert, worden zowel de verwachtingen als de behoeften, die mensen in sociale interacties hebben, geleid door de internalisatie van gemeenschappelijke normen. Wat het individu wil, komt dan overeen met de normen. De behoefte-disposities van het individu komen volledig overeen met de normatieve verwachtingen. Je kunt je voorstellen, dat Wrong hier spreekt van een 'oversocialized conception of man'.

Chodorow becritiseert Parsons' theorieën op een aantal onderdelen. Ik richt me hier op de volgende vier thema's, die ik eerst kort noem en vervolgens bespreek:

1. Parsons zou kritiekloos het gangbare rolpatroon tussen vrouw en man accepteren (Chodorow, 1978, p. 139).
2. Hij zou de persoonlijkheid te veel zien in termen van sociale rollen en te weinig in termen van psychologische opvattingen van de persoonlijkheid (1978, p. 87). Meer recentelijk heeft Chodorow dit punt van kritiek als volgt toegespitst:
"Parsons explicitly puts forth an object-relational perspective, but his is really a theory of role relationships and unidirectional internalization. He loses the psychodynamic -conflict, resistance, the transformation of experiences- as a separate level" (Chodorow, 1985, p. 318).
3. In bovenstaand citaat komt tevens een derde punt naar voren, dat eerder als volgt verwoord was: Parsons spreekt niet over conflicten, spanningen en tegenspraken (Chodorow, 1978, p. 38).
4. Parsons zou alleen over jongens praten en niet over meisjes (Chodorow, 1978, p. 37).

We zullen nu Chodorows commentaar op Parsons' ideeën puntsgewijs behandelen.

ad 1:

Chodorows eerste kritiekpunt klopt grotendeels. Parsons aanvaardt inderdaad het traditionele rolpatroon tussen vrouw en man. Zijn aanvaarding is echter niet een gedachteloze. Naar zijn idee is het functioneel voor de samenleving, dat er gedifferentieerd wordt in geslachtsrollen, waarbij de vrouw een expressieve rol, vooral thuis, heeft en de man een instrumentele rol, vooral buitenshuis.

Parsons geeft hier expliciet twee redenen voor:

1. Wanneer man en vrouw beide buitenshuis zouden werken, zouden ze in een situatie van competitie ten opzichte van elkaar komen te staan. Dit zou hun huwelijkssolidariteit ontwrichten, doordat er zich jaloezie en gevoelens van minderwaardigheid zouden ontwikkelen bij de minst succesvolle partner. En wanneer je elk je eigen domein en rol hebt, doet dit verschijnsel zich niet voor, omdat er dan geen rechtstreekse vergelijking mogelijk is.
2. Wanneer je de status van een gezin in de gemeenschap beoordeelt op grond van het werk dat de man doet, dan is die status veel ondubbelzinniger, dan dat je het beroep van man en vrouw zou moeten gaan vergelijken en afwegen. En relatieve duidelijkheid in status levert, volgens Parsons, psychologische zekerheid op (1943, p. 192).

Terzijde kunnen we opmerken, dat een totale rolwisseling binnen dit schema wellicht een optie zou kunnen zijn.

ad 2:

Chodorows tweede kritiekpunt is in zoverre juist, dat Parsons de persoonlijkheid inderdaad vrijwel uitsluitend ziet in termen van geïnternaliseerde rollen. Hierbij zijn conflicten echter niet *per definitie* uitgesloten. Parsons maakt hierover een zeer behartenswaardige opmerking in zijn reactie op Wrongs kritiek:

"It is totally unnecessary to invoke a putative original 'human nature' which is in principle recalcitrant to socialization in order to understand the actual elements of *conflict* and malfunctioning (*the actual incidence of this is, it should not be forgotten, an empirical problem to be stated in terms of evidence, not of the general allegations of which Wrong is so fond*)" (Parsons, 1962, blz 74-75; mijn cursiveringen).

ad 3:

Aanvankelijk stelt Chodorow dat Parsons het niet heeft over conflicten, spanningen en tegenspraken. Later nuanceert ze dit: deze zaken vormen geen zelfstandig niveau van analyse bij Parsons. We kunnen zeggen dat de eerste formulering van dit punt van commentaar in elk geval onjuist is. In een aantal teksten benadrukt Parsons juist dat er sprake is van spanningen en conflicten. Ik zal hiervan onder punt 4 enkele voorbeelden geven.

Hoe is het gesteld met de tweede formulering van dit thema? In Parsons' socialisatietheorie wordt het leren van die oriëntaties centraal gesteld, die van *functioneel* belang zijn voor het sociale systeem. Hieruit vloeit al bijna rechtstreeks voort, dat Parsons inderdaad niet zo gericht is op conflicten en spanningen als een apart niveau. Ik wil hier echter aan toevoegen dat Parsons en Chodorow (1978) op dit punt niet zo radicaal verschillen, als men misschien zou denken. In 1978 probeert Chodorow te verklaren, hoe het toch komt dat vrouwen generatie na generatie telkens opnieuw weer gaan 'moederen'. De spanningen en conflicten, die zij in het boek vervolgens analyseert, staan sterk ten dienste van haar reproductie-model. Het verschil zit vooral hier in, dat Chodorow de "reproductie van het moederen" niet als gunstig of functioneel ziet. Bovendien kan men in haar betoog momenten laten oplichten, die de reproductie minder dwingend en totalitair maken dan bij Parsons. Deze springen er in haar eigen betoog (1978) echter niet uit. We komen hierop terug.

ad 4:

Chodorows observatie dat Parsons alleen over jongens zou praten is onjuist. In diverse teksten (bijvoorbeeld 1942; 1947; 1950) zegt Parsons ook van alles over meisjes. Wie zich hiervan snel wil overtuigen kan volstaan met het lezen van twee pagina's Parsons (1947, p. 304-305). Een aantal dingen zal dan opvallen. Op de eerste plaats komen er zowel meisjes als jongens in deze passage voor. Op de tweede plaats kan geconstateerd worden, dat Chodorow veel aan Parsons heeft kunnen ontlenuen. Parsons' betoog is immers gesteld in termen van: 'positieve identificatie', 'vrouwelijke identificatie', 'dwangmatige mannelijkheid', 'reactieformatie', 'weerstand', 'ambivalentie', 'angst' en 'agressie'. (Men kan in dit verband ook nog noemen: Parsons, 1942, p. 90 en Parsons, 1950, p. 344-345).

Ik zal hier kort ingaan op de redenering die Parsons in deze teksten volgt. Meisjes en jongens maken, volgens Parsons, onder de huidige omstandigheden, een *andere* ontwikkeling door. Voor zowel meisjes als jongens liggen er bovendien allerlei spanningen en problemen. Jongens moeten hun eerste (vrouwelijke) identificatie verdringen. Dit levert een grote angst op, een dwangmatige en krampachtige mannelijkheid en een sterke ambivalentie ten opzichte van vrouwen.

Ook meisjes worden echter met spanningen en conflicten geconfronteerd:

"With girls the situation is different, but not intrinsically or necessarily more favorable" (1947, p. 307).

Parsons geeft drie redenen, waarom ook voor meisjes de situatie problematisch is:

1. Op een bepaald moment ontdekt het meisje het feit, dat in de maatschappij mannen als 'superieur' worden gezien, en het feit dat zij van een man afhankelijk zal zijn. Dit is een grote schok, omdat in haar eerdere ervaringen haar moeder het centrum van de wereld was en zij verwachtte een soortgelijke positie te zullen gaan innemen, door zich met haar te identificeren.

2. Wat zij vroeger geleerd heeft en haar identificatie met haar moeder is geen rechtstreekse hulp, wanneer zij een man aan zich wil binden, soms eerder een handicap. Parsons:

"When ... (girls) ... face the 'man catching' situation, to be too much of a motherly figure is, in the face of masculine ambivalence, by no means an unambiguous asset. The conflict between 'glamour' and the domestic pattern seems to have its roots in this situation" (1950, p. 345).

3. Bovendien, aldus Parsons, moeten meisjes een man kiezen, van wie zij (met name financieel) sterk afhankelijk zullen zijn, nog vóór zijn carrièrevooruitzichten duidelijk uitgekristalliseerd zijn.

Voor sommigen rijst nu misschien de vraag: onderscheidt Chodorow zich eigenlijk wel zo duidelijk van Parsons? Parsons heeft er immers ook al op gewezen, dat de traditionele arbeidsverdeling zich via het gezin reproduceert. Bovendien stelt hij, "dat de structuur van het gezin diepgaand zou veranderen, wanneer vrouwen in groten getale zouden gaan werken" (Parsons, 1942, p. 96). Tenslotte hebben we gezien, dat Chodorow Parsons niet helemaal correct heeft weergegeven (kritiekpunt 3 en 4).

Ondanks bovenstaande nuanceringsen, die ik meende te moeten aanbrengen, ben ik niettemin van mening dat er ook duidelijke en cruciale verschillen tussen Chodorow en Parsons zijn. Ik geef hiervoor drie gronden.

1. Op de eerste plaats hanteert Chodorow een gedifferentieerder internalisatieconcept dan Parsons. Bij Parsons valt de internalisatie van normen en waarden samen met de internalisatie van objectrelaties. Dit is een omvattend proces, waarin maatschappelijke normen via internalisatie omgevormd worden in behoefendisposities. Je wilt dus iets, hebt de behoefte tot iets, omdat het zo 'hoort'. Bij Chodorow wordt, zoals we in hoofdstuk drie zagen, de internalisatie van normen en waarden losgekoppeld van de internalisatie van objectrelaties. In principe is er dus ruimte voor spanningen tussen beide processen.
2. Hier kan een bron van maatschappelijke *veranderingen* liggen. En dat is een

tweede verschilpunt met Parsons.

- Op de derde plaats, en in samenhang met de twee eerdere punten, wil ik wijzen op een verschil in perspectief. Ik zal dit illustreren. Zoëven stelde ik, dat ook Parsons er al op heeft gewezen, dat de structuur van het gezin diepgaand zou veranderen, wanneer vrouwen in groten getale zouden gaan werken. Nu voeg ik hier aan toe, dat dit bij Parsons bedoeld is als een waarschuwing: dit zou voorkomen moeten worden. Het radicale van de theorie van Chodorow is, dat zij dit punt heel consequent heeft doordacht en dat zij er positief tegen aankijkt.

Een tweede voorbeeld. Zoals ik gesteld heb, beschrijft Parsons wel degelijk de uiteenlopende ontwikkelingen van meisjes en jongens. Bovendien laat hij zien, dat er sprake is van spanningen en conflicten. Maar, zo voeg ik daar nu aan toe, in laatste instantie ziet Parsons zowel de verschillen tussen vrouwen en mannen als de rol van de moeder als functioneel. De eigenschappen die mannen ontwikkelen zijn functioneel voor werk buitenshuis, voor de instrumentele rol. En de eigenschappen die vrouwen ontwikkelen zijn functioneel voor de expressieve rol, voor werk binnenshuis.

Ik besluit deze paragraaf met het advies dat Parsons aan de vrouw geeft, voor wie de (boven beschreven) spanningen te groot dreigen te worden. Twee valkuilen moet ze zien te vermijden. Aan de ene kant moet ze zich niet als sex-object ('glamour girl') opstellen. Aan de andere kant dient ze zich ook niet te duidelijk als huismoeder ('domestic pattern') te gedragen. Nee, om zich toch gelijkwaardig te kunnen voelen aan de man, zou ze zich in kunst en cultuur moeten gaan verdiepen. Hoewel schrijver dezes zeker geen tegenstander van kunst of cultuur is, beschouwt hij dit advies niettemin als deprimerend. Chodorow biedt voor de beschreven problemen een geheel andere oplossing. Zij staat een situatie voor waarin man en vrouw het ouderschap delen en ook beide buitenshuis werken.

4.5 Chodorows toenadering tot de psychoanalyse en verwijdering van de socialisatietheorie

Chodorows eerste, mij bekende, artikel verscheen in 1971. De laatste teksten van haar hand die ik bestudeerde verschenen in 1989. Het gaat hier dus om een periode van bijna twintig jaar. In de loop van die periode hebben de ideeën van Chodorow zich steeds ontwikkeld en aangescherpt. In deze paragraaf wil ik ingaan op de ontwikkeling in het denken van Chodorow. In welke opzichten is zij van mening veranderd en hoe valt dat te verklaren?

Eind jaren zestig werd het Chodorow duidelijk dat het marxisme niet de meest geschikte theorie was om de onderdrukking van vrouwen te verklaren. Zij bleef echter geïnteresseerd in en op zoek naar een benadering, waarin sociale relaties een belangrijke rol zouden spelen. Zij vond een alternatief voor het marxisme in de psychologische antropologie. De neerslag hiervan vindt men in Chodorow (1971). In deze tekst komt Chodorow tot de conclusie, dat het moederen door vrouwen tot gevolg heeft, dat mannen een geslachtsidentiteit ontwikkelen, die gebaseerd is op de devaluatie van vrouwelijkheid -zowel in henzelf als in de

buitenwereld.

We kunnen Chodorows positie op dat moment (1971) in drie trekken kenschetsen. Zij is op zoek naar één omvattende theorie, één oorzaak. Daarbij staan sexe en geslacht centraal in haar belangstelling. Zij hanteert een expliciet socialisatie-perspectief, in de zin van sociaal determinisme. De psychoanalyse speelt nog geen rol van enige betekenis.

Wanneer in 1978 haar boek "The reproduction of mothering", dat een bestseller zal blijken te zijn, verschijnt, is haar benadering op één belangrijk punt gewijzigd: de psychoanalyse is haar dominante perspectief geworden. Zij is erg geïnteresseerd geraakt in de psychoanalyse als ontwikkelingstheorie en in de vroege dialoog tussen moeder en kind. Op grond hiervan beschrijft Chodorow de uiteenlopende gevolgen van het moederen door vrouwen voor de persoonlijkheidsontwikkeling van vrouwen en mannen. Verschillen tussen mannen en vrouwen staan centraal in dit werk.

Bovendien vallen al in dit boek, hoewel het de ondertitel draagt "Psychoanalysis and the sociology of gender" en hoewel er een synthese van psychoanalyse en sociologie wordt nagestreefd, de eerste kritische geluiden aangaande de socialisatietheorie te beluisteren (1978, p. 34, 51-52, 134, 177, 185, 202, 205).

Met het verschijnen van "Feminism and psychoanalytic theory" (1989), of beter gezegd, met de meest recente teksten uit deze bundel, is Chodorows standpunt opnieuw verschoven. De meest opvallende verandering is, dat de psychoanalyse een nog prominentere plaats inneemt. Aanvankelijk ging het immers vooral om de psychoanalyse, voor zover zij in verband stond met sexe en geslacht. Bovendien lag het primaat uiteindelijk bij de sociale relaties. De psychoanalyse werd gebruikt om de hieruit af te leiden processen te beschrijven. Nu gaat het Chodorow om de psychoanalyse op zich, in het bijzonder om de therapeutische dialoog. Dit heeft een aantal consequenties. Sexe en geslacht zijn niet langer de enige centrale focus. Het primaat van de sociale relaties is verdwenen. Er wordt nu niet alleen gelet op verschillen tussen vrouwen en mannen, maar ook op overeenkomsten. En tenslotte is zij anders gaan denken over de reikwijdte van theorieën. We zagen hierboven, dat Chodorow in eerste instantie uitging van één omvattende theorie, van één oorzaak. In haar meest recente werk gaat zij echter uit van complexiteit en meerduidigheid van kennis.

Hoe kunnen deze verschuivingen verklaard worden? Op uiteenlopende plaatsen geeft Chodorow zelf drie redenen. Heel belangrijk vindt zij het gegeven dat zij een klinische training als psychoanalytica heeft ondergaan. Daarnaast speelt het feit een rol, dat zij 44 psychoanalyticae, geboren rond de eeuwwisseling, uitgebreid geïnterviewd heeft. En tenslotte deelt Chodorow in haar laatste boek mee, dat zij een 'intellectuele verliefdheid' op de psychoanalyse heeft opgelopen.

Ik wil nu iets langer stilstaan bij Chodorows toenadering tot de psychoanalyse en haar verwijdering van de socialisatie-theorie. Deze vindt dus een hoogtepunt in haar laatste boek. Over socialisatie-theorie wordt onder meer gezegd, dat deze niet kan verklaren, hoe het komt dat mensen zoveel moeite hebben om gangbare werk- en ouderschapsarrangementen los te laten. Bovendien zouden mensen in deze benadering gezien worden als 'passieve reageerders' (1989, p. 170-171).

Tegenover dit ongunstige beeld van de socialisatietheorie, waar ik straks op terug kom, wordt een nogal ideaal beeld van de psychoanalyse geschetst. Freud liet zien, hoe de psychologische en sociale vormen van vrouwenonderdrukking met elkaar verweven zijn. Bovendien formuleerde hij een theorie over het ontstaan van de psychologische aspecten van geslacht en sexualiteit in hun sociale context. Chodorow geeft weliswaar toe, dat Freud in dit verband een aantal zeer vrouw-onvriendelijke uitspraken heeft gedaan, maar, stelt ze, wanneer je deze uitspraken goed gaat bekijken valt het op, dat ze niet goed passen bij Freuds eigen theorie en klinische interpretaties. Ze zouden hiermee zelfs expliciet in strijd zijn. Theorie en klinische interpretaties zouden dus heel goed, zelfs beter, overeind blijven, wanneer de sexistische smetten weggeveegd worden.

Ik meen dat hier de psychoanalyse overschat wordt, terwijl tegelijkertijd de socialisatietheorie wordt onderschat. Chodorow sprak over haar verliefdheid. We weten echter: liefde maakt blind. Ik zal dit aantonen.

Chodorow meent dat Freuds sexismen een randverschijnsel is, dat eenvoudig terzijde geschoven kan worden. Zij geeft hiervan drie voorbeelden (1989, p. 172-173). Wie deze naleest beseft echter dat het hier niet om marginale zaken gaat, maar om zwaarwegende, ingewikkelde discussies. Chodorow bespreekt hier onder meer Freuds uitspraak "anatomie is noodlot" en zijn ideeën over penisnijd. Ik kan hier volstaan met een verwijzing naar paragraaf 4.2 van dit hoofdstuk om aan te geven, dat dit voor Freud bepaald geen bijzaken zijn. Ik ben het met Chodorow eens, dat Freuds werk tegenstrijdige passages bevat. Wie echter wil aantonen, dat het schrappen van de sexistische passages automatisch tot een complete en betere theorie leidt, zal hieraan meer dan twee pagina's moeten besteden. Dit heeft Chodorow nog niet gedaan.

Tenslotte wil ik laten zien, dat Chodorow onderschat wat je met het begrip 'socialisatie' kunt doen. We herinneren ons dat zij stelde dat de socialisatiebenadering (a) de hardnekkigheid van patronen niet kan verklaren en (b) mensen als 'passieve' reageerders ziet. Bij het eerste punt zou men natuurlijk aan het werk van Parsons kunnen denken. Als geïnternaliseerde normen werkelijk persoonlijke behoeften worden, zijn maatschappelijke veranderingen vanzelfsprekend moeilijk. Maar misschien is het leuker om het nut van de socialisatiebenadering te illustreren met een tekst uit Chodorows eigen boek (1989). In hoofdstuk 10 gaat Chodorow in discussie met psychoanalyticae, die rond 1930 werden opgeleid. Zij loopt hierbij feitelijk een cultuurschok op. De vrouwen blijken over het algemeen opinies te hebben die precies omgekeerd zijn aan die van haarzelf. Voor Chodorow was op het moment van de interviews de categorie *sexe/geslacht* van overwegend belang. Bovendien ging zij er van uit dat aangeboren verschillen tussen vrouwen en mannen noch feitelijk aanwezig, noch wenselijk waren. Voor de psychoanalyticae van een generatie eerder speelde de categorie *sexe/geslacht* maar een kleine rol. Bovendien namen zij aangeboren verschillen tussen vrouwen en mannen waar, die zij ook wenselijk achtten.

Aanvankelijk had Chodorow de neiging om over de vrouwen te denken in termen van een 'vals bewustzijn'. Andersom zouden de oudere psychoanalyticae kunnen zeggen, dat feministen van deze generatie 'het verschil' tussen vrouwen en mannen niet willen zien, dat zij wellicht hun eigen vrouwelijkheid niet accepteren.

Hoe komt het toch dat de ene generatie nergens verschillen ziet, behalve in de

biologie terwijl de andere generatie overal verschillen ziet, die echter los staan van de biologie? Dat de visie van de oudere generatie samenhangt met de sociaal-economische en historisch-culturele context waarin zij opgroeide wordt vrij snel duidelijk. Wat later, zo vertelt Chodorow, dringt tot haar door dat precies hetzelfde geldt voor haar eigen generatie. De interviews brengen Chodorow dan ook tot de conclusie, dat kennis altijd contextgebonden of gesitueerd is.

Dat lijkt mij een gerechtvaardigde conclusie. Tegelijkertijd is duidelijk, dat het verschil in visie tussen Chodorow en de vrouwen die zij interviewde, gezien kan worden als een effect van hun uiteenlopende socialisatie. Dit is in feite ook de verklaring die Chodorow hier zelf geeft. Ook het kritiekpunt dat mensen in een socialisatie-benadering per definitie als 'passieve reageerders' gezien moeten worden, kunnen we met dit voorbeeld weerleggen. Het is duidelijk, dat Chodorow en de vrouwen van een eerdere generatie de invloed van hun tijd en hun omgeving hebben ondergaan. Maar waarom zouden we hieruit concluderen dat ze 'passieve reageerders' zijn? Ik zie hiertoe in elk geval geen redenen. In de rest van mijn betoog zal ik me voornamelijk baseren op Chodorow (1978), tenzij anders vermeld.

4.6 Samenvatting

In dit hoofdstuk heb ik de verhouding geschetst tussen Chodorow en haar twee belangrijkste bronnen van inspiratie: de sociologie en de psychoanalyse. Deze verhouding is geen constante. In het begin van de jaren zeventig illustreerde haar werk met name wat onder socialisatie-theorie wordt verstaan. Het boek "The reproduction of mothering" (1978) streefde een synthese na tussen sociologie en psychoanalyse. Vooral op dit werk baseren we ons in deze dissertatie. In de meest recente teksten, uit "Feminism and psychoanalytic theory" (1989), wordt de socialisatieaanpak sterk gereduceerd. De centrale plaats die het begrip 'socialisatie' in de jaren zeventig in Chodorows werk innam, wordt nu geheel ingenomen door de psychoanalyse, in het bijzonder door de 'psychoanalytische dialoog'.

Ik heb in dit hoofdstuk geprobeerd te laten zien, dat Chodorow in haar meest recente werk (1989) de psychoanalyse overschat en de socialisatie-theorie onderschat. Chodorows betoog in "The reproduction of mothering" (1978) levert naar mijn oordeel de meest evenwichtige verhouding op tussen psychoanalyse en sociologie. Tegelijkertijd vermijdt Chodorow juist in dit werk een aantal zwakke plekken van zowel de psychoanalyse als de socialisatie-theorie. Enerzijds neemt Chodorow hier belangrijke elementen uit de psychoanalyse over, terwijl zij allerlei sexistische opvattingen wegfiltert. Anderzijds onderscheidt zij zich ook in een aantal opzichten van de traditionele socialisatietheorie van Parsons. Op de eerste plaats hanteert zij een subtieler en genuanceerder internalisatie-concept. Op de tweede plaats en in samenhang hiermee, heeft zij een ander perspectief op de mogelijkheden voor maatschappelijke verandering.

In het volgende hoofdstuk zullen we zien, dat Chodorow niettemin vanuit beide perspectieven bekritiseerd wordt, zowel vanuit de psychoanalyse, als vanuit de sociologie.

Hoofdstuk 5

De critici

5.1 Inleiding

In hoofdstuk 1 van dit boek is het probleem van de 'oversocialized conception of [wo]man' aan de orde geweest. In hoofdstuk 2 werd hier het probleem van het biologisme aan toegevoegd. In hoofdstuk 3 werd aangetoond, dat het werk van Chodorow (1978) aanknopingspunten biedt, om beide problemen te omzeilen. Haar combinatie van psychoanalyse en sociologie maakt duidelijk dat socialisatie veel meer is dan alleen dwang van buitenaf. Tegelijkertijd is het door haar gebruikte internalisatie-concept gedifferentieerd genoeg om een 'oversocialized conception' te voorkomen. In Chodorows theorie is ruimte voor conflicten en spanningen, zonder dat dit leidt tot biologisme. Op de eerste plaats worden de conflicten niet geplaatst *tussen* het biologische en het sociale, maar *binnen* het sociale. Bovendien is er in haar visie geen ruimte voor een onbemiddelde werking van biologische factoren.

Niet iedereen heeft zich echter laten overtuigen door Chodorows analyse. Vanuit alle benaderingen die in haar werk gecombineerd worden is kritisch gereageerd. Men heeft haar betoog 'te sociologisch' genoemd, maar ook 'niet sociologisch genoeg'. Chodorow is verweten, dat de psychoanalyse uit haar aanpak verdween, maar ook dat deze te geprononceerd aanwezig was. Daarnaast is wel opgemerkt dat het lichaam een te grote rol zou spelen in haar theorie, maar ook dat deze rol juist te klein zou zijn. Dan zijn er tenslotte nog twee dimensies in de kritieken aan te wijzen, waarin de diverse critici *niet* onderling van mening verschillen, of zelfs het omgekeerde beweren. Op de eerste plaats gaat het hierbij om het thema conflict-harmonie. De algemene opinie is hier dat Chodorows ideeën te veel een harmoniemodel impliceren. Op de tweede plaats is er de vraag naar empirisch onderzoek in het algemeen, en de kwestie van representativiteit in het bijzonder.

In de onderstaande paragrafen zullen diverse categorieën van kritiek aan de orde gesteld worden. Eerst zullen we kort ingaan op biologie, het lichaam, essentialisme (5.2). Vervolgens komt de psychoanalyse aan de orde (5.3), en in samenhang hiermee de dimensie conflict-harmonie (5.4). Tenslotte zullen we spreken over de sociologie (5.5) en de kwestie empirie/representativiteit (5.6).

Niet alle typen van kritiek hoeven hier even uitgebreid behandeld te worden. Een aantal thema's is in eerdere hoofdstukken al ter sprake geweest. Bovendien is voor de kritieken die geïnspireerd zijn door Foucault en Lacan, een apart hoofdstuk gereserveerd (hoofdstuk 6).

5.2 Biologie

Op de eerste plaats wordt er kritiek geleverd vanuit het standpunt, dat de biologie een te grote, en autonome, rol krijgt in het betoog van Chodorow. Het

gaat hier om wat we in hoofdstuk 2 biologisme hebben genoemd. Ik zal twee voorbeelden van deze visie geven.

1. "Chodorow does not present the construction of sexual identity as a problem; she does not deal with the unstable nature of sexual identity in the unconscious, and so tends to equate sexual with biological or social identity" (Whitford, 1989, p. 111).
2. De volgende drie citaten zijn afkomstig uit een tekst van Sommer & Dornekater (1983):
 - "Kulturalisme en socialisatietheorieën berusten uiteindelijk op de aanname van een 'natuurlijk' geslachtelijk subject" (p. 545).
 - "De psychoanalyse gaat ... (bij Chodorow) ... functioneren als een socialisatietheorie, die verklaart hoe kulturele regels de biologiese sekseverschillen tot mannelijkheid en vrouwelijkheid omvormen. *Dat wil zeggen* dat het onbewuste uit de theorie verdwijnt om plaats te maken voor vaste, in de biologie verankerde identiteiten" (p. 560; mijn cursivering).
 - "Een andere sociale organisatie zou een andere organisatie van het psychiese bewerkstelligen. *Dat wil zeggen*, het sociale bepaalt het psychiese en is georganiseerd rondom het biologiese sekseverschil" (p. 560; mijn cursivering).

Hier wordt een karikaturaal beeld geschetst van de theorie van Chodorow. In hoofdstuk drie en vier is een genuanceerder beeld gegeven van deze theorie. In hoofdstuk drie zijn we bovendien ingegaan op het biologisme. Wellicht ten overvloede dus, maar toch vier kanttekeningen: Op de eerste plaats gaat het in de theorie van Chodorow niet om het biologische sekseverschil op zich, maar om de betekenis hiervan voor de moeder, die op haar beurt ook door een vrouw bemoederd is. Het gegeven dat de moeder het jongetje als (sexueel) anders en het meisje als (sexueel) gelijk/dichtbij ervaart, wordt op zich immers niet door hun biologische/lichamelijke verschillen en overeenkomsten veroorzaakt, maar door *het sociale feit*, dat ook de moeder zelf exclusief door een vrouw bemoederd is. Op de tweede plaats is het onjuist om te beweren dat het bij Chodorow om 'vaste' identiteiten gaat. Ze toont juist aan dat de geslachtsidentiteit van mannen -onder meer vanwege de wisseling in identificatiefiguren- *onvast* is. Mannen drukken dit weg, evenzeer als zij hun eerste identificatie met hun moeder en het vrouwelijke in henzelf verdringen. Het is derhalve, op de derde plaats, onjuist om te zeggen dat het onbewuste geen rol zou spelen in de theorie van Chodorow. Op de vierde plaats is het niet correct om te beweren dat het sociale het psychische 'bepaalt' in de theorie van Chodorow. Het is wél zo, dat zij ervan uitgaat dat het sociale een effect heeft op het psychische. In dat opzicht is haar theorie een socialisatie-theorie. Maar wie zou willen beweren dat het psychische (de psychische organisatie) zich volledig los van de sociale context ontwikkelt? Wie dit voorstaat komt zelf in biologistisch vaarwater.

Ook de omgekeerde kritiek kan men echter aantreffen. Zo stelt Toril Moi, dat Chodorow, door Freuds driftmodel af te wijzen, zichzelf de mogelijkheid ontnomen heeft om überhaupt nog over het lichaam te praten (1989, p. 191). Nog radicalere kritieken worden gevormd door het werk van Rich en Irigaray, wanneer men dit althans zo opvat, dat een vrouwelijke geslachtsidentiteit recht-

streeks voortvloeit uit het vrouwenlichaam. Bijvoorbeeld: omdat vrouwen borsten of schaamlippen hebben, hebben zij een bepaald genieten. In hoofdstuk 3 hebben we al laten zien, dat juist die niet-gemedieerde werking van de biologie geen plaats heeft in de theorie van Chodorow.

5.3 Psychoanalyse

De meest gehoorde kritiek in dit verband is dat Chodorows combinatie van psychoanalyse en sociologie ten koste gaat van de psychoanalyse. Niettemin wordt precies het omgekeerde ook wel eens beweerd, zoals in 5.5 naar voren zal komen. Wat zou er in Chodorows betoog mis gaan met de psychoanalyse? Met name drie zaken stelt men aan de orde:

1. In Chodorows combinatie van psychoanalyse en sociologie verdwijnen de meest essentiële kenmerken van de psychoanalyse, te weten het onbewuste en de (bi)sexualiteit (bijvoorbeeld T. Moi, 1989, p. 191).
2. Chodorow gaat er vanuit dat de internalisatie van normen in principe slaagt, en dat er een tamelijk stabiele sexuele identiteit ontstaat. Ook dit zou in strijd zijn met de psychoanalyse (bijvoorbeeld J. Rose, 1983, p. 9).
3. Zoals in 5.2 al werd opgemerkt menen sommige critici, dat in Chodorows theorie het psychische een verlengstuk ofwel een rechtstreekse weerspiegeling wordt van het sociale. Hoewel de critici niet naar de discussie Parsons-Wrong verwijzen, valt dit soort commentaar duidelijk onder de noemer van een 'oversocialized conception of [wo]man'. Zo stelt P. Adams:

"It would be difficult to hold that the psychical has maintained its autonomy from the social in Chodorow's account" (1983, p. 50).

S. Lammers (1985) voegt hier nog aan toe, dat in het betoog van Chodorow het psychische een *rechtstreekse* weerspiegeling vormt van het sociale.

Vóór ik bij bovenstaande kritische notities stil zal staan, eerst nog een opmerking vooraf: het lijkt mij niet van wezenlijk belang, of je aan een theorie het kaartje 'psychoanalyse' mag hangen. Veel belangrijker is het, welke vragen door de theorie opgeworpen, en wellicht gedeeltelijk beantwoord worden. Vervolgens dient opgemerkt te worden, dat het moeilijk is uit te maken waar precies de grenzen liggen van wat psychoanalyse is. Freuds ideeën zijn vele malen geïnterpreteerd, wat heeft geleid tot zulke uiteenlopende standpunten als die van: Lacan, Klein, Dahrendorf, Wrong, Erikson, Hartmann en Parsons, om maar een greep te doen. Chodorow hanteert haar eigen variant van de psychoanalyse, in casu van de object-relatie-theorie.

Na deze waarschuwingen zal ik toch op de drie genoemde punten ingaan:

ad 1:

In 5.2 heb ik al laten zien, dat het onbewuste niet verdwijnt uit Chodorows theorie. Ik kan daar nu aan toevoegen, dat er ook een plaats voor (bi)sexualiteit in haar theorie is. Na hoofdstuk 3 en 4 behoeft dit eigenlijk amper nog betoog. We hebben daar uitgebreid besproken, hoe de heteroseksualiteit van een jongen gevestigd word, en waarom een meisje meer bisexueel blijft dan een jongen (onder traditionele ouderschapsarrangementen). In hoofdstuk 8 komen we ook

weer op dit punt terug.

ad 2:

Hier zijn twee opmerkingen van belang. In hoofdstuk 2 heb ik al aangetoond, dat volgens Freud de internalisatie van normen zeer wel kan slagen, zij het dat dit een prijs heeft. Het argument van Rose waarin dit ontkend wordt, is dus op niets gebaseerd (zij heeft zich door Lacan laten inspireren). In dit verband moet echter nog een tweede kanttekening gemaakt worden. Met haar opmerking suggereert Rose, dat volgens Chodorow de geslachtsidentiteit ontstaat door de internalisatie van normen. In Chodorows theorie gaat het echter -en hierin onderscheidt ze zich van Parsons- zowel om de internalisatie van object-relaties, als om de internalisatie van normen -zonder dat deze processen samenvallen.

ad 3:

Om nodeloze herhalingen te vermijden, verwijs ik voor dit punt naar 3.3, 5.2 en naar de alinea hierboven.

5.4 Conflict-harmonie

Commentaar vanuit de dimensie conflict-harmonie sluit aan bij de kritiekpunten vanuit psychoanalytische hoek. Men kan dit begrijpen:

"Put simply, the big secret that psychoanalysis found -and it is basic to all of its other secrets- is the secret of conflict itself" (J.B. Miller, 1976, p. 126).

Toch wil ik hier mijn eigen, niet gangbare visie tegenoverstellen: conflict is weliswaar cruciaal in Freuds perspectief, maar de rol van het compromis is exact even belangrijk. Wanneer Freud (1917) in zijn colleges uit wil leggen wat de psychoanalyse eigenlijk inhoudt begint hij met de 'Fehlleistungen' (zinrijke vergissingen), vervolgt hij met de dromen, om te besluiten met neurotische symptomen. Het gaat hem er echter om aan te tonen dat aan deze drie uiteenlopende verschijnselen hetzelfde principe ten grondslag ligt. Het gaat telkens om impulsen uit het onbewuste (verdrongen wensen, etcetera) die zich kenbaar dreigen te maken. Hier is stellig sprake van een conflict, want het superego probeert dit te verhinderen. Wat nu telkens resulteert is een compromis. In Fehlleistungen, dromen en neurotische symptomen zijn de activiteiten van zowel onbewuste als 'censor' aan te wijzen. Freud beschrijft ze ook expliciet als *compromis-structuren*. Ik meen hieruit te mogen concluderen dat conflict en compromis in het werk van Freud de twee kanten van één medaille zijn.

Sommige critici beweren, dat er in de theorie van Chodorow überhaupt geen conflicten beschreven worden (bijvoorbeeld J. Sayers, 1986). Anderen stellen, dat er wellicht wel conflicten beschreven worden, maar dat deze niettemin volkomen in het teken van de reproductie staan (bijvoorbeeld S. Lammers, 1985). Waarom wordt het signaleren van conflicten, spanningen en tegenspraken eigenlijk zo belangrijk gevonden door de critici? De reden hiervoor is, dat theorieën die het vocabulaire hebben om deze zaken waar te nemen en te beschrijven, ook, en daardoor, meer oog zouden hebben voor maatschappelijke veranderingen. Theorieën, waarin geen conflicten beschreven worden, zouden daarentegen ook geen ruimte bieden, om veranderingsmogelijkheden te beschrij-

ven. Op deze wijze zou de wetenschap ertoe bijdragen, dat de maatschappelijke situatie blijft zoals ze is. Deze redenering bevat een combinatie van psychoanalytische en marxistische elementen.

Het is misschien verhelderend, om wat langer stil te staan bij het werk van één van deze critici. In het boek "Sexual contradictions" van Janet Sayers (1986) wordt het hoofdthema gevormd door de veranderingsmogelijkheden die een aantal theorieën al dan niet zou bieden. Zij bespreekt: biologisch determinisme, cognitieve ontwikkelingstheorie, sociale leertheorie, Irigaray, Dinnerstein, Chodorow, Lacan en Mitchell. Geen van deze theoretische perspectieven zou verandering kunnen verklaren. Het model van Sayers zelf zou dit wél kunnen, omdat hierin ruimte is voor tegenspraken en *dus* voor verzet. Het blijkt hier te gaan om tegenspraken tussen de eisen van de materiële en sociale realiteit van het heden en de eisen van vroegere gezinsrelaties.

Ik zal bij dit betoog van Sayers drie vragen stellen en er twee beantwoorden. Op de eerste plaats: klopt de gehanteerde logica? Zijn er geen andere manieren om verzet of verandering te verklaren? We kunnen hier niet uitgebreid bij deze vraag stil staan. Maar er zijn natuurlijk modellen, waarin verandering op een harmonieuze wijze en zonder verzet of conflict tot stand komt. Men kan in dit verband denken aan functionalistische modellen, waarin het organisme als een metafoor voor de maatschappij wordt genomen.

Op de tweede plaats: ervan uitgaande dat Sayers' logica klopt, geeft zij dan met haar schema een correcte beschrijving van de theorieën die ze bespreekt? Wanneer we ons hier even beperken tot het werk van Chodorow, dan luidt het antwoord op deze vraag: nee. Het schema van Sayers past, zo men wil, op de theorie van Chodorow. Ook uit deze theorie zouden dus veranderingsmogelijkheden voortvloeien. Ik zal daar op deze plaats één voorbeeld van geven. Chodorow stelt, dat alle kinderen zich in eerste instantie ervaren in relatie tot hun moeder; vervolgens moeten jongens dit verdringen en meisjes niet. Dit betekent dat er voor jongens een tegenspraak bestaat tussen de eerste vorm die de relatie met hun moeder in het gezin had, en de materiële en sociale realiteit van het heden, waarin zij als 'losse' individuen met anderen moeten concurreren. Kortom: tegenspraken, dus veranderingsmogelijkheden. Ik kom hier straks op terug.

Eerst wil ik nog een derde vraag stellen: kan Sayers eigen betoog veranderingen verklaren? Eerder heb ik er al op gewezen, dat verandering in het model van Sayers niet minder problematisch is dan in het werk van de theoretici die ze bekritiseert (Duindam, 1986 (b)). Ik trof immers in haar relaas onder meer de volgende drie stellingen aan:

1. Bij een contradictie treedt er verdringing op: "women and men seek to elude consciousness of the contradictions involved in their social experience" (Sayers, 1986, p. 113; p. 136).
2. Wat een bewuste contradictie blijft, en dus niet wordt verdrongen, is de basis voor verzet (ibid. p. 118).
3. Bij twee confligerende ideeën wordt dat idee verdrongen, dat het minst goed overeenkomt met het maatschappelijke stereotype (p. 151).

Gegeven deze drie stellingen lijkt verandering zo niet onmogelijk, dan toch een zeer moeizaam proces. In het laatste hoofdstuk van haar boek gaat Sayers dan

ook over van haar (psychologische) tegenspraakmodel naar het veel algemenere idee, dat veranderingen in het bewustzijn van vrouwen eigenlijk gezien moeten worden als een afhankelijke variabele van meer omvattende historisch-politieke veranderingen. Niemand zal het hiermee oneens zijn, maar hoe *die* veranderingen dan tot stand komen, en hoe ze samenhangen met tegenspraken in de sociale ervaring van vrouwen, wordt niet eens aan de orde gesteld, laat staan uitgewerkt.

Laten we na dit uitgewerkte voorbeeld nog even terugkomen op de vraag, of er in de theorie van Chodorow conflicten beschreven worden. Zoëven stelde ik al een eerste tegenspraak aan de orde: in eerste aanleg wordt, in de traditionele gezinssituatie ook de persoonlijkheid van jongens uitgerust met verzorgende en koesterende aspecten. Later moet een mannelijke identiteit ontwikkeld worden door de eerste identificatie met hun moeder, door het vrouwelijke in zichzelf, te onderdrukken. Dit vormt een bron van spanning (Chodorow, 1971, p. 276; 1981, p. 512).

We kunnen concluderen, dat het onjuist is om te beweren, dat er in de theorie van Chodorow geen conflicten beschreven zouden worden. Ik zal hiervan nog drie voorbeelden geven.

"The psychoanalytic account of feminine and masculine oedipal development shows that a family structure in which women mother produces women and men with asymmetrical relational needs and wants. These lead people to form heterosexual relationships containing *contradictions*, which tend to undermine them" (Chodorow, 1976, p. 454; mijn cursivering).

Vervolgens beschrijft Chodorow de tegenspraak tussen wél en niet presteren, waar meisjes/vrouwen mee te maken krijgen. Als respectabel mens wordt van hen verwacht dat ze het, bijvoorbeeld op de universiteit, goed doen; maar om een goede vrouw te zijn, mogen ze eigenlijk geen succes hebben (Chodorow, 1971, p. 285).

Tenslotte is er de tegenspraak tussen vrouwen als én afhankelijk én tegelijkertijd relatief autonoom in gezinnen waar de man meestal weg is (Chodorow, 1981, p. 510).

We hebben nu vier conflicten of tegenspraken behandeld. En dit aantal zou, op grond van mijn beschrijving van Chodorows theorie in hoofdstuk 3 en 4, nog makkelijk uitgebreid kunnen worden. Laten we daarom de volgende kritische opmerking hernemen: Chodorow beschrijft misschien wel conflicten, maar deze staan uitsluitend in het teken van de 'reproductie' (Lammers, 1985).

Dit argument klopt ten dele zeker. De titel van Chodorows eerste boek (1978) zegt het al: "The reproduction of mothering". Een aantal van de beschreven spanningen en tegenspraken leidt tot een opnieuw in het leven roepen van de traditionele gezinssituatie. Zo worden er allerlei tegenspraken en conflicten tussen de behoeften van vrouwen en mannen beschreven, die leiden tot spanningen in heterosexuele relaties. Het is echter de vraag, hoe deze 'opgelost' worden. Als de onvrede in heterosexuele relaties wordt 'verwerkt' doordat vrouwen kinderen zullen willen (verzorgen) en doordat mannen zich op de arbeidsmarkt zullen storten, dan is de reproductie van de traditionele arbeidsdeling een feit. Het kritiekpunt 'conflict-ten-behoeve-van-reproductie' kan dus niet zonder meer

van de hand gewezen worden. Chodorows betoog (1978) is inderdaad helemaal naar de reproductie toegeschreven. Zij wilde dan ook de hardnekkigheid van bepaalde patronen aantonen. Wellicht heeft zij daardoor aanknopingspunten voor verandering te weinig benadrukt. Nu zou men kunnen opmerken: maar Chodorow stelde toch juist gedeeld ouderschap voor, om veranderingen te bewerkstelligen? Dit overtuigt de critici echter niet. Naar hun idee heeft Chodorow eerst laten zien dat de reproductie van de traditionele patronen zo diep psychologisch verankerd is, dat men hieraan vrijwel niet kan ontsnappen. Hiermee heeft ze, volgens de critici, de onmogelijkheid van haar eigen veranderingsvoorstellen aangetoond.

Ik zie het als mijn bijdrage aan dit debat om wat wellicht impliciet aanwezig is in Chodorows betoog naar voren te halen en verder uit te werken. Om die reden heb ik, op de eerste plaats, in het bovenstaande vier tegenspraken voor het voetlicht gebracht. Op de tweede plaats heb ik eerder in dit boek gewezen op de mogelijkheden die Chodorows internalisatie-concept biedt: internalisatie van object-relaties valt niet, zoals bij bijvoorbeeld Parsons, samen met de internalisatie van normen en waarden. Op de derde plaats wil ik hier voorstellen om drie niveaus te onderscheiden: 1) feitelijk werk-ouderschaps-arrangement; 2) normen en waarden op dit punt; 3) vroeggevormde identiteit. Wanneer we de discussie hier even toespitsen op vrouwen, en op de vraag of ze wel of niet buitenshuis (willen) werken, dan levert dit acht mogelijkheden op. Ik zal ze niet allemaal uitschrijven, maar enkele interessante mogelijkheden noemen. Het kan zijn dat werk buitenshuis goed aansluit bij de vroeggevormde identiteit, dat het bovendien ondersteund wordt door de normen van de vrouw, en dat ze, tenslotte, ook feitelijk buitenshuis werkt. Ik vermoed dat deze situatie zich op langere termijn steeds méér voor zal doen. We kunnen dit contrasteren met de volgende situatie, die zich wellicht heeft voorgedaan in Nederland van de eerste helft van deze eeuw: een vrouw werkt feitelijk niet buitenshuis, dit zou ook in strijd zijn met haar normen, en bovendien niet goed aansluiten bij haar vroeggevormde identiteit.

De andere zes mogelijke situaties bevatten op één of twee plaatsen conflicten. Wanneer we ons realiseren, dat normen en waarden waarschijnlijk sneller veranderen dan de hier onderliggende identiteit, die door de vroege gezinssituatie gevormd is, dan kunnen we dat met ons schema als volgt beschrijven: een vrouw heeft zich de momenteel gangbare norm eigen gemaakt, dat werk buitenshuis door vrouwen een goede zaak is, tegelijkertijd sluit dit echter niet goed aan bij haar vroeggevormde identiteit. In deze situatie is er altijd sprake van conflict en frictie, of deze vrouw nu feitelijk wel buitenshuis werkt, of niet.

Het interessante aan dit analytische schema, dat ik geïnspireerd door Chodorow construeerde, is, dat er acht mogelijke situaties onderscheiden kunnen worden, elk met eigen conflicten en harmonieën. We kunnen onderzoeken welke situaties zich momenteel vooral voor zullen doen, wat de problemen zijn, waar ingegrepen zou kunnen worden, etcetera. Soortgelijke schema's kan men natuurlijk ook construeren voor mannen.

Het gaat mij er hier om, dat je door het onderscheiden van de drie verschillende niveaus een veel specifiek beeld kan krijgen dan wanneer je slechts twee niveaus in ogenschouw neemt, zoals bijvoorbeeld feitelijk arrangement en normen en waarden hieromtrent. Met dit schema is het dus ook mogelijk om op

meer plaatsen spanningen en conflicten te ontdekken. Ik kan dan ook concluderen, dat de theorie van Chodorow op zo'n manier geëxpliciteerd en uitgewerkt kan worden, dat conflicten en spanningen op allerlei manieren zichtbaar worden, en ook aangevat kunnen worden om veranderingen te bewerkstelligen.

5.5 Sociologie

We zagen eerder, dat sommigen het werk van Chodorow niet psychoanalytisch genoeg vonden. Anderen vinden haar werk echter niet sociologisch genoeg: "... in her emphasis on psychoanalytic interpretations, Chodorow neglects significant structural variables" (Lorber, 1981, p. 483). Verander de sociale structuren en de mensen veranderen vanzelf ook, stelt Lorber (p. 486). In het verlengde hiervan merkten we al op, dat sommige critici menen, dat Chodorow de psychologische structuur te veel ziet als een uitvloeisel van de sociale structuur. Anderen missen in haar werk echter met name sociaal-structurele variabelen (M. Brown Parlee, 1982, p. 152-154).

Vanuit de sociologische optiek worden vooral de volgende drie punten van kritiek naar voren gebracht:

1. Wanneer je mannen en vrouwen wilt veranderen, stel dan niet zozeer voor om de ouderschapsarrangementen waaronder zij opgroeien te veranderen, maar stel voor om de sociale structuur zelf te veranderen, die deze ouderschapsarrangementen voortbrengt.
2. De beginsituatie (hoe ziet een 'gezin' eruit), waar Chodorow in haar theorie van uitgaat, is niet (meer) representatief. En in samenhang hiermee: verschillen tussen sociaal-economische klassen en etnische groepen komen in haar werk niet aan bod.
3. De rolverdeling tussen vrouwen en mannen wordt te veel gezien als een psychologisch, individueel oplosbaar probleem, en te weinig als een maatschappelijk probleem. In Chodorows analyse verdwijnt de politiek-economische dimensie naar de achtergrond, wat leidt tot een strategie die in wezen individualistisch en volutaristisch is.

ad 1:

Het eerste argument luidde: verander de sociale structuur, dan veranderen de ouderschapsarrangementen, en dus ook de vrouwen en mannen die hierin opgroeien. Deze stelling is feitelijk niet in strijd met het betoog van Chodorow, hoewel ze wel als zodanig gepresenteerd wordt. Chodorow bepleit immers zowel (deels) ouderende mannen alsook (deels) buitenshuis werkende vrouwen (Chodorow, 1974, p. 66). Radicale doorvoering hiervan impliceert economische en politieke veranderingen. Het gaat hierom: wanneer door het gedrag van mensen ouderschapsarrangementen veranderen, dan verandert er ipso facto ook iets aan de sociale structuur. Dit kan men demonstren aan de hand van de structuratietheorie van Giddens: de structurele kenmerken van sociale systemen zijn zowel medium als uitkomst van de praktijken door welke deze systemen gevormd worden (Giddens, 1979, p. 69). Dus als er 'onderweg' iets verandert in de sociale praktijken, veranderen daardoor ook de structuren. Er is hier sprake van een dynamisch twee-richtings-verkeer.

ad 2:

Deze tegenwerping wordt behandeld in 5.6.

ad 3:

Het derde argument luidde, dat Chodorow de rolverdeling tussen vrouwen en mannen meer als een psychologisch dan als een maatschappelijk probleem zou zien. Wie de theorie van Chodorow overziet moet echter concluderen, dat hierin juist de link gelegd wordt tussen individuele, psychologische problemen enerzijds en de sociale organisatie van het ouderschap anderzijds. Wie meent, dat het betoog van Chodorow geen politieke dimensie heeft, gaat bovendien uit van een aanvechtbaar onderscheid tussen een a-politieke privé-sfeer, en een publieke, politieke maatschappij. Hier kan tegenovergesteld worden, dat het werk van Chodorow inhoud geeft aan de leuze, dat het persoonlijke politiek is.

5.6 *Empirie/representativiteit*

Vaak wordt opgemerkt dat Chodorow een theorie heeft, die misschien ook wel klopt, maar voor wie? Voor mensen uit de middenklasse. Voor witte mensen. Voor mensen uit de industriële, westerse wereld. Maar gaat haar theorie ook op voor de arbeidersklasse? Voor andere raciale groepen? Voor andere culturen? En wanneer we ons tot de witte, westerse middenklasse beperken, hoe representatief is het gezin dat zij beschrijft voor de jaren 80 en 90? Steeds meer vrouwen werken feitelijk buitenshuis. En een steeds groter aantal vrouwen kiest voor kinderloosheid. Moi merkt op over socialisatie-theorieën:

"Such theories cannot account for disruption, exceptions, or 'unsuccessful' socialization. Chodorow, for instance, simply abandons the question of women who choose *not* to reproduce mothering ..." (1989, p. 191).

We kunnen de lijst naar believen uitbreiden met: echtscheidingen, moderne stiefgezinnen, één-ouder-gezinnen, homoseksuele relaties, wonen in groepen, etcetera. Nu wil ik echter de vraag stellen, of we van Chodorow hadden moeten verwachten, dat ze al deze leefvormen, klassen, etnische groepen, culturen en historische periodes zou beschrijven? Het antwoord zal duidelijk zijn: nee. Wellicht had Chodorow iets explicieter de beperkingen van haar betoog aan de orde moeten stellen. Inmiddels is dat in elk geval door anderen gedaan.

De grote variëteit biedt echter ook allerlei nieuwe mogelijkheden. Aan de hand van wat er in Chodorows theorie gesteld wordt over de relatie tussen ouderschapsarrangementen en vrouwelijke en mannelijke identiteiten, kunnen we in principe voorspellingen doen over nieuwe situaties, of over situaties (klasse, etnische groep, etcetera) waarover Chodorow weinig of niets gezegd heeft. Waarin verschillen deze 'toetsituaties' van de traditionele arrangementen en wat zouden we op grond daarvan kunnen voorspellen met betrekking tot de (verschillen in) identiteit tussen vrouwen en mannen? Wat zijn de verschillen en overeenkomsten in de diverse onafhankelijke en afhankelijke variabelen? En kon dit worden verwacht op grond van de theorie van Chodorow? Het gaat er dus om de cruciale variabelen aan te wijzen in de onderscheiden ouderschapsarrangementen.

In hoofdstuk 8 belicht ik nogmaals, maar nu explicieter dan in eerdere

hoofdstukken, de kernvariabelen uit de theorie van Chodorow. Dit biedt mogelijkheden om ook situaties, die *niet* door Chodorow beschreven zijn, te onderzoeken.

In hoofdstuk 9, vervolgens, confronteer ik de theorie van Chodorow met een aantal empirische onderzoeken.

Tot besluit van deze paragraaf wil ik nog een aantal opmerkingen maken die tot doel hebben degenen die denken dat de traditionele werk-ouderschapsarrangementen ver achter ons liggen, tot voorzichtigheid te manen. Het blijkt namelijk dat vrouwen zich veel meer hebben aangepast aan wat van oudsher de 'mannenrol' was, dan mannen zich aan de 'vrouwenrol' aangepast hebben. Vrouwen zijn de afgelopen decennia *méer* buitenshuis gaan werken, dan mannen binnenshuis (Duindam, 1991(a)). En ook op dit moment besteden meisjes nog steeds bijna twee maal zoveel tijd aan huishoudelijke en gezinstaken als jongens (Sociaal Cultureel Rapport, 1988). Er is wat dat betreft de afgelopen jaren minder veranderd dan sommige mensen denken.

5.7 Samenvatting

In dit hoofdstuk heb ik geprobeerd systeem te brengen in de kritieken die geformuleerd zijn naar aanleiding van Chodorows werk (1978). Waar zij heeft geprobeerd verschillende tradities bijeen te brengen en te combineren, is, zoals misschien te verwachten was, juist vanuit deze tradities kritisch gereageerd. Het is interessant dat sommige kritieken een exacte omkering van elkaar vormen: te sociologisch, niet sociologisch genoeg, etcetera. Bij deze constatering hebben wij het niet gelaten. Punten van kritiek uit uiteenlopende richtingen zijn om beurten aan de orde geweest.

Eerst heb ik laten zien, dat het biologische in de theorie van Chodorow geen rol speelt, los van context en betekenisgeving. Er is geen *autonome* rol voor het lichaam van meisjes of jongetjes. Het gaat om de betekenis die, in de traditionele situatie, een moeder hieraan geeft. Deze betekenis wordt mede bepaald door haar eigen vroege jeugd (is zij zelf exclusief bemoederd geweest?) en door de actuele situatie (in hoeverre is haar partner feitelijk aanwezig en emotioneel beschikbaar?). De wijze waarop de moeder haar dochter(s) en zoon(s) ervaart en behandelt zet vervolgens weer een sterk stempel op hun (geslachts)identiteit. Het effect hiervan is veel groter dan lichaamsvormen, hormonen, etcetera. Het gaat telkens om wat het lichaam betekent, niet om rechtstreekse werkingen vanuit de biologie. Een meisje ontwikkelt zich niet tot vrouw, *omdat* ze géén penis heeft (Freud) of wél schaamlippen en een clitoris (Irigaray). Het gaat erom wat haar lichaam voor anderen en voor haarzelf betekent.

Vervolgens hielden we ons bezig met de vraag of het werk van Chodorow wel psychoanalytisch genoeg was. Van te voren merkten we hierbij op, dat deze zeer vaak gesteld vraag op zich eigenlijk niet al te interessant is. Voor zover onbewuste en seksualiteit als criterium gehanteerd worden, kun je stellen dat Chodorows theorie psychoanalytisch is. Daarnaast is wel beweerd, dat een theorie alleen psychoanalytisch mag heten, wanneer men veronderstelt, dat de internalisatie van normen en waarden niet slaagt. Ik heb kunnen aantonen, dat

Freud deze mening in elk geval niet toegedaan was.

In samenhang met het voorafgaande hebben we gesproken over de dimensie conflict-harmonie. Om te beginnen heb ik laten zien, dat het conflict wel degelijk een rol speelt in de theorie van Chodorow. Ik moest echter toegeven, dat het meestal ging om 'conflict-ten-behoeve-van-reproductie'. Chodorow wilde verklaren, hoe het komt dat de traditionele werk-ouderschapspatronen zo hardnekkig zijn. Haar betoog is helemaal hiernaartoe geschreven. Toch mag men hieruit niet concluderen, dat Chodorow een 'oversocialized conception of [wo]man' hanteert.

Ik zie het als mijn bijdrage aan de discussie, om dit aan te tonen. Hiertoe heb ik eerst gewezen op de aanwezige conflicten. Vervolgens heb ik, ook al eerder in dit boek, de dubbelheid van Chodorows internalisatieconcept expliciet gemaakt: internalisatie van objectrelaties en van normen en waarden vallen niet samen. Tenslotte haal ik naar voren, dat er naar aanleiding van Chodorows theorie over de volgende drie niveaus gesproken kan worden: 1) feitelijk werk-ouderschapsarrangement; 2) normen en waarden hieromtrent; 3) vroeggevormde identiteit. Met deze onderscheidingen kan men een completer en complexer beeld schetsen, dan wanneer er slechts over twee niveaus (bijvoorbeeld arrangement en normen) wordt gesproken. Op meer en andere plaatsen kunnen conflicten (of harmonische zaken) ontdekt worden. Zo zou het heel goed kunnen, dat normen sneller veranderen dan vroeggevormde identiteiten. Het gekozen arrangement zou dan bijvoorbeeld kunnen harmoniëren met de normen op dit punt, maar misschien *conflicteren* met de onderliggende identiteit.

Over Chodorows verhouding tot de sociologie kunnen we korter zijn. Zij probeert het verband te laten zien tussen sociale structuur en persoonlijkheidsstructuur. In dat opzicht kunnen we haar werk ook sociologisch noemen.

Een laatste kritiekpunt had te doen met empirie/representativiteit. Ik heb in dat verband twee opmerkingen gemaakt. Op de eerste plaats is de sociale realiteit vanzelfsprekend veel complexer en gevarieerder dan het theoretische schema van Chodorow. Men kan niet verwachten dat alle denkbare arrangementen in haar theorie opgenomen zijn. Het gaat erom, dat in haar theorie licht geworpen wordt op het verband tussen variabelen op het niveau van de sociale structuur en variabelen op het niveau van de persoonlijkheidsstructuur. Met haar schema kun je vervolgens ook kijken naar arrangementen die zij niet beschreven heeft. Op de tweede plaats heb ik opgemerkt, dat 'nieuwe' en 'alternatieve' arrangementen soms meer op traditionele arrangementen lijken dan veelal wordt gedacht. Zo blijven vrouwen meestal de eindverantwoordelijkheid houden voor de kinderen en voor het werk binnenshuis.

In het volgende hoofdstuk zullen we ons opnieuw bezighouden met critici van de theorie van Chodorow. We zullen daar het werk bespreken van mensen die zich hebben laten inspireren door Foucault en/of Lacan.

Hoofdstuk 6

Frans-geïnspireerde kritieken op 'het socialisatie-denken'

6.1 Inleiding

In hoofdstuk 5 bespraken we diverse commentaren en kritieken op de theorie van Chodorow. In dit hoofdstuk gaan we nader in op de critici die zich hebben laten inspireren door Foucault en/of Lacan. Eerst wordt aan de orde gesteld, wat volgens deze critici de zwakke punten zijn van wat zij de 'socialisatie-benadering' noemen in het algemeen en van de theorie van Chodorow in het bijzonder (6.2). In de twee hierop volgende paragrafen wordt ingegaan op het werk van Foucault (6.3) en Lacan (6.4) dat men als alternatief presenteert. Hoe zou je op een Foucaultiaanse, dan wel Lacaniaanse manier onderzoek moeten doen? Om hierachter te komen, heb ik diverse richtlijnen ontleend aan en afgeleid uit het werk van critici, die zich door Foucault en Lacan hebben laten inspireren. Dit resulteerde in de constructie van een Foucaultiaanse (6.3.3) en een Lacaniaanse (6.4.3) heuristiek.

Het was niet eenvoudig om Frans-geïnspireerd onderzoek te vinden. Men is meer gericht op theorie, met name op theoretische kritieken. Niettemin vond ik een achttal Frans-geïnspireerde onderzoeken op het gebied van sexe. Deze worden gepresenteerd in 6.5 en geëvalueerd in 6.6. Mijn belangrijkste bevinding is, dat de critici zich niet blijken te houden aan de door hen zelf geformuleerde regels. Dit kan leiden tot interessant onderzoek, dat zich echter niet radicaal laat onderscheiden van 'traditioneel' socialisatie-onderzoek. Verder moet geconstateerd worden dat de Foucaultiaanse en Lacaniaanse heuristiek op gespannen voet staan. Toch probeert men af en toe beide systemen te combineren. Het typisch Lacaniaanse element blijkt dan te verdwijnen.

In 6.7 komen de beide heuristieken nogmaals ter sprake. Het gaat dan niet om de vraag, in hoeverre ze tot nu toe verwezenlijkt zijn, maar om de vraag hoe ze zich verhouden tot de diverse vormen van reductionisme die in dit boek aan de orde geweest zijn. Ik moet concluderen, dat de Foucaultiaanse heuristiek een 'oversocialized conception of [wo]man' impliceert. De Lacaniaanse heuristiek leidt tot, wat ik noem, 'symbolisch reductionisme'. De concrete socio-historische omgeving en de specifieke effecten hiervan blijken in dit perspectief op allerlei manieren tussen haakjes geplaatst te worden.

6.2 Waarom Parijs? Frans geïnspireerde kritieken en alternatieven

Voor we ons richten op de kritiek van mensen die het werk van Foucault en/of Lacan als richtsnoer nemen op het 'socialisatie-denken', lijkt het nuttig even stil te staan bij de aantrekkingskracht van het 'Franse denken' meer in het algemeen. Een belangrijke factor in dit verband was de afnemende populariteit van het marxisme (zie bijvoorbeeld Lovell, 1982, p. X). De marxistische stellingen over de rol van economische structuren werden opgegeven. Daar kwam bij dat

in de marxistische theorie ook vrijwel geen aandacht was voor vrouwen. Het 'Franse denken' was een radicaal alternatief. Men had een nieuwe visie op structuren te bieden. Bovendien had men een andere opvatting van macht dan de op dat moment gangbare. Deze punten zullen nog nader uitgewerkt worden. Eerst zullen we ingaan op de kritiek waaraan socialisatietheorie en -onderzoek in het algemeen, en binnen Vrouwenstudies in het bijzonder, steeds meer blootgesteld worden. De socialisatie-aanpak wordt immers in toenemende mate gezien als een gepasseerd station. In het onderstaande bespreek ik acht als cruciaal ervaren problemen, die telkens met de socialisatie-aanpak verbonden worden. Ik ontleen deze aan het werk van: Rose (1983), Coward (1983), Pleiter (1984), Aerts (1981), Brennan (1986; 1989), Lammers (1981), Hollway (1982; 1984), Henriques, et al. (1984) en Sommer & Dornekater (1983). Het idee dat de socialisatie-aanpak achterhaald en gedateerd is wordt gaandeweg een nieuwe consensus, zoals ook blijkt uit overzichtsartikelen als die van A. van Drenth (1987).

De volgende zaken worden door de zojuist genoemde auteurs als problematisch aangemerkt:

1. Het socialisatiedenken impliceert een dualisme: men gaat namelijk van te voren (a priori) al uit van twee afzonderlijke categorieën, 'het individu' en 'het sociale'. Deze twee moeten vervolgens weer verbonden worden door een socialisatie/internalisatie-concept.
2. Men ziet het individu niet alleen als al voor het sociale proces gegeven, maar ook als een eenheid, coherent, rationeel en transparant. Er ontstaan dan ook duidelijke identiteiten.
3. In deze aanpak wordt het psychische herleid tot het sociale (bijvoorbeeld ouderschapsarrangementen), terwijl
4. Het sociale weer gereduceerd wordt tot het interpersoonlijke.
5. Wanneer je stelt, dat de identiteit van de moeder in feite de identiteit van haar dochter en zoon bepaalt (ze ziet haar dochter als sexueel gelijk, identificeert zich met haar, laat haar minder snel los dan haar zoontje, dat ze als sexueel anders ziet, etcetera) dan beland je in een 'infinite regress'. Je komt telkens uit bij de moeder van de moeder ...
6. In verband met het vorige punt: socialisatiemodellen kunnen veranderingen alleen 'per generatie' verklaren: bijvoorbeeld gedeeld ouderschap zal tot andere identiteiten van de kinderen leiden. Maar veranderingen die zich 'intussen' voltrekken -dus niet per generatie- kunnen niet verklaard worden.
7. Men kijkt vooral naar de processen die zich afspelen: internalisatie/identificatie etcetera. Maar *wat* er tijdens die processen wordt doorgegeven, de inhoud, krijgt veel te weinig aandacht.
8. De relatie algemeen-bijzonder, of mannelijkheid/vrouwelijkheid-concrete mannen en vrouwen wordt te ongenueanceerd bekeken in het socialisatie-onderzoek.

Om deze waargenomen problemen het hoofd te bieden, is men binnen Vrouwenstudies naar een alternatieve aanpak op zoek gegaan. Foucault en Lacan hebben hierbij inspiratie geboden. Ik zal de zojuist opgesomde punten (1 t/m 8) nu weer langsgaan, om te laten zien waartoe deze inspiratie heeft geleid.

ad 1:

Zowel Foucault als Lacan worden gebruikt om het individu/maatschappij dualisme te 'verhelpen'. Of je beide denkers in één model kunt passen is een vraag, die we hier nog even buiten beschouwing zullen laten. Hollway gebruikt in eerste instantie Foucault om het probleem op te lossen:

"That Foucault takes discourses as his theoretical object helps him to avoid individual-society dualism. On the one hand, the relation of discourses to the historical conjuncture can be shown (...) On the other hand, discourses can be related to subjects through analysing how subjects are positioned in discourses and thus how they read themselves and each other through 'grids' of knowledge produced in discourses" (Hollway, 1982, p. 125).

Men gaat ervan uit, dat er geen subject bestaat voorafgaande aan de werkingen van de maatschappijstructuur:

"... het subjekt is juist een produkt van het spel van de voorstellingen in de bepaalde maatschappijformaties" (Coward, 1980, p. 220).

In plaats van aan te nemen dat er vrouwen zijn, die vervolgens geconfronteerd worden met allerlei praktijken en aansprekingen, wordt de verhouding omgedraaid: welke vrouw-posities treffen we aan in onze cultuur (Vintges, 1986)?

Ook Henriques et al (1984) problematiseren het a-priori onderscheid tussen individueel en sociaal. Zij stellen dat het individu sociaal wordt geproduceerd in een proces, waarin noch het individuele, noch het sociale uitgangspunt kan zijn:

"... both 'individual' and 'social' are regarded as effects of a production to be specified, rather than as the pre-given objects of the human sciences" (p. 100).

Maar men heeft ook de ideeën van Lacan gebruikt om af te rekenen met het individu-maatschappij dualisme. Zo stellen Sommer en Dornekater:

"Het aantrekkelijke van de Lacaniaanse psychoanalyse is ons inziens nu juist gelegen in de stelling dat onbewuste en seksualiteit onlosmakelijk verbonden zijn, waardoor het onmogelijk wordt om in onvruchtbare, onoplosbare vraagstellingen over de verhouding individu-maatschappij terecht te komen" (1983, p. 554; mijn cursivering).

ad 2:

De critici stellen dat er überhaupt geen 'homogeen' individu bestaat; geen coherent subject dat een eenheid vormt, noch als beginpunt (essentialisme), noch ook als eindpunt (culturalisme). Hiervoor kan men zich zowel op Lacan als op Foucault beroepen: hieromtrent zijn beide denkers het eens. Coward zegt over Lacan:

"(psychoanalytic theory) has shown how the idea of a coherent subject is a fantasy" (p. 265).

De stelling dat er geen coherent subject ontstaat, en dat er evenmin vaste identiteiten tot stand kunnen komen, wordt als een bevrijding gezien. Ik zal dit illustreren aan de hand van een citaat van Rose. Waar zij over de psychoanalyse spreekt, heeft ze de Lacaniaanse variant hiervan op het oog:

"Feminism's affinity with psychoanalysis rests above all, I would agree, with this recognition that there is a resistance to identity which lies at the very heart of psychic life. Viewed in this way, psychoanalysis is no longer best understood as an account of how women are fitted into place (...) Instead psychoanalysis

becomes one of the few places in our culture where it is recognised as more than a fact of individual pathology that most women do not painlessly slip into their roles as woman, if indeed they do at all" (1983, p. 9).

Bij Foucault gaat de 'deconstructie' van het subject nog verder. Vintges wijst erop dat het westerse subject in deze zienswijze beslist geen antropologische constante is, maar zelf een historisch produkt. "Het hebben van 'een psyche', persoonlijkheid, van 'een bewustzijn', kortom het subjekt-zijn, is een zeer recente uitkomst van de ontwikkelingen in westerse maatschappijen, en maar één van de mogelijke levenswijzen of levensvormen" (1986(b), p. 73).

Bovendien wordt de categorie 'vrouwen' geproduceerd in specifieke praktijken en instituties die ieder een verschillende definitie van 'vrouwen' construeren (Lammers, 1981, p. 82/82).

ad 3 en 4:

Sommer en Dornekater (1983) gebruiken de theorie van Lacan, om te laten zien, dat je het psychische niet tot het sociale kunt herleiden, terwijl het sociale evenmin gereduceerd mag worden tot het interpersoonlijke.

"De psychoanalyse gaat ... (bij Chodorow) ... functioneren als een socialisatietheorie, die verklaart hoe culturele regels de biologiese sekseverschillen tot mannelijkheid en vrouwelijkheid omvormen. Dit wil zeggen dat het onbewuste uit de theorie verdwijnt om plaats te maken voor vaste, in de biologie verankerde identiteiten. Een psychoanalyse als socialisatietheorie suggereert bijvoorbeeld dat de asymmetrie in het sekseverschil opgelost kan worden doordat vaders gaan moederen. Dergelijke oplossingen gaan uit van de sociale vaders en moeders die door de gezinsstructuur verschillende relationele capaciteiten in zonen en dochters doen ontwikkelen. Een andere sociale organisatie zou een andere organisatie van het psychiese bewerkstelligen -dat wil zeggen het sociale bepaalt het psychiese en is georganiseerd rond het biologiese sekseverschil. De symboliese orde is echter niet te reduceren tot culturele symboliek of taal als sociaal fenomeen" (p. 560).

ad 5 en 6:

Over 'infinite regress' en veranderingsmogelijkheden merkt Wendy Hollway in haar dissertatie het volgende op:

"A critique of the rational unitary subject suggests the necessity to theorise multiple subjectivities which may be contradictory, expressing as they must a non-unitary social world. Contradictory behaviour cannot be explained within the framework of rationality. The generational distinction between agents and recipients of socialisation, leading as it does to an infinite regress, cannot explain the social construction of the subject" (1982, p. 70).

Volgens Hollway is in de theorie van Chodorow maar op één plaats een veranderingsmogelijkheid aanwezig, namelijk tijdens de fase waarin de geslachtsidentiteit ontstaat. Het lijkt Hollway beter om op een andere wijze met de psychoanalyse om te gaan:

"It is important to use psychoanalytic concepts in a way which does not reduce gender to a single unchangeable, originary moment (...) the incorporation of social content through language and the unconscious makes this possible, as does the recognition of contradiction in psychoanalytic theory" (p. 104-105).

ad 7:

Om meer greep te krijgen op *wat* er tijdens processen van identificatie enzo-voorts. wordt doorgegeven, met andere woorden op *inhouden*, is vooral de taal belangrijk. We kunnen in dit verband opnieuw verwijzen naar Wendy Hollway. In onderstaande bewering bedoelt zij met 'social formations': het (niet homogene) sociale domein.

"If social formations are to be incorporated into a theory of the self (or: socialisation, or: identity), content must be reinstated in the analysis, not as an alternative to process, but in a way which analyses the detail of the relation between the two" (p. 62) (...)

"The social nature of the subject cannot be asserted as deriving from outside the individual. The relation between the two must be theoretically specified, rather than simply asserted. A recognition of both content and process in every relation analysed is likely to achieve this. The vehicle for such an analysis is not the information-processing system, but language" (1982, p. 70).

ad 8:

Het laatste punt van kritiek had betrekking op de relatie tussen algemeen-bijzonder (ofwel individueel-historisch). Dus: hoe verhoudt zich mannelijkheid respectievelijk vrouwelijkheid tot de concrete mannen en vrouwen?

Volgens Lammers (1981, p. 85) kun je dit probleem omzeilen door de discussie over het vrouw- worden van vrouwen te verplaatsen van het niveau van de vorming van de persoonlijkheid en de psychische structuur van vrouwen, naar dat van de praktijken en instituties waarin 'vrouwelijkheid' wordt geconstrueerd.

Ter samenvatting: in deze paragraaf hebben we gezien wat er aan de socialisatieaanpak zou schorten en ook op welke wijze men binnen Vrouwenstudies het werk van Foucault en/of Lacan tracht te gebruiken, om de waargenomen problemen op te lossen. In deze paragraaf heb ik kort en schematisch enige hoofdlijnen aangegeven. In de volgende twee paragrafen zullen hieruit concrete aanwijzingen afgeleid worden voor het uitvoeren van onderzoek. Paragraaf 3 verschaft ons, onder meer, een 'Foucaultiaanse heuristiek', paragraaf 4 een 'Lacaniaanse heuristiek'.

6.3 Foucault

In deze paragraaf wil ik proberen de ideeën van Foucault te plaatsen en toe te lichten, voor zover ze voor mijn betoog relevant zijn. Wij zijn dus vooral geïnteresseerd in de manier waarop concepten van Foucault *gebruikt* zijn, om de socialisatie-traditie te becritisieren en een alternatief hiervoor te formuleren. Dit betekent, dat we ons voor een groot deel op secundaire bronnen kunnen baseren. Het gaat hier dus niet in eerste instantie om ontwikkelingen in het denken van Foucault, of om de vraag, wat hij 'werkelijk' gezegd of bedoeld zou hebben. In 6.3.1 wordt eerst een zeer algemene inleiding op het denken van Foucault gegeven. Vervolgens wordt ingegaan op een aantal van zijn voor ons relevante concepten en ideeën: discours, subject, identiteit, kennis-macht, verzet-vrijheid, onderdrukking, produktie. In 6.3.2 komen enige kritische overwegingen aan de

orde. In 6.3.4 tenslotte tracht ik een 'Foucaultiaanse heuristiek' te formuleren.

6.3.1 Michel Foucault (1926-1984)

Om Foucault goed te kunnen begrijpen, is het raadzaam te kijken welke positie zijn werk inneemt in een aantal filosofische discussies in het Frankrijk van na de Tweede Wereldoorlog. Hierin wordt een belangrijke rol gespeeld door de fenomenologie. Binnen deze stroming probeert men, in navolging van Husserl, alle betekenis terug te voeren tot de betekenisgevende activiteit van een autonoom, transcendentiaal subject. Dit project had twee reacties opgeroepen. Enerzijds waren er de structuralistische analyses van Lévi-Strauss. Deze liet het idee van de *persoonlijke betekenisgeving* vallen en stelde hier een formeel model voor in de plaats, waarin menselijk gedrag een resultaat was van door regels bepaalde transformaties van betekenisloze elementen. Anderzijds was er een door Heidegger geïnspireerde hermeneutische richting, waarbinnen men de verborgen betekenis van sociale praktijken trachtte te ontsluiten. Deze hermeneuten waren op zoek naar diepere betekenissen, waar de sociale actoren zich maar amper bewust van zouden zijn (vergelijk Dreyfus & Rabinow, 1983, p. XXIII-XXIV).

Tegen al deze filosofische posities zet Foucault zich af. Op de eerste plaats verwert hij het idee van een transcendentiaal subject. Wie hier van uitgaat, zet "de mens" op de plek waar zich vroeger God bevond, of de Waarheid. We zullen zien dat Foucault subjectiviteit als een effect beschouwt, niet als een oorzaak:

"... subjectivity ceases to be an explanatory concept and becomes an historical problem with which history must contend" (Lemert & Gillan, 1982, p. 101). Het idee van een transcendentiaal subject wordt dus door Foucault gehistoriseerd.

Maar Foucault verzet zich evenzeer tegen historische methoden, waarin men *via* de interpretatie van documenten een verborgen betekenis of de waarheid van de geschiedenis probeert op te sporen. Hij gaat wél uit van het descriptieve materiaal dat aanwezig is in historische documenten, maar noch door geheime betekenissen na te trekken, noch door te werken met abstracte, formele codes. Hoe werkt hij dan wel? Foucault ziet documenten zoals gerechtelijke verslagen, censustabellen, brieven, verhalen, kronieken, etcetera als 'discursieve praktijken', die geconditioneerd worden door dezelfde regulatieve mechanismen die sociale praktijken op zichzelf bepalen. Door nu de regels te reconstrueren en te analyseren, op grond waarvan zo'n document tot stand komt, 'leest' men de sociale praktijken van de betreffende periode *in* (en niet *via*) het document.

Foucault heeft zich met diverse perioden en uiteenlopende thema's (bijvoorbeeld waanzin, delinquentie, seksualiteit) beziggehouden, maar zijn centrale vraagstelling formuleert hij zelf als volgt:

"My objective ... has been to create a history of the different modes by which, in our culture, human beings are made subjects" (Foucault, 1983, p. 208).

"Hoe, door middel van welke waarheidsspelen -dat wil zeggen: een geheel van regels waarbinnen waarheid en onwaarheid kunnen ontstaan- worden individuen tot subject gemaakt?" (Bos, 1985, p. 80). Om dit probleem, de verhouding

tussen waarheid en subjectiviteit, inzichtelijk te maken gebruikt hij als instrument de bestudering van de relatie tussen kennis en macht (savoir-pouvoir).

Ik zal dit verderop toelichten.

Foucault wil dus laten zien, hoe mensen tot subject gemaakt worden. In zijn meeste boeken bedoelt Foucault hiermee, hoe mensen, 'genormaliseerd', 'gesurveilleerd', 'gedisciplineerd' worden. Subjectwording en normalisering/disciplineren vallen dus samen, zijn gelijktijdig.

Ik zal nu twee citaten geven, die dit algemene principe concreter maken:

"In the day-to-day running of institutions, discipline trains, individualizes, regiments, makes docile and obedient subjects. Whether in the school, factory or hospital, many people become caught within all the regulations, timetabling, and examinations by which discipline is imposed" (Macdonell, 1986, p. 102).

"Foucault uncovers political tactics aimed at controlling persons in mental hospitals, hospitals, prisons, bedrooms, confessionals, classrooms, and psychological counselors' offices" (Lemert & Gillan, 1982, p. 138).

Kennis dient ter beheersing van de mensen, met als uiteindelijk doel om een gedisciplineerde bevolking voort te brengen. Volgens sommigen, zoals Vintges (1986, (b) p. 75; zie ook Boomkens e.a. 1984) stelt Foucault in zijn laatste twee boeken zijn visie echter bij. De gelijkstelling van subjectwording en onderwerping zou niet meer per definitie opgaan. Het terrein van de subjectiviteit wordt niet meer (uitsluitend) gezien als een effect van de heersende machtswerkingen. We komen hierop terug.

6.3.2 Enige begrippen

Laten we van Foucaults (voor ons) belangrijkste stelling uitgaan: subjectiviteit is een effect van sociale praktijken. Subjectiviteit is niet van tevoren gegeven, het is geen a-priori, het is iets dat zelf verklaard moet worden. Begrippen die hierbij een sleutelrol spelen zijn waarheid en het koppel kennis-macht. Deze begrippen kunnen we alleen in samenhang met elkaar definiëren. Over waarheid en macht zegt Foucault:

"... truth isn't outside power, or deprived of power ... Truth is of the world: it is produced by virtue of multiple constraints. And it induces the regular effects of power. Each society has its regime of truth, its 'general politics' of truth: that is, the types of discourses it harbours and causes to function as true: the mechanisms and instances which enable one to distinguish true from false statements, the way in which each is sanctioned; the techniques and procedures which are valorised for obtaining truth; the status of those who are charged with saying what counts as true" (Foucault, 1977, p. 13).

Deze omschrijving roept weer de vraag op, wat een 'discours' of vertoog is. Daar gaan we in een ogenblik op door, laten we eerst nog iets over 'de waarheid' zeggen. Men kan Foucaults werk zien als een onderzoek naar de geschiedenis van de waarheid. Hij bestudeert echter niet het waarheidsgehalte van onze kennis, maar hij analyseert 'waarheidsspelen': welke dingen kunnen en moeten gedacht worden (Boomkens e.a. 1984, p. 24)?

Foucault: "We leven in een samenleving die in hoge mate 'op waarheid loopt' -ik bedoel: die vertogen produceert en in omloop brengt, die als waarheid funge-

ren, of daarvoor doorgaan, en daaraan specifieke macht ontleen" (Foucault, 1985, p. 15).

Wat is dan nu een vertoog of een 'discours'? De volgende omschrijving ontleen ik aan Coward:

"Een vertoog omvat in wezen een reeks uitspraken die een specifiek terrein van handelen constitueren. Een vertoog betreft de wijze waarop begrippen in noodzakelijke betrekkingen tot elkaar staan en alle andere denkwijzen met betrekking tot dat veld lijken uit te sluiten. Foucault spreekt van een vertoog zodra die orde van betrekkingen een eigen systeem van waarheid en onwaarheid begint te organiseren" (Coward, 1983 (b) p. 536).

Discoursen hangen samen met sociale praktijken, maar een probleem hierbij is dat Foucault nergens duidelijk maakt, waar het discours eindigt en het sociale leven begint (Lemert & Gillan, 1982, p. 130). Ook zijn gebruik van het begrip praktijk is trouwens enigszins problematisch. In zijn laatste twee boeken over seksualiteit gebruikt Foucault deze term in drie betekenissen door elkaar: maatschappelijke praktijken, praktijken rondom de seksuele gedragingen en ethische praktijken (Boomkens e.a. 1984, p. 36-37).

Ik heb al gezegd, dat Foucault de relatie tussen kennis en macht (savoir-pouvoir) heeft bestudeerd, om de verhouding tussen waarheid en subjectiviteit inzichtelijk te kunnen maken. Het is belangrijk om in dit verband te signaleren, dat Foucaults denken over macht zich in de loop der jaren heeft gewijzigd. Tot het begin van de jaren zeventig zag hij macht als een onderdrukkende, negatieve kracht. Maar in de "Wil tot weten" (1976) laat hij het idee vallen, "dat onder de macht, onder diens gewelddadigheden en kunstgrepen, de dingen zelf teruggevonden moeten worden in hun primitieve levendigheid" (Foucault, 1985, p. 21).

Foucault benadrukt vanaf dat moment, dat de essentiële vormen van de macht 'productief' en 'positief' zijn. Het verbod, de weigering en de belemmering spelen wel een rol, doch uitsluitend als de uiterste grenzen van de macht. Wat betekent het nu dat macht 'productief' is? Dit: het individu wordt niet gekortwiekt of onderdrukt door de macht, maar het ontstaat als een effect van de macht, het wordt 'geconstitueerd' door de werkingen van de macht. Foucault:

"Het individu moet niet gezien worden als een soort elementaire kern, een primitief atoom, een divers en inert materiaal, dat door de macht wordt vastgepakt of waarop deze inwerkt, en zo de individuen onderschept of vernietigt. Feitelijk is het al één van de effecten van de macht, dat bepaalde lichamen, gebaren, vertogen, verlangens geïdentificeerd en geconstitueerd worden als individuen" (Foucault geciteerd bij Dews, 1984, p. 11).

In zijn "Geschiedenis van de seksualiteit I: De Wil tot weten" (1976) past Foucault dit procédé toe. Hij weigert in dit boek om de relatie tussen sex en macht in termen van onderdrukking te analyseren. Hij ziet seksualiteit niet als een natuurlijke realiteit die onderdrukt wordt, maar als produkt van een dispositief, dat wil zeggen een systeem van vertogen en praktijken, dat deel uitmaakt van een geïntensiverde bewaking en controle van het individu. In zijn beschrijving van de opkomst van de scientia sexualis (de wetenschap van de sex) gaat Foucault uit van de aansporingen, brandpunten, technieken en procédés die de vorming van deze kennis mogelijk gemaakt hebben. Hij komt dus niet (meer) uit op een repressie-macht of een censuur-macht, maar op een aansporingsmacht.

De macht wordt nagegaan in haar positieve mechanismen en effecten. Een van deze mechanismen is verwant aan de biecht: we worden voortdurend aangespoord om onze diepste (sexuele) waarheid te ontdekken. De groepsidentiteit die kenmerkend was voor traditionele maatschappijen, wordt vervangen door een identiteitsvorm, die in toenemende mate afhankelijk is van het vermogen van het individu om het domein van zijn/haar persoonlijke beleving te bereflecteren en te verwoorden (Dews, 1984, p. 9).

Voordat ik inga op de relatie macht-verzet-vrijheid, wil ik nog even stilstaan bij een paar andere consequenties van Foucaults visie.

"De macht komt van onderen; dat wil zeggen dat de machtsverhoudingen niet berusten op de algemene matrix van een alomvattende tweedeling tussen heersers en overheersten ..." (Foucault, 1976, p. 95). Macht is 'immanent' en door de hele maatschappij heen verspreid: "de macht wordt vanuit ontelbare punten in een spel van ongelijke en veranderlijke relaties uitgeoefend" (ibid, p. 94). Het is bovendien niet zinvol om, op abstracte wijze, de macht los te maken van haar werkingen.

In Foucaults model heeft macht per definitie ook te maken met vrijheid en verzet: "... dat verzet waarover ik het heb is geen substantie. Het gaat niet vooraf aan de macht die het bestrijdt. Het is coëxistentief en absoluut gelijktijdig met de macht ... zodra er een machtsverhouding is, bestaat er een mogelijkheid tot verzet. De macht heeft ons nooit in de houdgreep: je kunt altijd, onder gegeven omstandigheden en volgens een nauwkeurige strategie, haar greep veranderen" (Foucault, 1985, p. 23; Foucault, 1983, p. 221).

6.3.3 Kritische overwegingen

In deze paragraaf wil ik de kritiek van vijf verschillende commentatoren de revue laten passeren. Er is een duidelijke rode draad zichtbaar in de verschillende opmerkingen: het gaat te ver om te stellen, dat onze individualiteit volledig 'geconstitueerd' wordt door het discours, dat er geen positie buiten het discours is, dat subjectiviteit puur een machtseffect is, en aan onderwerping gelijkgesteld kan worden. De critici gebruiken de zinsnede niet, maar volgens mij zou je kunnen zeggen -ik kom daarop terug- dat men Foucault verwijt dat hij van een 'oversocialized conception of [wo]man' uitgaat. Ik zal dit laten zien aan de hand van een aantal citaten, waarbij ik met name wil wijzen op Dews' opmerking ten aanzien van "de constitutieve werking van sociale systemen".

Macdonell:

"(Foucault's) description runs the risk of marking out the 'ideal' of discipline, in which the schoolchild, soldier, worker become fully trained, blindly obedient bodies, like domesticated animals or, rather, like robots. In this bad dream, *what prevails is all there is*" (1986, p. 120; mijn cursivering).

Clerkx en Westerbeek beschuldigen Foucault van idealisme:

"Mensen zijn in deze denkrichting niet meer dan punten in netwerken, doortrokken van ideeën" (1984, p. 466).

Seidler:

"... Foucault ... in so much of his writings (is) trapped in his idea that *individuality is itself constituted through discourse*. This leaves no space for developing a critical language able to identify the tension between what individuals need and desire for themselves and what the discourses of society would represent for them" (1987, p. 95; cursivering).

Philp:

"If the subject is a product of discourse it cannot be claimed that he or she has any objective interests. There can be no position of exteriority for subjects from discourse ..." (1983, p. 40).

"... it is difficult to see how discursively constituted wills can form the basis for resistance to discourse. (...) There seems *no basis for having preferences between discursive identities*" (Philp, 1983, p. 44; mijn cursivering).

Dews:

"Een zuiver positieve verklaring van macht zou helemaal *geen verklaring van macht meer zijn, maar gewoon van de constitutieve werking van sociale systemen*. Op diverse plaatsen lijkt Foucault te geloven een dergelijk neutraal standpunt te kunnen innemen ..." (1984, p. 11; mijn cursivering).

"(Foucaults) ... totale identificatie van subjectivering en onderwerping wist het onderscheid uit tussen de afgedwongen instemming met een bepaald systeem van normen, en de vorming van een reflexief bewustzijn, dat zich ooit op kritische wijze zou kunnen richten tegen het bestaande normenstelsel" (ibid, p. 19-20).

Tenslotte wil ik in deze paragraaf ingaan op de opmerkingen van Karen Vintges. Zij stelt, dat de gelijkstelling van subjectwording en onderwerping in het allerlaatste werk van Foucault, de delen II en III van de *Geschiedenis van de Seksualiteit*, niet meer opgaat. In deze boeken zou het terrein van de subjectiviteit niet meer (uitsluitend) gezien worden als een effect van de heersende machtswerkingen.

Ik denk niet dat Vintges gelijk heeft. Zoals zij ook zelf stelt, is het "zelf-kiezen-de, verantwoordelijke subject" steeds een effect van, of slechts aanwezig *binnen* het betreffende (ethische) discours. Het nieuwe van Foucaults laatste werk is mijns inziens dus alleen, dat er ook zelfstandige discourses (hebben) bestaan, die de relatie van het zelf tot zichzelf thematiseren, maar daarbinnen komt subjectiviteit op dezelfde manier tot stand. Het ethische discours is zelfstandig gemaakt, dat wil zeggen niet geïnstitutionaliseerd, los van politiek, maar de subjectieve ervaringen blijven 'gewoon' effecten.

6.3.4 Een Foucaultiaanse heuristiek

Welke richtlijnen voor onderzoek, of met andere woorden, welke heuristiek, kunnen we afleiden uit de tot dusver besproken teksten? Lakatos (1978, p. 47) onderscheidt twee soorten heuristische regels. De ene soort heeft betrekking op wat men moet nalaten, de andere soort op wat men moet doen. De negatieve

heuristisch van een onderzoeksprogramma bevat de bepaling dat de fundamentele aannamen die aan het programma ten grondslag liggen, de harde kern van dat programma, niet mogen worden verworpen of veranderd. De positieve heuristiek bevat aanwijzingen in welke richting het programma ontwikkeld zou kunnen worden.

Hieronder volgen enkele richtlijnen, die ik heb geconstrueerd en afgeleid uit een aantal hierboven al genoemde teksten. Naar mijn idee kan men deze regels opvatten als deel uitmakend van de positieve heuristiek van een op Foucault gebaseerd programma.

1. Voer je onderzoek en je theorievorming uit op het niveau van de praktijken en instituties, waarin vrouwelijkheid wordt geconstrueerd. Houd je *niet* bezig met het niveau van de vorming van de persoonlijkheid en de psychische structuur van vrouwen (zie Lammers, 1981, p. 85).
2. Onderzoek de wijze waarop de verschillende vrouw-posities gestructureerd worden. Hoe zien deze posities eruit in onze maatschappij? Ga er *niet* vanuit dat er vrouwen zijn, die vervolgens geconfronteerd worden met allerlei praktijken en aansprekingen. Draai deze verhouding om, en stel de vraag: welke vrouw-posities treffen we aan in onze cultuur? (Vintges, 1986(a), p. 292).
3. Neem 'discoursen' en 'subjectiviteit' als onderzoeksobject. Henriques et al. geven een ruime omschrijving en definiëren een discours als "any regulated system of statements" (1984, p. 105).
4. Wees erop bedacht dat je diverse uiteenlopende, en mogelijk tegenstrijdige, discoursen zult aantreffen.
5. Vat subjectiviteit op als een positie binnen een bepaald discours. Ook hier verwacht je tegenstrijdigheden.
6. Deze posities zijn niet geslachtsneutraal: "Like the subject and object of a sentence (and indeed through such a grammar), women and men are placed in relation to each other through the meanings which a particular discourse makes available" (Hollway, 1984, p. 236).
7. Conceptualiseer je onderzoek in termen van de 'grammatica' van (subject-) posities. Denk *niet* in termen van 'individuen' als informatieverwerkende systemen en in termen van (innerlijke) representatie.
8. Door de technieken van disciplineren en surveillering vindt er een geslachts-specifieke disciplineren van vrouwen en mannen plaats:
"The techniques of discipline ... distribute bodies to various places and activities. They prescribe the body's movements, impose norms on its activity, watch out for any deviation, and exclude the non-conforming. In these ways, the body is connected with processes of meaning: it is tied to an identity, a level of ability, the specifications of a job, a criminal record" (Macdonell, 1986, p. 109).

6.4 Lacan

In deze paragraaf wordt ingegaan op een aantal ideeën van Lacan. Hier geldt weer hetzelfde als wat al eerder (6.3) over het werk van Foucault is gezegd. We zijn met name geïnteresseerd in de manier waarop concepten van Lacan en

Foucault gebruikt zijn om 'het socialisatiedenken' te becritiseren en een alternatief hiervoor te formuleren. Ook in het geval van Lacan kunnen we ons dus voor een groot deel op secundaire bronnen baseren. Het gaat immers niet in eerste instantie om de ontwikkeling in het denken van Lacan, of om de vraag wat hij "werkelijk" bedoeld zou hebben. Het gaat ons veel meer om de vraag, hoe men zijn werk heeft gelezen en toegepast in de discussie over socialisatietheorie en onderzoek.

In 6.4.1 wordt eerst een algemene inleiding op het werk van Lacan gegeven. Deze inleiding is aanzienlijk langer dan bij Foucault het geval was (6.3.1), omdat de ideeën van Lacan veel ontoegankelijker zijn. Besproken zullen worden: de trits reëel-symbolisch-imaginair, taal, gemis, verlangen, het onbewuste, de fallus, castratie en tenslotte 'het genieten van de vrouw'. In 6.4.2 stel ik vervolgens een aantal kritische vragen. En tenslotte probeer ik in 6.4.3 een 'Lacaniaanse heuristiek' te formuleren.

6.4.1 Jacques Lacan (1901-1981)

Het was Lacans belangrijkste doel, om de psychoanalyse te bevrijden van niet authentieke interpretaties. Hiertoe keerde hij niet alleen op een radicale wijze terug naar het werk van Freud, maar ook trachtte hij de psychoanalyse te verbinden met recente ontwikkelingen in andere disciplines, zoals de linguïstiek, filosofie en wiskunde (Benvenuto, 1986, p. 196). In dit verband heeft men wel opgemerkt dat Lacan via De Saussure (een taalkundige) tot Freud terugkeert. De vroegere Lacan zou je structuralistisch kunnen noemen, de latere Lacan mathematisch en logisch, maar met dit soort nuanceringen zal ik me hier niet uitgebreid bezighouden. Bovendien blijft de psychoanalyse in elk geval centraal staan.

Mooij (1975, p. 119) ziet Lacan als 'continueur' van het structuralisme. Hij noemt daarvoor vier redenen. Ik geef ze hieronder weer en ik hoop ze in de loop van deze paragraaf te verhelderen:

1. Het primaat van het taalsysteem wordt uitgebreid tot dat van de symbolische orde.
2. Zonder een voorafgaand netwerk van termen, kan er geen betekenis ontstaan, zo wordt verondersteld.
3. Er wordt een fundamenteel belang gehecht aan de twee assen van de taal: de paradigmatische taal (metafoor) en de syntagmatische taal (metonymie).
4. De status van het subject is er een van een afgeleide in Lacans werk.

Op het derde punt zal ik direct al ingaan, omdat hiermee de combinatie van psychoanalyse en linguïstiek geïllustreerd kan worden. Over de paradigmatische taal kunnen we zeggen, dat een term wordt gesubstitueerd voor een andere op grond van een zekere betekenisgelijkheid tussen de betrokken termen. Men kan dit ook een metafoor noemen: in een bepaalde context wordt een min of meer vreemde term ingeplant.

Bij de syntagmatische taal, daarentegen, wordt een term door een andere vervangen op grond van hun gemeenschappelijke contigue context. Men spreekt

hier ook wel van metonymie: nu blijft de substitutie van de termen binnen eenzelfde contigue context. Het is waarschijnlijk niet overbodig om van deze processen een voorbeeld te geven. Moyaert geeft de volgende voorbeelden.

De termen boot-zeil-riem-boeg ... kunnen elkaar vervangen op grond van hun gemeenschappelijke contigue context. (Syntagmatische taal/metonymie). De termen huis en nest daarentegen kunnen elkaar vervangen doordat er een zekere betekenisgelijkheid is. (Paradigmatische taal/metafoer).

Na lezing van het werk van de linguïst Jakobson ontdekt Lacan nu dat er zeer nauwe overeenkomsten bestaan tussen de, hierboven beschreven, wijze waarop woorden in de zin verwisseld en gecombineerd worden, en de door Freud beschreven mechanismen, volgens welke het onbewuste in de droom te werk gaat. Het gaat hier om verdichting en verschuiving, mechanismen die door Laplanche & Pontalis als volgt omschreven zijn.

Verdichting: "a sole idea represents several associative chains at whose point of intersection it is located" (1985, p. 82).

Verschuiving: "The fact that an idea's emphasis, interest or intensity is liable to be detached from it and to pass on to other ideas, which were originally of little intensity but which are related to the first idea by a chain of associations" (1985, p. 121).

De fundamentele these van Lacan is nu, dat deze patronen van verdichting en verschuiving hetzelfde zijn als die van de metafoer en de metonymie (Mooij, 1975, p. 123).

In de volgende vijf subparagrafen ga ik in op een aantal aspecten van Lacans werk: de drie 'registers' reëel- symbolisch- imaginair; taal- verlangen- gemis; het onbewuste; de fallus, castratie; de jouissances: encore.

Vóór ik dan verder inhoudelijk inga op de theorie van Lacan, wil ik iets zeggen over de stijl van zijn werk. Ook een kenner als Mooij stelt in zijn boek (1975) de volgende vraag over de "Écrits" van Lacan: "Vanwaar de ingewikkelde zinsbouw? Waarom die vele interne en externe zinspelingen? Vanwaar de onverwachte stilistische variaties? Vanwaar, kortom, het ontoegankelijke en hermetische karakter van zijn geschriften die daarom afstoten?" (p. 65). Volgens Mooij dienen deze eigenschappen van Lacans oeuvre een didactisch, strategisch en theoretisch doel.

1. *Didactisch*: de moeilijke bevattelijkheid van de tekst moet een barrière vormen tegen een inkapselende interpretatie door de lezer(es) binnen zijn/haar eigen interpretatie- of referentieschema (p. 66).
2. *Strategisch*: in de huidige culturele situatie, die gekenmerkt is door een partiële aanvaarding van het werk van Freud en dus door een verwerping van diens werk in zijn totaliteit, moet op zeer strategische wijze over de psychoanalyse geschreven worden en moet een grote mate van alertheid tegen iedere annexerende interpretatie geboden worden (p. 67).
3. *Theoretisch*: de betekenis van de termen varieert zeer duidelijk met de context. Dit bemoeilijkt het lezen. Het verschuiven van de betekenis in (en van) de tekst van Lacan is een uitdrukking, een concretisering van zijn betekenisleer, die zelf de analytische ervaring weerspiegelt (p. 68).

Met deze didactische, strategische en theoretische redenen voor zijn duistere stijl, zijn we weer terug bij het begin van deze inleiding: Lacan wil de psy-

choanalyse haar oude kracht weer teruggeven: "He constantly emphasized what was radical, revolutionary and difficult to accept in psychoanalysis, and castigated those who tried to make Freud's insights into the basis of a model of social adjustment, and adaptation to so-called reality" (Benvenuto, 1986, p. 196).

6.4.1.1 De drie registers Reëel-Symbolisch-Imaginaire

Lacan onderscheidt het imaginaire, het symbolische en het reële, drie 'registers', tezamen 'de structuur' genoemd. De symbolische orde is de fundamentele orde, maar in het begin van ons leven zijn wij gevangen en geboeid door het imaginaire (Simon, 1980). Ik zal eerst spreken over de imaginaire en de symbolische orde. Aan het eind van deze subparagraaf kom ik terug op de meest verwarrende categorie: de reële orde.

De wordingsgeschiedenis van het subject toont breuken, die de overgang van de ene bestaansvorm naar de andere markeren. Om deze overgang te articuleren maakt Lacan gebruik van het onderscheid tussen twee ordes: de imaginaire orde en de symbolische orde. De imaginaire orde is verbonden met het beeld, de symbolische orde met het woord. Van wezenlijk belang is dat de overgang van de ene naar de andere orde wordt bewerkstelligd (Mooij, 1975, p. 70-71).

Tijdens een voordracht (Zurich, 1949) heeft Lacan het gedrag van een baby voor de spiegel beschreven. We kunnen dit waarnemen bij babies tussen de 6 en 18 maanden. Het kind, dat totaal afhankelijk van verzorging is, en motorisch tot niet veel in staat, gaat zijn/haar spiegelbeeld (Imago) als een ideaal zien. Via een imaginaire identificatie ontstaat er een inwendig beeld, een "totale gestalte die een lichtend voorbeeld vormt, waarin het kind zich kan spiegelen". Tijdens deze fase, door Lacan 'het spiegelstadium' genoemd, identificeert het kind zich met het totaalbeeld dat de spiegel biedt.

Volgens Lacan zijn kinderen tijdens deze fase zeer enthousiast, wanneer ze hun spiegelbeeld zien. Lacan: "We cannot fail to appreciate the affective value which the gestalt of the vision of the whole body-image may assume when we consider the fact that it appears against a background of organic disturbance and discord, in which all the indications are that we should seek the origins of the image of the body in bits and pieces ..." (Lacan, 1953, p. 15).

Toch vormt de imaginaire orde een begoocheling: "het kind voor de spiegel beeldt zich in te zijn, zoals het zich nog niet van binnenuit ervaart (een geheel)" (Mooij, 1975, p. 86).

In het spiegelstadium identificeert het kind zich met het totaalbeeld dat de spiegel biedt: het stelt zich dus gelijk aan iets anders dan wat in de onmiddellijke lichaamservaring gegeven is. Om die reden is deze identificatie eigenlijk een vorm van vervreemding (Mooij, 1975, p. 79-80). Aan de ene kant verliest het subject zichzelf in deze identificatie, maar aan de andere kant kan zonder deze vervreemding geen identiteit, geen zelfbeeld tot stand komen. Door deze identificatie ontstaat het ik. Omdat het ik juist in deze periode tot stand komt, kan het volgens Lacan nooit het centrum van de persoonlijkheid zijn: het ik "geniet geen enkele zelfstandigheid en vanaf zijn oorsprong (het spiegelstadium) vormt het zich langs de lijn van het imaginaire, van de droom van een eengemaakt

subject" (Simon, 1980, p. 93).

Lacan: "This jubilant assumption of his specular image by the child at the infans stage, still sunk in his motor incapacity and nursling dependence, would seem to exhibit in an exemplary situation the symbolic matrix in which the I is precipitated in a primordial form, before it is objectified in the dialectic of identification with the other, and before language restores to it, in the universal, its function as subject" (...).

"The important point is that this form situates the agency of the ego, before its social determination, in a fictional direction, which will always remain irreducible for the individual alone, or rather, which will only rejoin the coming-into-being ... of the subject asymptotically, whatever the success of the dialectical synthesis by which he must resolve as I his discordance with his own reality" (Lacan, 1949, p. 2).

Nu gaat het bij het spiegelstadium niet alleen om de ervaringswijze van een kind in een bepaalde periode. Het gaat eveneens om een positie, die tijdens deze fase vorm krijgt, maar die altijd zal blijven bestaan. Lacan spreekt hier van de imaginaire orde: de ander wordt in zijn anders zijn niet erkend, maar hij wordt gelijkgeschakeld, of het gaat juist andersom, waarbij het individu zich gelijkschakelt, door een imaginaire identificatie met een idool. De inter-subjectiviteit van de imaginaire orde wordt gekenmerkt door spiegelende, of duele relaties, die gekenmerkt worden door een nondistinctie van de termen (Mooij, 1975, p. 82). Deze relaties zijn niet alleen idealiserend, maar ook concurrerend: ze bevatten een agressieve component.

Imaginaire identificaties impliceren een miskenning van de realiteit. Deze miskenning is ook een functie van het Ik, dat in deze periode ontstaat, en tot de imaginaire orde behoort. Lacan: "... our view is that the essential function of the ego is very nearly that systematic refusal to acknowledge reality" (Lacan, 1953, p. 12).

De spiegelervaring, het spiegelstadium en de vorming van het Ik, het zijn evenzovele *noodzakelijke* momenten in de genese van wat een subject gaat worden. Uitsluitend op deze manier komt de beleving van eenheid en totaliteit tot stand. Dit kost echter wel iets: de totaliteit komt op imaginaire wijze tot stand. Daarom moet ook de imaginaire positie weer overschreden worden. Dit gebeurt in de oïdipale situatie (Mooij, 1975, p. 83). De duele relaties van de imaginaire orde gaan nu vervangen worden door de triangulaire relaties van de symbolische orde. "Het symbool fungeert als derde term, die het mogelijk maakt te differentiëren tussen Ik en spiegel-Ik. Wanneer het kind zichzelf (en de dingen en de anderen) benoemt, is zijn relatie tot zichzelf niet meer spiegelbeeldig maar symbolisch bemiddeld: het kind wordt gerepresenteerd door een term of betekenaar" (Mooij, 1985, p. 199).

Over de symbolische orde kan ik nu kort zijn, omdat ik er in de volgende subparagrafen telkens op terug zal komen. Ik wil hier wel nog een definitie geven, ontleend aan Teunissen (1982, p. 129):

"Onder symboliese orde verstaat Lacan ... een talig- cultureel complex van ketens van betekenaars, dat wil zeggen van onderling verschillende materiële elementen, zoals geluiden, letters, woorden, beeldfragmenten, onderdelen van rituele handelingen, enzovoort. De symboliese orde kan dus geenszins gereduceerd worden tot de verbale taal."

Naast de imaginaire en de symbolische orde, heeft Lacan het ook over de reële orde. Deze reële orde mogen we niet gelijkstellen aan 'de realiteit'; het gaat hier juist om het onmogelijke, het onwrikbare, datgene waar je niet omheen kunt. We kunnen hier de dood als voorbeeld geven. Benvenuto & Kennedy (1986) geven de volgende "definitie" van de reële orde:

"The Real Order ... is the most elusive of these categories, and is linked to the dimensions of death and sexuality ... Basically, it seems to be the domain outside the subject. The Real Order is "out there": it is what the subject keeps "bumping up against", and it sometimes seems to refer to the domain that subsists outside symbolization ..." (p. 81).

Wanneer we spreken over de 'jouissance' zullen we hier nog op terugkomen.

6.4.1.2 Taal, gemis, verlangen

In "Jenseits des Lustprinzips" (1920) beschrijft Freud een spel, dat zijn kleinzoon Ernst speelt. Het is een door velen beschreven, beroemd spelletje geworden. Na Freud (1920) is het onder meer beschreven door Lacan (1966), Mooij (1979) en van der Haegen (1984).

Freud observeerde het volgende. Ernst had een houten klosje dat met een draad omwikkeld was. Dit hield hij aan de draad vast en wierp het vervolgens trefzeker over de rand van zijn bedje, zodat het aan het oog onttrokken was. Daarbij uitte hij een veelbetekenend langgerekt 'o-o-o-'. Direct daarop trok hij het klosje aan de draad weer zijn bedje uit en wanneer het te voorschijn kwam begroette hij het opgewekt met 'Da'.

Volgens de bij het kind betrokkenen betekende het 'o-o-o-': 'fort' (weg); 'da': hier. Het 'fort' zou de afwezigheid van de moeder symboliseren, het 'da' haar aanwezigheid. Mooij gebruikt dit spel om te laten zien dat betekenis, in de theorie van Lacan, geen voorgegeven grootheid is, maar een effect van een orde van betekenaars, of van de symbolische orde:

"Pas na het in werking treden van het symbolisme is er sprake van een bepaald welomschreven object (de moeder) met bepaalde hoedanigheden of kwalificaties (er weer zijn/er niet meer zijn)" (Mooij, 1979, p. 166).

Door het in werking treden van het symbolisme ontstaat er een distantie, een uiteenplaatsing en scheiding. Dat kan men een winst noemen. Maar er is ook een verlies. De toestand die aan het verschijnen van het symbolisme voorafging, gaat verloren: de onmiddellijkheid houdt op te zijn.

"Telkens als we gebruik maken van een betekenaar wordt er een 'sluier van schaamte' over het betekende geworpen. Er 'valt' noodzakelijk iets weg. Het symbool doodt het ding, zegt Lacan in navolging van Hegel" (Kivits, 1986, p. 418; mijn cursivering).

Mooij laat zien hoe de reeks symbolisme- gemis- verlangen in de theorie van Lacan tot stand komt: "Het nog niet gesymboliseerde 'object' houdt, als het gesymboliseerd wordt, op te zijn wat het was. Het gaat verloren. Hierdoor ontstaat een verlies, een tekort, een gemis. Dit gemis is op zijn beurt de voorwaarde voor het ontstaan van een verlangen" (Mooij, 1975, p. 125).

Maar wat voor het object geldt, geldt voor het subject ook. Ook de toetreding van het subject tot de symbolische orde heeft een prijs, te weten: de deling tussen het grammaticale en het sprekende subject. De symbolische orde is al

van te voren aanwezig, zij pre-existeert. Vervolgens wordt het subject hierin gerepresenteerd. Maar zelf is het (spreekende) subject niet in de symbolische orde aanwezig. Dit impliceert de deling van het subject. We komen er in de volgende subparagraaf op terug.

In het voorafgaande hebben we gezien dat imaginaire relaties gepaard gaan met vervreemding; symbolische relaties veroorzaken een verlies. In de wordingsgeschiedenis van het subject moeten telkens dingen worden opgegeven. Subject worden is: afzien van, verzaken. Deze gedachte loopt, volgens Mooij, als een rode draad door het werk van Lacan (Mooij, 1975, p. 72).

Het verlangen, dat een *onvermijdelijk* gevolg is van het binnentreden in de symbolische orde, heeft een verschuivend karakter: een verlangen is steeds een verlangen naar iets anders. Om die reden kunnen we het verlangen 'metonymisch' noemen.

Dit onvervulbare verlangen brengt een dimensie van disharmonie met zich mee. Hieraan valt evenmin te ontkomen als aan de symbolische orde. Niettemin blijft het beeld van harmonie ons verleidelijk voor de ogen zweven. "Zo'n toestand van harmonie is echter een idool, een schijnvoorstelling, omdat hierin de grondspanning die aan de symbolische positie inherent is, wordt opgeheven" (Mooij, 1979, p. 171).

6.4.1.3 Het onbewuste

"If Freud's discovery had to be summed up in a single word, that word would without doubt have to be 'unconscious'" (Laplanche & Pontalis, 1985, p. 474). Ook Lacan meent dat het onbewuste Freuds basisontdekking is geweest (bijvoorbeeld Simon, 1980). We kunnen deze stelling echter nader preciseren.

"For Lacan ... Freud's essential insight was ... that the unconscious ... has a structure, that this structure affects in innumerable ways what we say and do, and that in thus betraying itself it becomes accessible to analysis" (Bowie, 1979, p. 118).

In deze subparagraaf willen we spreken over het ontstaan van het onbewuste en over de structuur ervan. Om dit te verduidelijken komen ook het symboliseringsproces, de constitutie van subject en object en het primaat van de betekenaar (opnieuw) ter sprake.

Lacan stelt het netwerk van termen (betekenaren) centraal. Dit netwerk van termen gaat principieel en chronologisch aan dat van de betekenis vooraf. Volgens Lacan kan er zonder een voorafgaand netwerk van termen überhaupt geen betekenis ontstaan.

"Een hoofdmotief bij Lacan is dat betekenissen niet preëxisteren (...). De taal met zijn structuur preëxisteert, en betekenissen ontstaan in het spel van de termen" (Mooij, 1975, p. 213).

Het primaat van de betekenaar heeft belangrijke consequenties, zowel voor het object als het subject. We stelden dit al eerder aan de orde in verband met het gemis. Nu komen we erop terug in verband met het ontstaan van het onbewuste.

We zagen dat het object geconstitueerd wordt door het symbolisme. In de

termenketen is het object weliswaar gerepresenteerd, maar als zodanig is het object niet aanwezig. De toestand die aan het verschijnen van het symbolisme voorafging verdwijnt. De onmiddellijkheid gaat verloren. Een soortgelijke redenering gaat ook op voor het subject:

"De suprematie van de betekenaar heeft niet alleen gevolgen voor het betekende, maar ook voor het subject zelf. Het subject wordt gedomineerd door de betekenaar" (Kivits, 1986, p. 418).

Het subject is in de termenketen gerepresenteerd, maar is juist hierdoor in deze keten niet aanwezig. Het is ten opzichte van deze keten buitengesloten. Er treedt dus een splitsing van het subject op: het grammaticale subject is aanwezig in de termenketen, maar het sprekende subject niet, juist doordat het gerepresenteerd wordt. Deze deling kunnen we de 'toegangsprijs' tot de symbolische orde noemen.

Hoe verhouden deze stellingen zich nu tot de vraag, op welke wijze het onbewuste ontstaat? Mooij geeft hierop het antwoord: "Dit is ons inziens wel *de meest specifieke Lacaniaanse these*: de gelijktijdigheid van het binnentreden in de orde van de taal en de genese van het onbewuste: "Le langage est la condition de l'inconscient". Het onbewuste is de implicatie van de taal, omdat spreken een verdubbeling impliceert tussen het gezegde en het niet-gezegde. Dit niet-gezegde betreft het subject, voor zover dit geen ingang vindt in de objektivaties en identifikaties van het verhaal, en de hiermee geïmpliceerde scheiding van het grammaticaal subject en het uitsprekend subject wordt gelijkgesteld met de scheiding tussen bewust en onbewust" (Mooij, 1975, p. 130; mijn cursivering).

We weten nu hoe het onbewuste ontstaan is. Wat is nu de structuur van dit onbewuste, van dit niet-gezegde? Volgens Lacan is het onbewuste ook gestructureerd als een taal. Omdat het onbewuste een dergelijke structuur heeft, behoort het tot de symbolische orde. Ook hier zijn dus, zoals we al eerder zagen, metafoor (verdichting) en metonymie (verschuiving) werkzaam. Lacan geeft het onbewuste dan ook dezelfde naam als de symbolische orde: l'Autre.

Het onbewuste is dus niet alleen het gevolg van de taal, het is ook gestructureerd als een taal, dat wil zeggen het sprekende subject is niet te herleiden tot één term, maar men kan het plaatsen in het geheel van associatieve, of substitueerbare, termen.

Net als het bewuste, ziet Lacan ook het onbewuste als een verhaal, een tekst. Het onbewuste is daarbij niet iets dat 'achter' de tekst zou liggen (een of andere 'diepere' betekenis). En al evenmin kunnen we het onbewuste zien als een tweede tekst, als een nieuw verhaal. Het onbewuste is dat stuk dat aan het bewuste verhaal ontbreekt, maar waarvan dit in zijn leemtes en misvormingen getuigenis aflegt. We kunnen het achterhalen door de termen anders te rangschikken. We kunnen het interpoleren in de lacunes die de manifeste tekst laat. Het onbewuste, of het sprekend subject, ontsnapt aan één bepaalde uitspraak, maar het ligt besloten in het geheel van uitspraken, in de hele tekst. Bij het onbewuste gaat het nog steeds om dezelfde tekst, alleen nu in een ander systeem gevat.

"Daarom is het onbewuste te situeren daar, waar Freud het deed, in de lacunes en misvormingen van de tekst. Het ontsnapt aan bepaalde uitspraken (waar deze een leemte laten) maar het is elders terug te vinden (dromen, versprekingen en meer in het algemeen, in het hele verhaal)" (Mooij, 1975, p. 187).

6.4.1.4 Fallus en Castratie

In deze subparagraaf zullen we het hebben over de 'fallus' en over 'castratie'. Vooraf twee waarschuwingen: (1) de fallus is niet de penis; (2) castratie speelt zich niet af in de genitale sfeer. In het volgende willen we laten zien, waar deze termen dan wél voor staan in de Lacaniaanse optiek.

In het voorafgaande zagen we, dat het subject in de symbolische orde gerepresenteerd wordt, dat het er daarom als sprekend subject zelf niet aanwezig is, en dat het object vanwege dezelfde reden is buitengesloten. Dezelfde deling ('sne-de') wordt nog eens uitgevoerd, en krijgt definitief haar beslag door de symbolische identificatie met de Naam-van-de-Vader (le nom/non-du-père). Het verloren object wordt aangeduid door de term fallus (Mooij, 1975, p. 14).

We zullen dit uitleggen. Aanvankelijk heeft het kind nog geen eigen verlangen, maar identificeert het zich met het verlangen van de moeder. Het wil alles (de fallus) voor de moeder zijn. De betekenaar 'fallus' staat voor wat de moeder mist en waar zij naar verlangt. Er is op dat moment sprake van een duele, imaginaire relatie tussen moeder en kind. Maar de fallus heeft nóg een betekenis: "The phallus also signifies the law of symbolic castration for it belongs to the father, the Other who forbids the enjoyment of the mother-child 'symbiosis'" (Benvenuto & Kennedy, 1986, p. 178).

Tijdens het oïdipouscomplex wordt het verlangen om alles voor de moeder te willen zijn, wordt de aanspraak op de moeder opgegeven. De aanvankelijke twee-eenheid wordt verbroken en de eigen beperktheid wordt erkend. Deze separatie, of castratie, doet een tekort ontstaan, dat op zijn beurt een eigen verlangen van het kind veroorzaakt.

Wanneer het kind de regel, of wet, erkent dat het niet alles (de fallus) voor de moeder kan zijn, zegt Lacan, dat er een symbolische identificatie met de Naam-van-de-Vader optreedt. Zoals het kind zich in het fort/da-spel onderwerpt aan de orde van de taal, zo krijgt het via de Wet van de Vader een plaats toegewezen binnen de geschiedenis en de cultuur. De vader verbiedt het kind zich te identificeren met het verlangen van de moeder ofwel de fallus voor haar te zijn: "Nee, je mag niet slapen met je moeder". Ook de moeder houdt hij de Wet voor: "Nee, het kind is niet je fallus" (Benvenuto & Kennedy, 1986, p. 134).

Volgens Lacan kan de Wet-van-de-Vader ook geïnstalleerd worden, wanneer er geen vader thuis aanwezig is. Het gaat erom welke rol hij speelt in de woorden van de moeder: of zij, als het ware, een plaatsje voor hem bezet houdt. Ook het omgekeerde is mogelijk: er is een vaderfiguur, maar deze kan de Wet niet invoeren, kan niet als 'derde term' de duele relatie tussen moeder en kind verbreken. De rol van de moeder is in dit verband erg belangrijk: zij kan de invoering van de Wet blokkeren. Zij heeft de mogelijkheid het woord van de vader te ondermijnen. Het gaat uiteindelijk om een 'afsprake': men is niet gedwongen zich hieraan te houden.

We hebben gezien, dat de fallus staat voor wat de moeder mist, maar ook voor de wet van de symbolische castratie. Kivits formuleert het als volgt:

"De fallus is voor Lacan de betekenaar van de opheffing (Aufhebung) -in de dubbele zin van het woord- van het zijn als zodanig. Hij staat voor het fundamentele verschil tussen het gesymboliseerde en het zijnde. Hij markeert het

'verlies/gebrek aan zijn' dat het gevolg is van symbolisatie" (Kivits, 1986, p. 417-418).

En we besluiten met de woorden van Lacan zelf: "... the phallus is a signifier ... the signifier intended to designate as a whole the effects of the signified, in that the signifier conditions them by its presence as a signifier" (Lacan, 1958, p. 285).

6.4.1.5 Mannelijkheid en vrouwelijkheid als posities ten opzichte van de fallus; en het surplus van de vrouw

In de theorie van Lacan valt het verschil tussen de sexen niet samen met een verdeling in twee geslachten. Het gaat, in zijn visie, om een verdeling tussen twee subjectieve posities ten opzichte van de fallus. Of, zo men wil, om twee soorten 'genieten'. De ene soort, de 'fallische jouissance' is volledig onderworpen aan de Wet van de Symbolische Orde. De andere soort, de 'jouissance van het Zijn,' ontsnapt hieraan, en overstijgt deze fallische wet (Kivits, 1986, p. 415-416).

Lacan onderscheidt dus twee posities: de positie 'aan-de-kant-van-de-man' en de positie 'aan-de-kant-van-de-vrouw'. We moeten deze posities niet verwarren met lichamelijke mannen en vrouwen. 'Vrouwen' kunnen de positie van de man kiezen en 'mannen' die van de vrouw.

"... Lacan repeatedly specifies that any speaking being regardless of sex is free to place itself on either side, ..." (Gallop, 1982, p. 49).

Alle subjecten die zich aan de kant 'man' plaatsen zijn onderworpen aan de fallus. De mannen vormen een gesloten verzameling. "Hun genieten is volledig bepaald door de fallus en bestaat alleen in de symbolische orde" (Kivits, 1986, p. 424; p. 422). Het genieten van de man is onderworpen aan de wet van het woord, aan de taal, aan de symbolische castratie. De kant-van-de-man is de kant van de fallische universalisatie, de kant van het 'tout', zegt Lacan. Dit maakt zijn genieten (jouissance) nogal beperkt:

"While the man identifies with the phallus, he is bound to an enjoyment which belongs to the phallus, but, according to Lacan, at the cost of sexual enjoyment" (Benvenuto & Kennedy, 1986, p. 187).

Het effect van de symbolische orde is dat het fallische plezier elke relatie tussen de sexen onmogelijk maakt. De 'man' blijft altijd verlangen naar het object dat door de symbolisatie teloorloopt. Ik vermeldde al dat 'man' hier op een positie (ten opzichte van de fallus) duidt. Ook vrouwen kunnen deze positie 'kiezen'. Lacan:

"On the whole one takes up this side by choice - women being free to do so if they so choose" (1972/3, p. 143).

De (kant-van-de) vrouw heeft een genieten (jouissance) dat ontsnapt aan het woord, het speelt zich af buiten de symbolische orde. De 'vrouw' ontsnapt dus voor een deel aan de wet van de fallus. Haar genieten stijgt uit boven de symbolische castratie.

Vrouwen vormen geen gesloten groep. Men kan ze niet als 'af' (pas toute), als compleet, als totaal interpreteren (Kivits, 1986, p. 427).

"Following Freud, Lacan argued that sexual difference is inscribed in language only in relation to the phallus ... the woman ... is the 'not-one' (pas-une) of the phallic structure of language" (Benvenuto & Kennedy, 1986, p. 189).

Of:

"Woman as the pas-tout (not everything, not-all) is the refusal to sum up, to give a finished representation ..." (Gallop, 1982, p. 49).

We zagen hierboven dat het verlangen van de 'man' volledig gedomineerd werd door het fallische genieten, terwijl dit voor de 'vrouw' niet zou gelden. Hoe werkt dit nu? Doordat de 'vrouw' niet-geheel bepaald wordt door het woord, door de taal, door de symbolische orde, kun je volgens Lacan eigenlijk niet spreken van *de* vrouw, en hij streept het bepaalde lidwoord 'de' (la) dan ook door. Lacan: "There is no such thing as The woman, where the definite article stands for the universal. There is no such thing as The woman since of her essence ... she is not all. (...)

There is woman only as excluded by the nature of things which is the nature of words ..." (p. 144).

Maar juist hierdoor valt de vrouw een onuitsprekelijk, extra genieten ten deel:

"... if she is excluded by the nature of things, it is precisely that in being not all, she has, in relation to what the phallic function designates of jouissance, a supplementary jouissance" (Lacan, 1972/3, p. 144).

De vrouw heeft dus een extra, supplementair, genieten, een 'encore'. Dit surplus aan genieten kan niet geïntegreerd worden in de taal. Doordat dit voorbij gaat aan de symbolische orde, en niet volledig onderworpen is aan de beperkingen hiervan, vergelijkt Lacan de jouissance van de vrouw met een mystieke ervaring van extase.

Maar nogmaals: het gaat hier om posities die zowel door mannen als vrouwen gekozen kunnen worden: "... when you are male ... you can also put yourself on the side of not-all" (Lacan, 1972/3, p. 147).

En evenmin zullen alle vrouwen de-kant-van-de-vrouw kiezen: "In the unconscious, all positions towards the experienced loss and towards the symbolic laws are possible. This will make it clear that not all females are all on the side of Woman" (Grooten, 1987, p. 136).

Tot slot nog iets over de drie registers Reëel-Symbolisch-Imaginaire. De jouissances spelen zich beide af op het niveau van het Reële, omdat het gaat om iets, waar je niet omheen kunt. De fallische jouissance speelt in de registers van het reële én van het symbolische, aangezien de fallus hét symbool van de jouissance is, van wat in de jouissance gesymboliseerd kan worden. De vrouwelijke jouissance overstijgt echter, zoals we zagen, het fallische. Zij speelt zich af in de registers van het Reële en van het Imaginaire.

6.4.2 Kritische overwegingen

Lezing van een aantal teksten van Lacan zelf, en van een aantal door zijn werk geïnspireerde teksten, brengt mij tot enige punten van kritiek. Omdat ik echter zeker geen Lacan-specialist ben, wil ik deze punten hier als vragen formuleren. Wellicht komt er antwoord.

Het gaat om vier onderling samenhangende vragen. Als uitgangspunt van mijn redenering neem ik een belangrijke opmerking van Tonja Kivits (1986, p. 415-416). Zij zegt: in Lacans optiek valt het verschil der sexen niet samen met een

verdeling in twee geslachten, maar gaat het om een verdeling tussen twee subjectieve posities ten opzichte van de fallus.

Ik meen uit Kivits', maar ook uit andere teksten derhalve op te kunnen maken, dat er in Lacans denken geen pre-discursieve of extra-discursieve 'vrouwelijkheid' bestaat. Het gaat niet om lichamen, personen of groepen, maar om 'posities'. Wanneer je de verschillende teksten echter goed bekijkt, lijkt het alsof men toch wél uitgaat van pre-discursieve of extra-discursieve 'vrouwelijkheid'. Ik zal hiervan een aantal voorbeelden geven. Zo stelt Manschot (1980): de vrouw blijft voor een deel vreemd aan de symbolische/fallische orde. Mijn vraag: is dat op zich ook een discursief effect?

Evenzo stellen Benvenuto en Kennedy:

"She has a surplus of enjoyment which cannot be integrated into language ..." (1986, p. 190). En zij spreken over de vrouw als "going beyond phallic enjoyment and not being totally submitted to its limitations ..." (p. 192).

Ik vraag mij dan af: is het gegeven, dat het extra genieten van de vrouw niet in de taal opgenomen kan worden, op zich óók een discursief effect? Dezelfde vraag stel ik, wanneer ik de tekst van Kivits lees:

"De vrouw ontsnapt voor een deel (aan de onderwerping aan de fallus) omdat ze een eigen genieten heeft dat niet onderworpen is aan de wet van het woord, dat uitstijgt boven de symbolische castratie" (1986, p. 422).

En:

"Doordat de vrouw een eigen genieten heeft dat niet te vangen is in de wet van het woord, heeft ze juist de mogelijkheid om afstand te nemen, om buiten dit vertoog te gaan staan" (p. 426).

Dus: het genieten van de vrouw stijgt uit boven de symbolische castratie. Verder gebruikt Kivits onder meer de termen: 'ontsnappen aan', 'afstand nemen', 'er buiten gaan staan', 'zich afspelen buiten' (p. 416, 422, 426). Mijn vraag: hoe kan het nu een discursief effect zijn, dat het genieten van de vrouw ontsnapt aan de symbolische castratie? Door dit soort formuleringen krijg je eerder de indruk, dat de vrouw minder radicaal ingevoegd wordt in de symbolische orde. Dat de vrouw, meer dan de man, een ongrijpbaar stuk natuur blijft.

Mijn tweede vraag, die nauw met het voorafgaande samenhangt, heeft betrekking op het onderscheid tussen posities enerzijds, en lichamen, personen, groepen anderzijds. We zagen dat het Lacan bij 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' om posities gaat.

We kunnen bij Gallop het volgende lezen: "Lacan does not identify 'woman'; thus does not universalize, possess, restrict her. He is explicitly not dealing with an identity of woman; rather he is dealing with the impossibility of a female identity; (...) It is not that woman is identified on the side of the pas-tout, rather she is not completely (pas-tout) identified or identifiable" (1982, p. 54).

Dus: enerzijds is de vrouw niet volledig geïdentificeerd of te identificeren, en de man wel, anderzijds gaat het om posities, die zowel mannen als vrouwen in kunnen nemen. Mijn vraag: hoe neem je een positie in, die überhaupt niet is te identificeren? Hoe verhouden zich persoon en positie, of lichaam en positie?

Uit het volgende citaat krijg ik de indruk dat lichamen en posities toch ook weer niet (helemaal) los staan. Zo blijkt een vrouwelijk lichaam een 'handicap'

te zijn bij het innemen van een mannelijke positie. Voor het mannelijk lichaam geldt dit niet, neem ik aan. Ik heb echter nergens gelezen, dat het mannelijk lichaam een hindernis is voor het extra genieten, dat aan een vrouwelijke subject-positie gekoppeld wordt.

Let op hoe bij Grooten de overgang plaatsvindt van vrouwelijk lichaam naar vrouwelijke positie:

"Aan de ene kant moeten lichamelijke vrouwen sociaal meer boeten voor het innemen van een subject positie met een mannelijk verlangen, vanwege de extra hindernis van het zichtbaar-foute lichaam voor zulk een onderneming.

... Lacan stelt daartegenover expliciet het bestaan van een extra genotsdimensie voor het subject-aan-de-kant-van-de-vrouw: aan gene zijde van de Fallus" (Grooten, 1986, p. 284).

Hieronder zal ik nog twee opmerkingen weergeven, waarbij ik me afvraag, óf het daar wel om 'posities' gaat:

"The effect of the phallic order is that phallic pleasure cannot but doom to failure any sexual relation (relation between the sexes)" (Gallop 1982, p. 40-41).

Mijn vraag: gaat het hier om de relatie tussen twee soorten subjectposities (die naar keuze ingenomen kunnen worden), of om de relatie tussen personen, of om die tussen groepen?

Ter afsluiting van deze kwestie nog één keer het woord aan Kivits:

"De mannen vormen ... een gesloten verzameling". En even verderop: "Doordat de vrouw een eigen genieten heeft ..." (1986, p. 424; p. 426; mijn cursivering). Nogmaals: gaat het hier om posities of om groepen?

Voor ik mijn derde vraag stel, nog een kleine uitwijding. We zagen dat het bij 'vrouwelijkheid' (en 'mannelijkheid') niet gaat om lichamen, aldus Lacan, maar om posities. Een parallelle redenering treft men aan inzake de 'fallus', die immers geen orgaan (penis) is, maar een symbool of betekenaar. In dat verband beschouw ik de volgende citaten als problematisch:

- "... the other sex is such, only because it does not have the phallus

..." (Benvenuto & Kennedy, 1986, p. 189).

- "... only men have something that can be castrated" (ibid. p. 191).

- "The woman does not come out unscathed from her encounter with the phallus (however pleasurable this may be) as it takes possession of her body in order to deflorate and impregnate her" (ibid. p. 194).

Mijn vragen: wordt het verschil tussen de geslachten bepaald door 'het bezit' van een betekenaar? Kan een betekenaar 'gecastreerd' worden? Kan de vrouw ontmaagd worden door/zwanger raken van een betekenaar?

Mijn derde vraag heeft betrekking op de subjectwording. Deze is bij Lacan 'un(i)gendered':

"Psychoanalysis ... is the theory of the definition of the subject as masculine through language" (Grooten, 1987, p. 131).

"The sexuation of any human body is ... described after a masculine model" (ibid. p. 134).

Wanneer dit zo is, wanneer voor elk mens de subjectwording (men bedoelt invoeging in de symbolische orde, etcetera) langs lijnen van 'mannelijkheid' verloopt, wat betekent dan nog de tevens verdedigde opvatting, dat ook 'vrouwel-

lijkheid? een discursief effect is? De redenering doet eerder sterk denken aan het door S. Ortner (1974) beschreven man/cultuur-versus-vrouw/natuur-model.

Dit brengt mij op mijn vierde, en voorlopig laatste, vraag: welke is de relatie tussen noodzakelijkheid en vrijheid in de Lacaniaanse optiek? Op de eerste plaats wil ik vaststellen, dat het kind maar ook de volwassene met een aantal dwingende noodzakelijkheden wordt geconfronteerd. Hier volgen vier citaten, waarin dit naar voren komt:

- "De spiegelervaring, het spiegelstadium en de formatie van het ik, zijn *noodzakelijke* momenten in de genese van wat een subject gaat worden" (Mooij, 1975, p. 83; mijn cursivering).
- "The price for becoming human is a constitutional split down the whole subject into a conscious and an unconscious part. The subordination to the paternal law of language and the step into the symbolic order are *necessary and irreparable*" (Grooten, 1987, p. 133; mijn cursivering).
- "Telkens als we gebruik maken van een betekenaar wordt er een 'sluier van schaamte' over het betekende geworpen. Er 'valt' *noodzakelijk* iets weg. Het symbool doodt het ding zegt Lacan in navolging van Hegel" (Kivits, 1986, p. 418; mijn cursivering).
- "... (the woman's) deprivation takes place at the symbolic level, where in Lacanian terms she is the loser *by definition*" (Benvenuto en Kennedy, 1986, p. 194; mijn cursivering).

Alles is even noodzakelijk en dwingend. We kunnen dit, ten overvloede, ook nog illustreren aan de hand van de eerder behandelde these, dat het verlangen een *onvermijdelijk* gevolg is van het binnentreden in de symbolische orde. Veel speling zit er niet in. Ik zou de hierboven opgesomde noodzakelijkheden en onvermijdelijkheden willen contrasteren met de opmerkelijke keuzevrijheid die 'mannen' en 'vrouwen' in de Lacaniaanse optiek tegelijkertijd ook hebben. Immers, ook vrouwen kunnen de 'mannelijke' positie kiezen en vice versa:

"On the whole one takes up this side by choice -women being free to do so if they so choose" (Lacan 1972/3, p. 143).

Vrouwen kunnen 'zich man-keren', zou je kunnen zeggen. Hoe dan ook, ik heb hierbij twee vragen: hoe verhoudt zich deze onverwachte vrijheid, of moet ik zeggen vrijblijvendheid, tot de vele elders beschreven 'noodzakelijke momenten' in de ontwikkeling?

En: klopt dit wel? Kun je inderdaad vrij kiezen? Hebben mannen en vrouwen dezelfde uitgangspositie om te kiezen? Zijn er geen 'normen geïnternaliseerd'? Op grond waarvan 'kiest' men dan? Verschillen de identiteiten van 'mannen' en 'vrouwen' niet? Met andere woorden: bestaat er geen (geslachtsspecifieke) socialisatie?

6.4.3 Een Lacaniaanse heuristiek

Hieronder volgen enkele richtlijnen, die ik heb afgeleid of gereconstrueerd uit de eerder besproken teksten. Ik zou willen stellen, dat deze regels opgevat kunnen worden als deel uitmakend van de positieve heuristiek van een op Lacan gebaseerd programma.

1. Doe geen uitspraak over de relatie tussen gesexueerde posities en subjecten, het sexeverschil en de sexe (Sommer, 1985, p. 92). Elk mens kan immers vrij een positie kiezen ten opzichte van de fallus (Gallop, 1982, p. 49). De vrouw kan, als ze wil, de-kant-van-de-man kiezen (Kivits, 1986, p. 415-416).
2. Werk niet met het idee dat het subject een homogene eenheid is, rationeel, voor zichzelf transparant. Een coherent subject bestaat niet. Dit is een fictie (Coward, 1983).
3. Wees daarentegen altijd bedacht op de 'structurele status' van het onbewuste. Een implicatie hiervan is, dat er überhaupt geen vastomlijnde identiteiten ontstaan. Tracht daarom in zogenaamd eenduidig uitgetekende meisjesbeelden, man- en vrouwpersonages, gezinsrelaties, enzovoorts te onderkennen hoe kwetsbaar de afronding van die beelden, scènes en thema's is. Let erop, hoe ze voortdurend plaatsmaken voor of verspringen naar concurrerende nieuwe betekenis-mogelijkheden (Zijp, 1987, p. 184).
4. De meest belangrijke, primaire fantasieën hebben vrouwen en mannen gemeenschappelijk. Onophefbare tekorten (generatieverschil, sexeverschil, sterfelijkheid) spelen hierin een centrale rol. Deze universele fantasieën worden niet bepaald of veranderd door sociale (object)relaties of door de sociale realiteit. Het is omgekeerd: de fantasie bepaalt de sociale relaties en realiteit (Cowie, 1984; Pleiter, 1985).
5. Beschouw het onbewuste, net als het bewuste, als een verhaal of een tekst. Het onbewuste is daarbij niet iets dat 'achter' de tekst zou liggen (een of andere 'diepere' betekenis). En al evenmin kunnen we het onbewuste zien als een tweede tekst, als een nieuw verhaal. Het onbewuste is dat stuk, dat aan het bewuste verhaal ontbreekt, maar waarvan dit in zijn leemtes en misvormingen getuigenis aflegt. We kunnen het achterhalen door de termen anders te rangschikken. We kunnen het interpoleren in de lacunes die de manifeste tekst laat. Het onbewuste ontsnapt aan één bepaalde uitspraak, maar het ligt besloten in het geheel van uitspraken, in de hele tekst. Dus: bij het onbewuste gaat het nog steeds om dezelfde tekst, alleen nu in een ander systeem gevat (Mooij, 1975, p. 187).

6.5 Presentatie van enige Frans-geïnspireerde onderzoeken

In paragraaf 3.4 heb ik een aantal richtlijnen geformuleerd op grond waarvan men onderzoek zou kunnen verrichten, geschoeid op Foucaultiaanse leest. Laten we nu eerst gaan kijken naar een aantal onderzoeken, waarin men zich expliciet op de algemene ideeën van Foucault baseert. We moeten ons hierbij realiseren dat men zich in dit verband niet heeft kunnen beroepen op specifieke studies van Foucault zelf. Anders dan Lacan heeft Foucault zich niet uitdrukkelijk met het thema vrouwen/vrouwelijkheid beziggehouden. Het gaat me nu vooral om een beschrijving van de onderzoeken; in paragraaf 6 volgt een evaluatie. Ik heb vijf onderzoeken uitgekozen:

1. Het onderzoek van Barbara Hudson (1984) naar vijftienjarige schoolmeisjes.
2. Het onderzoek van José de Mare en Barbara Spoel (1984) naar arbeidersmeisjes en 'meidenwerksters'.
3. Het onderzoek van Cathy Urwin (1985) naar moeders.

4. Het onderzoek van Agnes Sommer (1985) naar het Rooms Katholieke Bureau voor Huwelijksaangelegenheden.
5. Het onderzoek van Rosalind Coward (1983) naar het gezin.

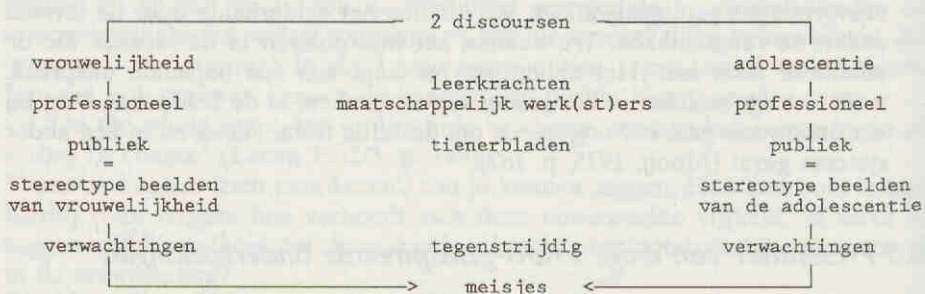
Daarna zal ik drie onderzoeken bespreken die een toepassing van zowel Foucault als Lacan proberen te zijn.

6. Het onderzoek van Wendy Hollway (1982; 1984) naar de geslachtsidentiteit van volwassenen in sociale relaties.
7. Het onderzoek van Valerie Walkerdine (1984; 1987) naar stripverhalen voor lagere-school meisjes.
8. Het onderzoek van Jane Selby (1986) naar de identiteitsvorming bij vrouwelijke wetenschappelijk onderzoekers.

6.5.1 Barbara Hudson

Barbara Hudson interviewde vijftig vijftienjarige schoolmeisjes (comprehensive school). Verder sprak ze met leerkrachten en maatschappelijk werk(st)ers, en bekeek ze tienertijdschriften. In haar onderzoek baseert ze zich expliciet op het werk van Foucault, met name op zijn discoursbegrip. Een discours omschrijft zij als "... an interrelationship of themes, statements, forms of knowledge, and (very importantly) positions held by individuals in relation to these" (p. 33).

Op grond van haar onderzoek onderscheidt Hudson twee discourses: het discours van de vrouwelijkheid en het discours van de adolescentie. Ter samenvatting van haar betoog heb ik het volgende schema geconstrueerd:

Uit het schema blijkt dat meisjes geconfronteerd worden met tegenstrijdige verwachtingen. Enerzijds kunnen zij aangesproken worden als adolescent. De adolescentie wordt echter gekenschetst in mannelijke beelden. Hudson noemt: de rusteloze, zoekende jongere, de Hamletfiguur, 'the sower of wild oats' en de persoon die 'zijn' groeiende kracht uitprobeert.

Dit levert een probleem op: "... if adolescence is characterised by masculine constructs, then any attempts by girls to satisfy society's demands of them qua adolescence, are bound to involve them in displaying not only lack of maturity (since adolescence is dichotomised with maturity), but also lack of femininity" (p. 35).

Bij 'vrouwelijkheid' stelt men zich namelijk voor: (verzorgd) uiterlijk, vriendelijkheid, zorg voor anderen, rustigheid en afhankelijkheid. Wanneer moet een

meisje zich nu als vrouw gedragen, wanneer als adolescent? Of: in hoeverre moet een meisje zich als vrouw dan wel als adolescent gedragen? Een goed voorbeeld van tegenstrijdigheid van de discoursen vinden we, wanneer we gaan kijken naar de sexualiteit.

"According to the terms of the adolescence discourse, adolescence is a time of shifting allegiances, rapidly changing friendships; whereas femininity involves the skill to make lasting relationships, with the ability to care very deeply for very few people" (p. 47).

Ik sluit mijn beschrijving van Hudsons onderzoek af met een citaat, waarin zij zelf haar resultaten samenvat:

"I have proposed here two principal discourses in which judgements about the behaviour of teenage girls can be spoken: femininity and adolescence. Further, I have proposed that each of these discourses has a public and a professional form, and that the professional versions *filter through* to the girls via the public versions as sets of stereotyped images of femininity and adolescence, which *impinge* on their lives as two, often conflicting, sets of expectations (...)"

"... teenage girls ... experience the fact of being judged by two, incongruent, sets of expectations as the feeling that whatever they do, it is always wrong; a correct impression since so often if they are fulfilling the expectations of femininity they will be disappointing those of adolescence, and vice versa" (p. 52-53; mijn cursiveringen).

6.5.2 José de Mare en Barbara Spoel

José de Mare en Barbara Spoel (1984) hebben onderzoek gedaan naar arbeidersmeisjes en 'meidenwerksters'. Laten we eerst vaststellen wat 'meidenwerk' is. "Het doel van deze praktijk omschrijven de meidenwerksters als bevrijding van arbeidersmeisjes uit patriarchale vormen van onderdrukking door middel van het ontwikkelen van een eigen identiteit van de meidengroep" (p. 197).

Het onderzoek van De Mare en Spoel is gebaseerd op verslagen van meidenwerksters. Geïnspireerd door Foucault hebben de auteurs zeshonderd 'uitspraken', ruim omschreven, onderzocht 'op hun waarheidsproductie en machtheffingen'. Het ging erom wetmatigheden te ontdekken waaraan deze uitspraken zijn onderworpen en die ze tegelijkertijd produceren. Het betoog van de auteurs omvat drie stappen.

1. Op de eerste plaats onderzoeken ze de organisatie van het 'meidenwerkvertoog': wie spreken er, waarover, in welke woorden en met welke bedoelingen?

"Het mogen spreken in het meidenwerk is in eerste instantie een exclusief recht voor feministes met een opleiding aan de sociale academie of met een sociaal-wetenschappelijke studie" (p. 205). 'Meidenwerkster' wordt omschreven als *een lege positie* in het vertoog, *die kan worden ingenomen* door elke feministe met een bepaalde opleiding.

De auteurs geven de volgende definitie van 'het meidenwerkvertoog'. "Het zijn interpretaties, herschrijvingen, verwijzingen, discussies, tegenspraken, verklaringen en conclusies die alle zijn gebaseerd op de dichotomie feminis-

tisch-patriarchaal. Het arbeidersmeisje wordt in het vertoog voorzien van een verleden en een heden vol onderdrukking en verzet met als belofte een 'vrouwvriendelijke' en 'gefeminiseerde' toekomst" (p. 206-207).

De meidenwerkster brengt een nieuwe vorm van spreken op gang. Dit spreken staat niet op zich, maar is gerelateerd aan het feministisch spreken: het arbeidersmeisje moet worden bevrijd uit de afhankelijkheidspositie ten opzichte van mannen en jongens.

2. Voorts beschrijven de auteurs wat het vertoog aan weten en waarheid produceert: een feministisch weten over het arbeidersmeisje. Zo functioneren de ervaring van het onderdrukt worden als vrouw en de mogelijke bewustwording en bevrijding, die daarop kan volgen, als waarheden binnen het meidenwerkvertoog.
3. En tenslotte laten de Mare & Spoel zien, dat er niet alleen sprake is van kennisproductie maar tegelijk van machtsuitoefening. Enerzijds ontstaat er een feministisch weten over het arbeidersmeisje, anderzijds wordt het bevrijde arbeidersmeisje geproduceerd.

"Het feministisch weten produceert ... normen. De meidenwerkster als waarheid-sprekend subject in het vertoog weet welke bekentenissen en welk gedrag van arbeidsmeisjes 'goed' en welke 'slecht' zijn en gecorrigeerd dienen te worden" (p. 211).

6.5.3 Cathy Urwin

Cathy Urwin (1985) interviewde veertig moeders uit de middenklasse over hun moederschap. Verder bekeek ze de folders, tijdschriften en kinderverzorgingsboeken, die (veel van) de moeders lazen. In haar onderzoek baseert Urwin zich expliciet op Foucault, met name op zijn concept "normalisatie". Normalisatie geschiedt door de constructie van normen als basis voor regulatie. In dit geval gaat het om normen rond moederschap: wat is goed moederschap, wat niet? Urwin beschrijft een verzameling opvattingen die zij 'de orthodoxie' noemt. Ik noem hiervan de volgende elementen:

1. Men gaat uit van het idee dat kinderen een 'normaal' ontwikkelingsverloop meemaken. Dit impliceert het bestaan van ontwikkelingsnormen, op grond waarvan babies (en in tweede instantie ook moeders) vergeleken worden.
2. Men gaat er vanuit dat moeders een cruciale rol spelen in de emotionele, sociale en cognitieve ontwikkeling van kinderen. De moeder is een begeleidster, die aandacht, stimulatie en de juiste omgeving verschaft. Zij is er als pedagoog of 'tutor' verantwoordelijk voor dat haar kind aan de ontwikkelingsnorm voldoet.
3. Men gaat er vanuit, dat moeders in hun 'opdracht' kunnen slagen. Een perfect en harmonieus ontwikkelingsverloop is mogelijk. Lukt dit niet, dan ligt het aan de moeder.
4. Men gaat er vanuit, dat moederschap in principe een complete en totale levensvulling is. Moederschap is begerenswaardig. Men ziet de vrouw alleen in relatie tot haar kind, alleen-als-moeder. Vaak gaat dit gepaard met een (impliciete) uitsluiting van werk buitenshuis.

Deze normen treft men aan bij artsen, consultatiebureau's, huisbezoek(st)ers van de gezondheidsdienst, etcetera. Maar niet alleen daar:

"... this orthodoxy is not only prescribed through regulatory apparatuses such as those which operate through medicine and social welfare, but also through child care literature which women read of their own volition" (p. 196).

In deze kinderverzorgingsboeken is de invloed van de ontwikkelingspsychologie vooral zichtbaar in het nadrukkelijk aangeboden idee van 'normale ontwikkeling'. Dit versterkt de invloed van de, eerder genoemde, 'regulerende praktijken', terwijl tegelijkertijd niet alleen 'het normale kind', maar ook 'de normale moeder' geconstrueerd wordt.

"By invoking comparison between babies, and by emphasizing the parents' contribution, these publications are, of course, at the same time inviting comparison of parenting skills. Thus they are helping to produce a normative account of the parental function, the effects of which are perhaps all the more subtle because of the way in which they appear to bypass the role of the expert" (p. 192).

De door haar beschreven normaliserende effecten worden volgens Urwin niet puur opgelegd aan vrouwen, alsof ze zelf geen actieve rol hierin zouden hebben (p. 197). Het feit dat de kinderverzorgingsboeken zo populair zijn suggereert, dat ze aansluiten op fantasieën, gevoelens en ideeën die de vrouwen (misschien in rudimentaire vorm) al hadden (p. 190).

6.5.4 Agnes Sommer

Agnes Sommer (1985) onderzocht een aantal 'cliëntendossiers', jaarverslagen en artikelen van het Rooms-Katholieke Bureau voor Huwelijksaangelegenheden. Cliëntendossiers zijn lange getypte verslagen die de psychiatrisch geschoolde sociaal werksters maakten van de gesprekken met cliënten. Dergelijke verslagen laten zich lezen als explicatie van de methodiek van het maatschappelijk werk, als case-study. Dit casework kan, volgens Sommer, een vertoog genoemd worden. In de vertooganalyse ligt immers de nadruk op de betrekkingen tussen mogelijke uitspraken en praktijken, die te zamen een terrein of object creëren, de posities die op dat terrein mogelijk zijn, een eigen onderscheid tussen waar en onwaar, en de begrenzing met betrekking tot andere terreinen. Dit alles zie je terug in het casework. Het gaat hier om het specifieke terrein van 'de relatie', de positie van de psychiatrisch geschoolde sociaal werkster ten opzichte van de artsen, psychiaters en cliënten. Sommer interpreteert het functioneren van professionaliteit en de manier waarop vrouwelijkheid daarop ingezet wordt in termen van het vertoog en de subjectposities daarbinnen.

Het Rooms Katholieke Bureau voor Huwelijksaangelegenheden beschouwt zij in dit verband als "een apparaat dat specifieke constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid produceert" (p. 70). Het proces waarin dit plaatsvindt wordt, zoals gezegd, afgelezen uit de cliënten-dossiers. Sommer benadrukt nog eens dat het in dit onderzoek om teksten en hun betekenis gaat, en *niet* over concrete mannen en vrouwen, hun ervaringen met het Bureau of hun sexe-identiteit. Zij wil dus nagaan, hoe de betekenis van 'vrouwelijk' en 'mannelijk' in de (textuele) praktijk van het Bureau geconstrueerd wordt.

Naast de vertooganalyse gebruikt Sommer ook de Lacaniaanse psychoanalyse, om de vraag te kunnen stellen naar de systematiek van de tweedeling tussen vrouwelijk en mannelijk, en naar de organisatie van lust. Ik laat dit aspect hier om een aantal redenen buiten beschouwing. Op de eerste plaats zijn de Lacaniaanse en Foucaultiaanse elementen absoluut niet geïntegreerd in haar tekst. Het betoog steunt bovendien méér op Foucault; Lacan lijkt later toegevoegd. Tenslotte omschrijft Sommer het model van Lacan in feite als 'self-defeating': je kunt problemen op een bepaald niveau slechts oplossen door ze op een ander niveau juist te creëren.

De beschrijving van dit onderzoek moest hier tamelijk abstract blijven. In de volgende, evaluerende, paragraaf zal ik er enige concrete voorbeelden uit lichten.

6.5.5 *Rosalind Coward*

Vervolgens wil ik ingaan op het werk van Rosalind Coward (1983), waarin onder meer een verhandeling over het gezin voorkomt. Het gaat hier niet om een empirisch onderzoek, maar om een toepassing en uitbreiding van de ideeën van Foucault.

Coward verwerpt met Foucault het idee van individuen, die het bestaan zouden uitdrukken van instincten, behoeften, of gedrag. Ze deelt zijn belangstelling voor de mogelijkheden van individualisering in het discours. Subjecten worden geproduceerd door een discours doordat zij hun/haar identiteit herkennen binnen dat discours. De verlokking van de 'ware' sexuele identiteit construeert machtsmogelijkheden binnen het discours.

Coward gaat in op de enorme uitbreiding (explosie) van sexuele identiteiten die Foucault beschrijft, en heeft daarbij het volgende kritische commentaar:

"He neglects the fact that at the heart of the "explosion" of sexualities was the production of a very distinctive social unit, based on heterosexual dependency. It is through this unit, and the identities which it *presupposes*, that the consistent subordination of women is secured in our contemporary society. (...) In our society, the *preferred* unit is the heterosexually committed couple who are assumed to have children. Since the end of the last century, state intervention and social policy has constructed this unit which is not a neutral unit" (p. 284; mijn cursiveringen).

We zien hier dat het gezin in onze maatschappij de meest verkieslijke eenheid is, aldus Coward. Dit gezin zou bovendien bepaalde identiteiten vooronderstellen. Hoe ligt nu het verband tussen het gezin enerzijds en vrouwenonderdrukking anderzijds?

"The population appears to enter voluntarily into the structures and ideologies, which are actually enforced, because the sexual identities of men and women are constructed as leading logically to this structure" (p. 285).

En:

"Because our culture privileges sexual identity as the truest part of our beings, we are secured voluntarily in a social unit which subordinates woman" (p. 286).

6.5.6 Wendy Hollway

Hollway (1982; 1984) analyseerde de geslachtsidentiteit van volwassen vrouwen in sociale relaties. Aan haar onderzoek deden achttien vrouwen en vijftien mannen mee. Alle deelnemers waren afkomstig uit de middenklasse. Hun leeftijd lag tussen de twintig en de veertig jaar. Het merendeel (maar niet iedereen) was heterosexueel.

De auteur putte haar informatie uit drie bronnen. Op de eerste plaats beschikte zij over ongeveer zestig uur bandopnamen van (ongestructureerde) gesprekken. De gesprekken vonden zowel 'onder vier ogen' plaats als in grotere groepen. Op de tweede plaats kon zij gebruik maken van de dagboeken die twee van de vrouwen hadden bijgehouden. Op de derde plaats baseerde ze zich op aantekeningen die ze na de bijeenkomsten maakte. Hollway was zelf bij de gesprekken betrokken, en paste participerende observatie toe.

Het ging in dit onderzoek niet om een representatieve steekproef.

"Rather, it was my intention to make detailed readings of their accounts, recognizing their specific social location and its effectivity in the reproduction of gender difference in discourse and subjectivity through power and signification" (1984, p. 229).

Na een uitgebreide bestudering van de opnames en notities kwam Hollway tot een theorie, waarin de ideeën van Foucault en Lacan aan elkaar gesmeed zijn.

"The process of putting to use my theoretical concepts by working and reworking the accounts has enabled me to develop what was a set of promising but disparate theoretical insights into a coherent theory" (1982, p. 258).

Hollway meent dat het onderscheid tussen de metaforische en de metonymische as ons in staat stelt een koppeling te leggen tussen 'discours' en 'verlangen', tussen Foucault en Lacan. Zij geeft de volgende omschrijving van de begrippen metonymie en metafoor (1982, o.a. p. 357 en p. 429).

metonymie:

publiek
buitenkant
geen contradicties
verdringing van gevoel
abstract/ideaal typen, bewust
effecten van posities in discoursen

metafoor:

privé
binnenkant
contradicties
gevoel aanwezig
ook onbewust
'historische' invoeging

Feitelijk stelt Hollway metonymie gelijk aan discours, en metafoor aan verlangen.

Ik zal hieronder een aantal citaten geven, waaruit de gelijkstelling van metonymie-discours en metafoor-verlangen blijkt. Verder wordt duidelijk dat Hollway de metaforische as het meeste gewicht toekent.

- "... women's positioning is not simply a recursive metonymic positioning in discourses which can be supplanted by new discourses in a rational way. Identity is inserted through the significations which have built up historically on the metaphoric axis" (1982, p. 329).

- "Recursive positioning in gender-differentiated discourses reproduces gender identity if it intersects with the identity investment inserted in the metaphoric

- axis through desire" (1982, p. 389; mijn cursivering).
- "Identity appears to feel right only if these axes (metaforisch en metonymisch, V.D.) intersect" (1982, p. 429).
 - "The metaphoric axis ... defies the power which metonymic positioning in discourses confers. Because of its historicity it underpins readings of oneself and others ..." (1982, p. 373).

Nu is het niet alleen zo, dat er een spanning kan bestaan tussen de metonymische as (het discours) en de metaforische as (het verlangen), maar er is ook altijd sprake van meerdere discourses. Ook met betrekking tot seksualiteit bestaan er op elk moment diverse, en potentieel tegenstrijdige, discourses. Dit impliceert verschillende posities en uiteenlopende macht voor vrouwen en mannen. Het impliceert tegelijkertijd een zekere keuze, hoewel deze niet enkelvoudig of bewust hoeft te zijn. In haar onderzoek onderscheidt Hollway drie discourses.

1. *Het discours van "de sexuele drift van de man"*

Dit is een zeer dominant en wijd verbreid discours in de produktie van betekenis rondom seksualiteit. De basisvooronderstelling is hier dat de seksualiteit van de man rechtstreeks wordt voorgebracht door een biologisch instinct, dat het voortbestaan van de soort ten doel zou hebben. Zowel in het dagelijks leven als in de wetenschap wordt veelvuldig gebruik gemaakt van dit discours. Voor wat betreft dat laatste kan de sociobiologie van Wilson als voorbeeld genomen worden. Binnen dit betekenisstelsel krijgt de vrouw een positie als het object dat de natuurlijke sexuele drang van de man oproept. Toch zijn vrouwen niet de willose slachtoffers van dit discours. Ze kiezen zelf actief positie. Binnen algemeen aanvaarde vrouwelijke praktijken wordt ervan uitgegaan dat het de vrouw status en macht verleent om aantrekkelijk te zijn voor mannen. Om inderdaad aantrekkelijk voor hen te zijn, kunnen vrouwen de objectpositie kiezen in het discours van de sexuele drift van de man.

2. *Het discours van "het hebben en houden"*

Binnen dit discours draait het niet rechtstreeks om seksualiteit, maar om de christelijke idealen die samenhangen met monogame relaties en het familieleven. De kloof tussen echtgenote en minnares, maagd en hoer, Maria en Eva, laat zien hoe de invloeden van dit discours en het voorafgaande gecombineerd raken in de constructie van de sexuele praktijken van de man. In bepaalde aspecten zijn beide discourses onderling consistent: seksualiteit wordt gekoppeld aan voortplanting en er is (dus) sprake van heteroseksualiteit. Maar de gedragsregels die uit de discourses voortvloeien zijn voor mannen verschillend en tegenstrijdig: de goede huisvader of het sexueel incontinent mannetjesdier. Deze tegenstrijdigheid wordt opgelost door haar naar de vrouwen toe te schuiven. Zo wordt vaak tussen twee typen vrouwen onderscheiden.

Binnen het discours van het hebben en houden gaat het erom een huwelijk of relatie tot stand te brengen. De vrouw kan positie kiezen als subject van dit discours en de man krijgt dan de positie van object (voor een relatie) toegewezen. Binding en verantwoordelijkheid voor elkaar spelen hier een belangrijke rol. De seksualiteit van vrouwen wordt binnen dit betekenisstelsel gezien als een

gebrek, dat vermeden kan worden door de relatie met man en kinderen centraal te stellen.

3. *Het discours van "de vrije moraal"*

Binnen dit discours wordt ervan uitgegaan dat seksualiteit volledig natuurlijk is en dus niet onderdrukt zou moeten worden. Dit vertoont een duidelijke overeenkomst met het discours van de sexuele drift van de man. Bovendien wordt seksualiteit ook hier gelokaliseerd in het individu en niet binnen een relatie. In tegenstelling tot het discours van het hebben en houden is er nu geen sprake van enige binding of verantwoordelijkheid. In principe hebben beide geslachten een identieke positie in het discours van de vrije moraal. In praktijk blijkt dit niet zo te werken. De uiteenlopende posities die mannen en vrouwen in de traditionele discoursen innemen, doen ook hier hun invloed gelden. Feitelijk heeft dit discours, in combinatie dus met andere discoursen, de macht van de man, zijn 'rechten' op een heterosexuele praktijk zonder emotionele bindingen versterkt. Dit laat zien hoe belangrijk het is, om te letten op de historische specifieke aard van de discoursen: zij hangen samen met wat er eerder gebeurd is. Zo kun je praktijken als 'een vluggertje' niet zien als uitsluitend het resultaat van één enkel discours.

Naar aanleiding van haar onderzoek heeft Hollway haar benadering aan de hand van de volgende punten geformuleerd:

1. Discoursen maken posities beschikbaar die door subjecten ingenomen kunnen worden. "Like the subject and object of a sentence (and indeed expressed through such a grammar), women and men are placed in relation to each other through the meanings which a particular discourse makes available" (1984, p. 236).
2. Aangezien de traditionele discoursen met betrekking tot seksualiteit naar geslacht gedifferentieerd zijn, zijn subject- en objectposities niet in gelijke mate open voor vrouwen en mannen. Zo is het bijna ondenkbaar dat een vrouw een man nafluit, of hem in de billen knijpt.
3. De posities zijn omschreven voor de categorie 'man' en 'vrouw' in het algemeen. Toch moet niet vergeten worden dat specifieke vrouwen en mannen deze posities innemen. Hun praktijken in relatie tot elkaar krijgen betekenis binnen naar geslacht gedifferentieerde discoursen.
4. Praktijken en betekenissen hebben een historie, die zich ontwikkelt door het leven van de mensen in kwestie heen. Deze historie is niet het produkt van één enkel discours.
5. Aangezien discoursen niet kunnen bestaan, als zij niet telkens gereproduceerd worden door de praktijken en betekenissen van concrete vrouwen en mannen, moeten veranderingen in de heersende discoursen en de ontwikkeling van nieuwe discoursen verklaard worden.
6. Het idee, dat discoursen zich op een mechanische wijze zouden herhalen, moet afgewezen worden. Een deterministische analyse kan voorkomen worden door te laten zien, hoe zowel de 'investering' van het subject als de door het discours aangereikte positie enerzijds sociaal gevormd zijn en anderzijds de subjectiviteit vormen. Voor een analyse van verandering is het noodzakelijk om aandacht te besteden aan de zich herhalende positie-historie van

individuen en aan hun investering in die posities. "By claiming that people have investments ... in taking up certain positions in discourses, and consequently in relation to each other, I mean that there will be some satisfaction or pay-off or reward ... for that person" (1984, p. 238).

De beschikbaarheid van een positie in het discours die positief gewaardeerd wordt en macht verleent, gaat op het niveau van de psyche vergezeld van een mechanisme dat de investering verschaft om die positie in te nemen. De investering in deze posities wordt geproduceerd in de historie van het individu.

De kring van de reproductie van het geslachtsverschil wordt gesloten, wanneer twee mensen elkaar aanvullen in hun positiehistorie en -subjectief gezien- dus ook in hun investeringen. Maar wanneer er contradicties blijven bestaan in wat de een van de ander wil, kan de reproductie van het geslachtsverschil onderbroken worden. Deze contradicties zijn het gevolg van sociale veranderingen. Een veranderd bewustzijn wordt bewerkstelligd door de contradicties in posities, verlangens en praktijken, en dus in subjectiviteit, die voortvloeien uit het naast elkaar bestaan van het oude en het nieuwe. Elke relatie en elke praktijk geeft tot op zekere hoogte uitdrukking aan dergelijke contradicties en biedt derhalve evenzeer gelegenheid tot verandering als tot reductie, aldus Hollway.

6.5.7 Valerie Walkerdine

Valerie Walkerdine (1984, 1987) analyseerde stripverhalen voor basisschoolmeisjes. Zij onderzocht twee van de meest populaire striptijdschriften in Engeland: 'Bunty' en 'Tracy'. Haar vraagstelling daarbij was, hoe meisjes voorbereid worden op hun intrede in heterosexuele praktijken en -met name- op de romantische liefde. Welke rol spelen de genoemde stripverhalen hierbij? "... my argument is about how to understand the relation of cultural products and practices to the production of and the resolution of, desire" (1984, p. 181).

En die relatie blijkt als volgt in elkaar te zitten: "... cultural products for girls (zoals stripverhalen, V.D.) ... may be of strategic importance in presenting psychic conflicts lived out in fantasy situations, and also in presenting resolutions and potential resolutions to these conflicts" (1984, p. 162-163).

Walkerdine meent dat de stripverhalen effectiever zijn dan expliciete rolmodellen, doordat zij het meisje aanspreken op haar 'verlangen' (in Lacaniaanse zin). Het meisje van deze leeftijd moet immers haar verlangen naar de moeder opgeven en zich wenden tot (de wet van) de vader. Dit soort psychische conflicten (en hun oplossingen) wordt in de stripverhalen als volgt uitgebeeld. De heldinnen in de strips maken de ene ramp na de andere mee. In de meeste gevallen worden zij overwegend afgebeeld als hulpeloze slachtoffers. Hun reactie op al deze onverdiende aantijgingen is telkens opnieuw een onbaatzuchtige hulpeloosheid. Zij accepteren hun lot en gaan onvermoeibaar door met het stellen van noble daden. Het is opvallend dat de heldinnen nooit boos worden, nooit actief voor zichzelf opkomen. Woede, jaloezie, hebzucht komen uitsluitend voor bij de tegenspeelster. De oplossing voor alle problemen wordt tenslotte gevonden in het krijgen van een man. "Some day my prince will come" heet Walkerdine's

artikel dan ook. Het sprookje loopt goed af: na een heleboel ellende en narigheid leeft de heldin nog lang en gelukkig met haar prins in het ideale gezin. In de woorden van Walkerdine:

"In the pages of the pre-teen girls' comics (= stripverhalen, V.D.), the heroines convey an overwhelming sense of loss, which is resolved by its investment into the selfless service of others. (...) difficult feelings about that loss are dealt with in these comics by locating them in the 'bad' characters" (1984, p. 180). "The semiotic chain slides into romance as the solution, with the prince as saviour. It is here that girls are produced as victims ready to be saved ... Cruelty and victimisation are the key features, but it is precisely those features which are salient in the production of women as passively sexual" (ibid., p. 175). En zij kan dan ook concluderen met betrekking tot de stripverhalen:

"Their very groupings of meaning provide for the content of the gender differentiation and the resolution" (ibid., p. 180).

Net zoals Hollway gaat ook Walderdine uit van een verband tussen het effect van discoursen en dat van verlangen. Ook zij koppelt ideeën van Foucault aan die van Lacan. Maar terwijl bij Hollway de as van verlangen het belangrijkste was en sterker dan de werking van het discours, ligt dit verband bij Walkerdine iets anders. Bij haar staat het verlangen niet los van het discours, maar het wordt erdoor gevoed en gekanaliseerd. Dit wordt vooral duidelijk in een tweede tekst (1987) die zij over de stripverhalen schreef. Ik geef opnieuw twee citaten:

(Comics) "help to produce the very semiotic chains through which desire is recognized and the very discourses and practices that fix desire and channel its resolution into particular cultural forms" (1987, p. 115).

"Cultural practices do not simply engage in a process of imposing normalization. They participate in the formation of desire, feeling its flames, and thereby canalize it, directing it toward investment in certain objects and resolutions" (1987, p. 117).

6.5.8 Jane Selby

Tenslotte wil ik nog even stil staan bij een tekst van Jane Selby (1986), omdat zij zich expliciet aansluit bij de modellen van Hollway (1982) en Walkerdine (1984). Dit impliceert dat ze uitgaat van een combinatie van de ideeën van Foucault en Lacan. In 1984 promoveerde Selby op een studie waarin zij tweeënveertig vrouwen interviewde die onderzoek deden aan de universiteit van Cambridge. Over de gehanteerde methode zegt ze het volgende:

"For the purposes of the interview study an interview schedule was administered which facilitated two processes relevant to the concerns here. First it allowed the interviewees to express inconsistency in motives, and in explanations of themselves and the incidents in their lives. Secondly, the interview was structured so that documentation of particular subjectivities could be related to the context of the overall topic of discussion at any particular time. (...) The context of statements made provide important leads as to how and why different subjectivities may emerge other than that of the interview setting" (p. 18).

Uit het verzamelde materiaal laat zich -volgens Selby- de meervoudige subjecti-

viteit ('multi-subjectivity') van de vrouwen duidelijk afleiden. Op de eerste plaats bleken hun ambities soms tegenstrijdig te zijn. Op de tweede plaats gaven ze verschillende en strijdige verklaringen voor bepaalde gebeurtenissen in hun leven.

In de tekst, waar we het hier over hebben, heeft Selby (1986) haar betoog toegespitst op twee 'gevallen': Joan en Jean. Met elk van beide gevallen wil ze iets aantonen. Aan de hand van tegenstrijdige verklaringen van Joan illustreert ze de meervoudige subjectiviteit. Joan heeft zeer grote problemen met een aantal (hooggeplaatste) mannen die ook op haar vakgroep werken. Ze geeft hiervoor twee verklaringen. Enerzijds wijst ze op problemen die ze vroeger met haar vader had en op haar effecten op 'kleine' mannen in het algemeen. Anderzijds wijst ze op het competitieve, vrouwonvriendelijke klimaat van haar vakgroep en op haar academische eigenzinnigheid.

In het geval van Jean wijst Selby op een in het verleden tot stand gekomen, onbewuste dynamiek, die nog steeds invloed blijkt te hebben op de carrièrekeuzes die ze nu maakt. Het gaat hier om een onbewuste wisseling van identificatiefiguren (van de vader naar de moeder) die bewerkstelligt, dat ze prioriteit verleent aan de carrière van haar echtgenoot.

Aan het slot van haar betoog plaatst Selby hier echter twee kanttekeningen bij:

1. "At the same time the contingencies and possibilities in present life are viewed as crucial to which aspects of the past are drawn upon in effecting actions and decisions" (p. 36).
2. "... I leave a question as to the nature and strength of unconscious forces, a question which may have crucial relevance to untangling complexities of motive in adult life" (p. 36-37).

6.6 Evaluatie van het behandelde onderzoek

In deze paragraaf probeer ik te laten zien, dat men zich in het onderzoek niet houdt aan de zelf-opgelegde regels. Dit leidt bij toepassingen van de Foucaultiaanse vertooganalyse tot een 'terugval' naar de socialisatie-aanpak.

Ik zal dit op de eerste plaats laten zien aan de hand van het onderzoek van Hudson (1984). Wanneer Hudson de Foucaultiaanse heuristiek in al haar radicaliteit had willen toepassen, dan had zij 'meisjes' moeten opvatten als effect, als produkt van het vertoog, of de vertogen. Feitelijk doet zij het volgende: zij gaat uit van meisjes die al bestaan (pregiven) en die vervolgens geconfronteerd worden met tegenstrijdige verwachtingen. De discoursen produceren geen subjectiviteit, maar 'filter through to' en 'impinge on' de meisjes (p. 52-53). Dat dit alles geheel in overeenstemming is met de gangbare socialisatie-aanpak blijkt ook uit het feit dat Hudson spreekt over de effecten van 'verwachtingen', precies zoals dat in de roltheorie gebeurt. Nog een laatste citaat van Hudson ter ondersteuning van mijn stelling:

"I suggest that girls do not so much discount personal, experiential knowledge ... as have no vocabulary in which to put it forward. The public terms of the discourse of femininity preclude the expression of ... deviant views of marriage and motherhood, and the public terms are the only ones to which girls have access" (p. 52).

Wanneer je de Foucaultiaanse heuristiek toepast, ga je ervan uit dat de ervaring voortvloeit uit de termen, ofwel: het vertoog produceert de subjectiviteit. In het model van Hudson bestaan er al meisjes met ervaringen vóór de werking van het vertoog. En zij botsen op een of andere manier met het vertoog. Een herformulering op grond van de in paragraaf 3.4 gegeven regels zou kunnen zijn: de contradictoire subjectiviteit van meisjes is een effect van twee tegenstrijdige vertogen.

Een identiek commentaar is op zijn plaats bij de tekst van de Mare & Spoel (1984). Men kan in dit artikel radicaal (Foucaultiaans) en gangbaar socialisatiedenken naast elkaar aantreffen. Contrasteer de twee volgende beweringen:

1. "Het vertoog produceert werkelijkheid; er is geen werkelijkheid dan in het vertoog" (p. 198).
2. "Onduidelijk blijft het effect van de meidengroep op de persoon van het arbeidersmeisje. (...) In ieder geval is duidelijk dat de nieuwe vrouwentypes zoals tentoongesteld door middenklasse-feministen (sterke, weerbare, assertieve vrouwen die hun eigen weg gaan), niet zonder meer aanslaan bij arbeidersmeisjes" (p. 217).

Het arbeidersmeisje is als 'persoon' reeds aanwezig ('pre-given'), vóór de werkingen van het meidenwerkvertoog. En hetzelfde geldt overigens voor de meidenwerkster: een feministisch georiënteerde vrouw met een bepaalde opleiding, die een 'lege positie' kan gaan bezetten, ofwel een bepaalde rol kan kiezen.

Wat de meidenwerkster vervolgens doet, wordt in de tekst van de Mare & Spoel beschreven als een (intentionele) resocialisatie: de meisjes krijgen een nieuwe taal, een nieuwe identiteit, een nieuw verleden en een nieuwe toekomst aangemeten. Dit alles is volstrekt vergelijkbaar met het werk van bijvoorbeeld Berger & Luckmann (1966).

Het gaat in dit artikel niet om de subjectiviteit van het arbeidersmeisje (of van de meidenwerkster) als effect van het vertoog, maar om de confrontatie tussen een reeds bestaand 'type' (het arbeidersmeisje) en nieuwe 'vrouwentypes', die bovendien niet goed 'aanslaan'. In een consequente toepassing van Foucaults ideeën zouden zowel de subjectiviteit van het arbeidersmeisje als die van de meidenwerkster (en de verhouding tussen beide posities) geconceptualiseerd worden als effecten van het vertoog, of van (tegenstrijdige) vertogen.

In het onderzoek van Urwin (1985) zien we precies hetzelfde. Ook daar zijn de personen en ervaringen al vóór het vertoog gegeven. En, net zoals bij de andere onderzoeken, geldt ook hier dat dit van-te-voren-gegeven-zijn op zichzelf *niet* als discursief effect beschreven wordt. Zo stelt Urwin dat de populariteit van kinderverzorgingsboeken verklaard moet worden uit het feit, dat ze aansluiten op gevoelens en fantasieën die vrouwen al hebben vóór de werking van dat vertoog.

Nog een onderzoek waarin de auteur zich niet houdt aan de regels, die zij zelf in haar eigen tekst formuleert, is dat van Sommer (1985). Zij stelt immers, in overeenstemming met de Foucaultiaanse heuristiek, dat zij het niet zal hebben over concrete mannen en vrouwen, hun ervaringen of sexe-identiteit, maar over teksten en hun betekenis. In feite heeft zij het echter wel degelijk over méér dan alleen teksten. Op diverse plaatsen gaat Sommer naar mijn idee in op (de erva-

ringen van) concrete vrouwen en mannen (p. 77, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 88). Ik zal hiervan een aantal voorbeelden geven. "De psw (psychiatrisch geschoold sociaalwerkster) ontdekt een opvallend groot aantal gecasteerde mannen (en castrerende vrouwen). Ziet het case-work overal gecasteerde mannen, wenst ze die, maakt ze die?" (p. 77) Mijn commentaar hierbij is: gaat het hier echt alleen om een tekstueel effect, of worden, net zoals bij de Marc & Spoel (1984), "professionals" gepresenteerd als "socializers"?

Nog twee citaten kunnen duidelijk maken, dat het laatste het geval is:

"Niet alleen wordt (...) een subject voorzien van continuïteit en een volledige geschiedenis, tegelijkertijd wordt het opengebrouwen en verdeeld in relaties die door de sekse bepaald worden" (p. 80).

"Mevrouw wordt door de psw tot vrouwelijkheid opgevoed, maar hoe zit het met de jongen? (...) Voor zover ze voor behandeling door de psw in aanmerking komen, zijn de cl's (cliënten) geen echte mannen" (p. 88).

Naar mijn overtuiging wordt hier iets gezegd over het toelatingsbeleid van het Bureau en over (re)socialisatieprocessen die hierop volgen. De psw leert (castrerende) vrouwen vrouwelijkheid en (gecasteerde) mannen mannelijkheid. Tenslotte wil ik hier nog twee opmerkingen van Sommer noteren, om duidelijk te maken, dat zij over andere dingen praat dan over discursieve effecten.

"Het (de seksuele relatie, V.D.) wordt zijn plaats gewezen; ook in het verslag staat dit citaat achter het gesprek met een witregel ertussen" (p. 81; mijn cursivering).

Mijn commentaar: ook in de tekst. Waar nog meer dan? In de 'werkelijkheid' toch zeker?!

"Het case-work had voor dit soort huwelijksaangelegenheden (opnieuw: de seksuele relatie, V.D.) blijkbaar (nog) geen eigen begrippen ontwikkeld" (p. 85). Mijn commentaar: ook dit is in strijd met de eigen Foucaultiaans heuristiek. Hier wordt gepraat over ervaringen, die bovendien al bestonden vóór de woorden, precies zoals bij Hudson (1984).

Van Cowards onderzoek (1983) zal ik alleen de conclusie geven:

"The population appears to enter voluntarily into the structures and ideologies, which are actually enforced, because the sexual identities of men and women are constructed as leading logically to this structure" (p. 285).

Wie deze (ene) ingewikkelde zin goed leest ziet dat inspiratie door Foucault hier niet heeft kunnen leiden tot iets dat afwijkt van de traditionele socialisatie-aanpak. Ditzelfde blijkt a fortiori te gelden voor de hieronder te bespreken onderzoeken van W. Hollway en V. Walkerdine.

Vóór ik op dit werk inga, zal ik eerst een meer algemene opmerking maken over de problemen waarmee je geconfronteerd wordt, wanneer je de Foucaultiaanse en de Lacaniaanse heuristiek wilt combineren. Het komt hierop neer, dat beide denkwijzen strijdig zijn. Terwijl Lacan nog een typische structuralist genoemd kan worden, moet men Foucault tot de poststructuralisten rekenen. Zoals ook uit mijn omschrijving van beide heuristieken blijkt, gaat het in het ene geval om de constitutieve werking van historisch specifieke vertogen en posities daarbinnen, terwijl het in het andere geval gaat om een *universeel* vertoog dat bepaalde verschijnselen, ongeacht de sociale context, altijd en onvermijdelijk produceert. We noemden de splitsing bewust-onbewust, de rol van fantasie en

de onopneembaarheid van het gemis/verlangen.

Wanneer men nu een onderzoek toch baseert op een combinatie van beide heuristieken, dan kunnen er twee dingen gebeuren: (1) tegenstrijdigheden in de opzet; (2) één van beide heuristieken wordt geassimileerd aan de ander. Het laatste blijkt zich meestal voor te doen. In de onderzoeken van Hollway en Walkerdine is de invloed van de Lacaniaanse heuristiek vrijwel afwezig.

Hollway (1982; 1984) besteedt vele pagina's aan het becritiseren van socialisatiedenkens als G.H. Mead, Cooley, Parsons, Goffman, etc. Laten we zien, wat haar op de combinatie van Foucaultiaanse en Lacaniaanse heuristieken gebaseerde project oplevert.

Waar Lacan werkt met het concept 'verlangen', gebruikt Hollway het begrip 'investment'. Zoals we zagen omschrijft ze dit als volgt:

"By claiming that people have investments ... in taking up certain positions in discourses, and consequently in relation to each other, I mean that there will be some satisfaction or pay-off or reward ... for that person" (1984, p. 238).

'Investment' lijkt dus op 'motivatie', misschien zelfs wel op 'reinforcement', maar in elk geval niet op een Lacaniaans verlangen, dat nimmer vervulbaar en voortdurend verschuivend (metoniem) is. En als Hollway het begrip 'verlangen' gebruikt, koppelt ze het, anders dan Lacan, aan de metaforische as (1982, p. 389). Deze metaforische as staat bij haar voor: binnenkant, privé, contradicties, gevoel aanwezig, ook onbewust, 'historische' invoeging (ibid, p. 357; p. 429). Op een tamelijk geconstrueerde wijze wordt de metonymische as hiertegenover gesteld: publiek, buitenkant, geen contradicties, verdringing van gevoel, bewust, ideaaltypen, effecten van posities in discoursen.

Hollway blijkt de metaforische as te koppelen aan een in de vroege ontwikkeling gevormde identiteit. Ik zou haast zeggen: een 'waar' (primaire) zelf. Verder hanteert zij het begrip (penpaar) discours/metonymische as alsof dit rollen/rolsysteem betekent. Wanneer men de tekst van Hollway leest, krijgt men dus het idee dat metafoor zoiets betekent als 'ware zelf' en metonymie zoiets als 'rollen'. Ze zegt:

"Identity appears to feel right only if these axes intersect" (1982, p. 429).

Dit lijkt te betekenen: de identiteit voelt alleen prettig aan, wanneer de rollen aansluiten op het ware zelf. Ik vermeld deze vergelijking hier zo nadrukkelijk, omdat Hollway zich met haar werk ten doel gesteld heeft een alternatief te bieden voor socialisatietheorieën en voor het onderscheid tussen een (pre-given) ware zelf enerzijds en rollen anderzijds. Dat zij hier dus niet in slaagt, blijkt mijns inziens ook uit de volgende drie citaten:

"... women's positioning is not simply a recursive metonymic positioning in discourses which can be supplanted by new discourses in a rational way. Identity is inserted through the significations which built up historically on the metaphoric axis" (1982, p. 329).

"The metaphoric axis ... defies the power which metonymic positioning in discourses confers. Because of its historicity it underpins readings of oneself and others ..." (ibid., p. 373).

"Recursive positioning in gender-differentiated discourses reproduces gender identity if it intersects with the identity investment inserted in the metaphoric axis through desire" (ibid., p. 389; mijn cursivering).

Tot besluit en misschien ten overvloede, nog drie voorbeelden waaruit blijkt dat Hollway zich minder ver van het socialisatiedenken verwijderd heeft, dan ze denkt. Enige tijd terug besprak ik een boek, dat expliciet uitgaat van geslachts-specifieke socialisatie: meisjes leren 'roze' spelregels en jongens 'blauwe'. Door hun verschillend gekleurde opvoeding zien mannen en vrouwen elkaar vaak in een vertekend perspectief. "Vrouwen moeten hun blauwe eigenschappen wegdrücken en projecteren deze op de man. (...) Mannen daarentegen verdringen hun roze eigenschappen en projecteren deze op de vrouw" (Duindam, 1986, p. 55).

Vergelijk de hier beschreven visie van Gerda de Bruijn (1985) met die van Hollway:

"Thus gender involves the splitting of opposite characteristics ... into the other. This relational mechanism is particularly powerful in producing gendered identity ... because the characteristic which is split into the other person becomes unrecognisable as a part of oneself" (1982, p. 420-421).

De overeenkomst is treffend. Dit geldt ook voor het volgende citaat, dat volledig past in het socialisatiedenken, zoals bijvoorbeeld verwoord door Berger & Luckmann in "The Social Construction of Reality" (1966):

"The concept of readings enables me to posit a mechanism at the level of relating subjects which explains how Foucault's power-knowledge couplet works. It is the reading by the one who has relatively more power (and power is recursively renegotiated within the context of specific discourses) which will define the situation and position other subjects in relation to it" (1982, p. 167).

Tenslotte wil ik een aantal opmerkingen van Hollway plaatsen tegen de achtergrond van de (sociologische) dissertatie van Aafke Komter. Komter (1985) laat uitgebreid zien, hoe relaties tussen mannen en vrouwen bepaald worden door "de macht van de vanzelfsprekendheid". Vergelijk dit met de volgende beweringen van Hollway:

"There will be those discourses that are so commonly shared that one's position will be completely taken for granted by all concerned" (1982, p. 175).

En:

"When we share meanings, they tend to become invisible" (ibid. p. 288).

Wat we van Hollway hebben gezegd, kunnen we nu ook van Walkerdine (1984; 1987) zeggen. De Lacaniaanse heuristiek is onzichtbaar geworden en wat overblijft laat zich niet makkelijk onderscheiden van de socialisatie-aanpak. Verlangen wordt 'investment', kan maatschappelijk 'gekanaliseerd' (!) worden en krijgt zelfs een 'oplossing'.

"... cultural practices ... participate in the formation of desire, fueling its flames, and thereby canalize it, directing it toward investment in certain objects and resolutions" (1987, p. 117).

En:

"(comics) ... help to produce the very semiotic chains through which desire is recognized and the very discourses and practices that fix desire and channel its resolutions into particular cultural forms" (1987, p. 115).

De zinsnede 'that fix desire' is, in Lacaniaanse termen, echt een contradictio in terminis. Het verlangen is onvervulbaar, verschuift voortdurend en laat zich beslist niet 'fixeren', laat staan 'oplossen'. Culturele praktijken vormen en kana-

liseren het verlangen. Deze beweringen kunnen eenvoudiger opgenomen worden in het oeuvre van Parsons dan in dat van Lacan.

6.7 Conclusie

Op grond van paragraaf 6.5 en 6.6 hebben we moeten concluderen, dat onderzoekers, die zich op Foucault (al of niet in combinatie met Lacan) baseren, in hun kritiek op de socialisatie-aanpak impliciet gebruik maken van allerlei ideeën uit die door hen verguisde aanpak, wanneer ze zelf empirisch onderzoek gaan doen. Hoe kan dit paradoxale gegeven verklaard worden? Naar mijn idee heeft dit te maken met een overhaaste en te rigoruze verwerping van de socialisatie-aanpak. De nieuwe consensus, dat 'socialisatie' een achterhaald concept is (zie paragraaf 6.2), is voorbarig. Deze consensus heeft twee problematische consequenties. Op de eerste plaats wordt een karikatuur geschetst van de socialisatie-aanpak. Op de tweede plaats en in samenhang hiermee: men kan het werk van Foucault (dus) niet herkennen als een zeer radicaal socialisatie-model.

In deze paragraaf zal ik eerst de hierboven geformuleerde stellingen trachten aannemelijk te maken. Daarna zal de Lacaniaanse heuristiek (zie 6.4.3) nogmaals ter sprake komen. Ik stel dat deze heuristiek (a) het doen van empirisch onderzoek blokkeert en (b) leidt tot wat ik zal noemen 'symbolisch-reductionisme'.

Dat de socialisatie-critici een tamelijk karikaturaal beeld schetsen, kan men laten zien aan de hand van de teksten van Hollway (1982), van Sommer en Dornekater (1983), van S. Lammers (1985) en van Henriques et al. (1984). In 5.2 ben ik uitgebreid ingegaan op die laatste tekst. Ik voerde daar vier redenen aan om mijn stelling te onderbouwen, dat er een karikaturaal beeld geschetst wordt.

Laten we ons nu dus met name richten op het werk van de overige auteurs. Hollway blijkt Parsons te plaatsen in een (Cartesiaanse) denkrichting, waar deze zich in zijn geschriften juist zeer sterk tegen verzet. Hollway lijkt zich hier absoluut niet van bewust te zijn:

"... the most influential theorists of positivist sociology, such as Talcott Parsons (1951) rely on the notion of the transcendental subject ..." (1982, p. 110-111).

Veertien jaar hiervoor had Parsons echter gesteld:

"Freudian analysis not only exposed the narrowness of the utilitarian scheme, but also raised grave doubts about the entire Cartesian frame of reference. Certainly, in the case of human actors, knowing subjects, and known objects could no longer be treated as discrete entities" (1968, p. 53-54).

Dit idee van Parsons stelt Hollway's commentaar in een vreemd licht. Feitelijk had zij hier natuurlijk op in moeten gaan. Zij had bijvoorbeeld aannemelijk kunnen proberen te maken, dat Parsons deze stelling nooit in zijn eigen werk heeft geïntegreerd. Dit laat Hollway echter na.

Het is een standaardprocedure om Parsons als achterhaald en reactionair af te doen. Hoe kortzichtig dit is, blijkt opnieuw, wanneer we een volgend tweetal

citaten vergelijken. Eerst de opmerking van een aantal poststructuralistisch georiënteerde socialisatie-critici:

"... Both "individual" and "social" are regarded as effects of a production to be specified, rather than as the pre-given objects of the human sciences" (Henriques et al. 1984, p. 100).

Dan die van de socialisatiedenkers:

"... the situation of action is neither individual nor social, but the matrix from which the individual and the social eventually come to be differentiated" (Parsons, 1968, p. 65).

Deze en dergelijke teksten blijven helaas buiten beschouwing in de commentaren van de socialisatie-critici. Men is niet op de hoogte, men schetst een karikaturaal beeld en men moet (dus) het wiel telkens opnieuw uitvinden. Tenslotte zal ik dit illustreren aan de hand van Lammers' kritiek op Chodorow. Zoals al eerder naar voren kwam, stelt Lammers dat in de theorie van Chodorow het psychische als een directe weerspiegeling van het sociale gezien wordt. Zij merkt daarbij op:

"In de 'gesociologiseerde psychoanalyse' van Nancy Chodorow wint uiteindelijk de sociologie het van de psychoanalyse" (1985, p. 186).

Wanneer we deze twee uitspraken van Lammers combineren, dan blijkt dat zij er impliciet vanuitgaat, dat in de sociologie het psychische per definitie gezien wordt als een directe weerspiegeling van het sociale. Een compartimentalisering van psychologie en sociologie wordt gekoppeld aan een 'oversocialized' mensbeeld voor de sociologie. Juist dit idee werd enkele decennia eerder al door Wrong (1961) becritiseerd en verworpen.

Op de tweede plaats wil ik in deze paragraaf aantonen, dat men de Foucaultiaanse heuristiek niet kan zien voor wat ze is: een radicaal socialisatie-model. Waarschijnlijk geldt dit ook het denken van Foucault meer in het algemeen (zie 6.3.2), maar ik zal me hier beperken tot de Foucaultiaanse heuristiek (zie 6.3.3). In deze heuristiek wordt 'subjectiviteit' 'geproduceerd'. Net zoals bij Parsons maar op een iets andere manier, betekent dit, dat het sociale niet alleen regulatief is, maar constitutief. In één tekst trof ik dit idee woordelijk aan: "The problem ... is not simply how to make the work 'more social'. It is to show how individuals are *constituted* through the social domain" (Henriques, et al., 1984, p. 17; mijn cursivering).

Ook door enkele elementen uit de Foucaultiaanse heuristiek te belichten, kunnen we aantonen, dat in deze optiek het sociale constitutief is. Ik zal hiervan drie voorbeelden geven. Het gaat hier om punt 1, 2 en 7 van subparagraaf 6.3.3.

Ik begin met het voorstel van Vintges (1986 (a), p. 292) om niet langer aan te nemen, dat er vrouwen zijn, die vervolgens geconfronteerd worden met allerlei praktijken en aansprekingen, maar om deze verhouding voortaan om te draaien. De vraag wordt dan: welke vrouw-posities treffen we aan in onze cultuur? Vrouwelijk subjectiviteit zou dan uit deze posities voortvloeien.

Het valt op dat de 'confrontatie', de spanning tussen 'vrouw' en 'positie' verdwijnt. Het primaat ligt bij de posities. Dit leidt duidelijk tot een 'oversocialized conception of [wo]man'. Precies hetzelfde geldt voor het betoog van Lammers (1981, p. 85). Zij stelt voor het onderzoek te beperken tot uitsluitend de praktijken en instituties, waarin vrouwelijkheid wordt geconstrueerd. Zij stelt expliciet

voor, dat men zich *niet* bezighoudt met het niveau van de vorming van de persoonlijkheid en de psychische structuur van vrouwen. Hier wordt een geheel analyse-niveau tussen haakjes gezet. Ook dit leidt tot een eendimensionaal beeld. Het werk van Hollway (1982; 1984) dient als laatste voorbeeld. Zij stelt voor om niet langer te denken in termen van 'individuen' als informatieverwerkende systemen, of in termen van (innerlijke) representaties die individuen zouden hebben. Opnieuw: hiermee wordt expliciet een belangrijk deel van de interne psychodynamiek geschrapt.

Na deze bespreking van de Foucaultiaanse heuristiek, richten we ons nu op de Lacaniaanse heuristiek. Bij Foucault ging het om de constitutieve werking van historisch specifieke vertogen en posities daarbinnen. Bij Lacan gaat het echter om zaken die zich ongeacht de specifieke sociale en historische context altijd en onvermijdelijk zullen voordoen. Op grond hiervan valt te verdedigen dat Foucaultiaans denken (net zoals Parsoniaans denken) een *radicalisering* van het socialisatie-perspectief met zich mee brengt, terwijl Lacaniaans denken in feite een *ontkenning* van het socialisatie-perspectief impliceert. We komen hierop terug. Uit het bovenstaande valt af te leiden, en we hebben dat ook in de bespreking van het onderzoek moeten constateren, dat de combinatie van de Foucaultiaanse en de Lacaniaanse heuristieken niet werkt. De tweede blijkt geassimileerd te worden aan de eerste.

Er is echter nog een probleem met de Lacaniaanse heuristiek. Deze lijkt empirisch onderzoek niet te stimuleren, maar eerder te blokkeren. Uit punt 2 en 3 van deze heuristiek (6.4.3) blijkt, hoe men tegen het onbewuste aankijkt. Ik wil daar nog de formulering van Rose aan toevoegen:

"... the idea of an unconscious ... points to a fundamental division of psychic life and ... therefore challenges any form of empiricism based on what is there to be observed (even when scientifically tested and tried) ..." (Rose, 1983, p. 17). Zulke uitspraken kunnen ertoe leiden, dat men het achterwege laten van empirisch onderzoek promoveert tot verheven principe. Daarnaast zijn er nog twee redenen, waarom ik bovengeciteerde zinsnede onverstandig acht. Op de eerste plaats zijn de specifiek psychoanalytische gegevens (neurotische symptomen, dromen, vergissingen, grapjes, kunstwerken) wel degelijk observeerbaar. Op de tweede plaats is een te rigide onderscheid tussen theorie en empirie door wetenschapsfilosofen als Popper en Lakatos terecht geproblematiseerd.

Met haar opmerking ondergraaft Rose impliciet haar eigen positie. Grooten doet dit zelfs expliciet. Zij verdedigt de Lacaniaanse psychoanalyse als volgt tegen critici:

"So why deconstruct a phallogocentric theory which has already undermined its own logical foundations?" (Grooten, 1987, p. 141).

Ik vind deze opmerking tamelijk onbegrijpelijk. Vermoedelijk verwacht Grooten hier de theorie met het object van de theorie?

Maar ook wanneer er wel degelijk moeite gedaan wordt om tot onderzoek te komen, loopt men bij een Lacaniaanse heuristiek het risico, dat men blijft steken in beginselprogramma's. Een voorbeeld hiervan vormt Zijps onderzoek naar 'Tina', een populair meisjesblad. Lacaniaanse inspiratie leidt haar tot de volgende stelling: "We zouden kunnen zeggen dat een onderzoek naar de constructie van ... (vrouwelijkheid?) in de Tina verhalen, tot het uiterste het risico

moet lopen dat niet meer duidelijk is waar de verhalen 'uiteindelijk' over gaan" (1987, p. 185).

Gezien de Lacaniaanse heuristiek (par. 6.4.3, punt 3) is dit zeker geen onzinnige opmerking. Tegelijkertijd begrijpt men echter ook, waarom dit soort onderzoekszetters vaker beschreven wordt, dan uitgevoerd.

De laatste opdracht die ik me voor deze paragraaf gesteld had, was aan te tonen, dat de Lacaniaanse heuristiek leidt tot een 'symbolische reductionisme'. Weliswaar is het niet zo, dat je al als man of als vrouw geboren wordt in het Lacaniaanse perspectief, maar het ontwikkelingspad ligt wel vast. Het is óf deze route, of psychose (Mooij, 1975; Grooten, 1987).

Mijn meest belangrijke algemene punt van kritiek is, dat de concrete sociaal-historische realiteit in dit model geen *specifieke* invloed heeft op de vorming van mensen. Zo stelt Brennan:

"Lacan's explanation of sexual difference cannot be made historically contingent" (Brennan, 1986, p. 10).

Er wordt wel een *algemeen* effect van de omgeving beschreven: elke denkbare sociale omgeving zal leiden tot invoeging in de symbolische orde, tot een onbewuste en tot een onophelbaar gemis (óf tot psychose). De hierdoor ontstane fantasieën zullen latere sociale relaties en de latere sociale realiteit bepalen (en niet andersom). Deze zaken worden op een specifieke manier beschreven. Een en ander zal zich voordoen, *hoe* de socio-historische realiteit in kwestie er ook uitziet (zie 6.4.3, punt 4).

Door de splitsing in het subject kan de sociale realiteit vervolgens ook nooit effectief 'inwerken' op het subject. De rol die het onbewuste speelt en de verbrokkenheid en de gespletenheid die hiervan het gevolg zijn, voorkomen dat de sociale realiteit grip krijgt op het subject. Dit heeft tot gevolg dat er geen vastomlijnde identiteiten kunnen ontstaan (zie 6.4.3, punt 2 en 3).

In het Lacaniaanse perspectief speelt socialisatie, in de zin van gedifferentieerde effecten van de omgeving, überhaupt geen rol meer. In dat opzicht zou ik willen spreken van een ontkenning van het socialisatie-perspectief. Misschien is het in dit verband tekenend, dat Lacan het al dan niet aanwezig zijn van een 'empirische' vader niet van wezenlijk belang acht voor de ontwikkeling van het kind. Het gaat om de wet, om de *symbolische* vader. En de moeder kan het kind met de symbolische vader in aanraking brengen, ongeacht of er een empirische vader aanwezig is of niet.

Resumerend kunnen we stellen, dat het accent op de structurele status van het onbewuste zich slecht verhoudt met een socialisatieperspectief. Dit gegeven, gecombineerd met het universalistisch-deterministische en het sterke accent op de symbolische orde brengt mij tot de stelling, dat de Lacaniaanse heuristiek 'symbolisch-reductionistisch' genoemd kan worden.

Tenslotte wil ik een punt van kritiek hernemen, dat ik in 6.4.2 al even aan de orde stelde. Hoe verhouden zich determinisme en vrijheid in de Lacaniaanse optiek? Enerzijds worden er tal van 'noodzakelijke' ontwikkelingen geschetst. Anderzijds hebben vrouwen de *vrijheid* om een mannelijke positie in te nemen, terwijl ook mannen 'de kant-van-de-vrouw' kunnen *kies*en.

De vraag rijst, hoe zich dit tot elkaar verhoudt. Naar mijn idee hebben beide

stellingnamen bij nadere beschouwing echter iets gemeen. Niet alleen in het deterministische perspectief is er geen ruimte voor gedifferentieerde effecten van de sociale omgeving, hetzelfde geldt voor het, in eerste instantie onverwachte, voluntaristische perspectief: men is vrij om te kiezen, opnieuw is er geen invloed van de sociale omgeving. Het idee dat je 'vrij' kunt kiezen, impliceert eveneens een ontkenning van het (geslachtsspecifieke) socialisatie-perspectief. Binnen het Lacaniaanse perspectief tref je dus een splitsing determinisme-voluntarisme aan. Geen van beide kanten van de splitsing lijkt een zinvol perspectief mogelijk te maken. In beide gevallen is de socio-historische omgeving buiten spel gezet. Ik stel hier tegenover: hef de splitsing op, bewandel een meer genuanceerde, realistische middenweg: ga uit van uiteenlopende socio-historische omgevingen met gedifferentieerde effecten. Zoals in vorige hoofdstukken gebleken is, biedt de theorie van Chodorow hiertoe, naar mijn idee, een goed uitgangspunt. In hoofdstuk 7 hernemen we dit thema.

6.8 Samenvatting

Om te veel herhalingen te voorkomen (zie ook 6.1 en 6.7) zal ik deze samenvatting niet te wijdlopig maken. In dit hoofdstuk geef ik de actuele kritiek weer, die -onder andere binnen Vrouwenstudies- is gerezen ten aanzien van socialisatie-theorie en -onderzoek, in het bijzonder ten aanzien van de theorie van Chodorow. Met name ga ik in op een achttal problemen, waar de socialisatie-aanpak mee te maken zou hebben. Deze hebben geleid tot wat men zou kunnen noemen een nieuwe consensus: de socialisatie-aanpak is een gepasseerd station. Het hoofdmotief van mijn betoog is, dat deze consensus voorbarig is. Om dit aan te tonen bespreek ik eerst een achttal door Foucault en Lacan geïnspireerde onderzoeken. Dat is geen groot aantal. Het is ook niet eenvoudig om dit onderzoek te vinden. Men is meer gericht op theoretische verhandelingen. Van de Lacaniaanse heuristiek hebben we zelfs moeten vaststellen, dat ze het doen van empirisch onderzoek blokkeert. Naar mijn idee hebben we in elk geval genoeg materiaal verzameld om de denkwijze van de critici bloot te leggen. Alle besproken onderzoeken hadden één ding gemeen: men hield zich niet aan de zelf-opgelegde alternatieve regels. Het onderzoek liet zich, behoudens de aanzienlijk complexere terminologie, niet onderscheiden van gangbaar socialisatie-onderzoek. Het kan verwondering wekken, dat de auteurs in kwestie dit zelf niet hebben opgemerkt. Ik vermoed dat dit hiermee te maken heeft, dat er -zoals ik in dit hoofdstuk aantoon- een wel zeer karikaturaal beeld van de socialisatie-aanpak wordt geschetst.

Minstens even belangrijk als de bespreking van de Frans-geïnspireerde onderzoeken is echter mijn commentaar op de Foucaultiaanse/Lacaniaanse heuristiek, waarop deze onderzoeken gebaseerd hadden moeten zijn. De Foucaultiaanse heuristiek blijkt samen te hangen met de in hoofdstuk 1 gepresenteerde problematiek: er wordt uitgegaan van een 'oversocialized conception of [wo]man'. In dit perspectief is het sociale niet regulatief, maar constitutief. Een onverwachte overeenkomst met het werk van Parsons. De Lacaniaanse heuristiek wordt gekenmerkt door een ander soort reductionisme. Ik spreek hier van een 'symbolisch reductionisme', omdat er sprake is van een deterministische visie, waarin

de 'invoeving in de symbolische orde' compleet losgedacht is van de specifieke socio-historische realiteit.

In het volgende hoofdstuk wordt de theorie van Chodorow hernomen. Ik zal daar in een afsluitende samenvatting van het theoretische deel van dit proefschrift nogmaals verdedigen, dat Chodorows werk zich ervoor leent om de tot dusver behandelde vormen van reductionisme te vermijden.

Hoofdstuk 7

Chodorows theorie en de nieuwe consensus; conclusie theoretisch deel

7.1 Recapitulatie

Een belangrijk deel van de vraagstelling van dit boek betreft de eventuele mogelijkheden van een gecombineerd gebruik van psychoanalytische en sociologische begrippen, om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de geslachtsidentiteit van vrouwen en mannen. We hebben ons in dat verband afgevraagd welke mogelijkheden er zijn voor een dergelijke vereniging van psychoanalyse en sociologie en welke problemen er vermeden zouden moeten worden.

Op de eerste plaats hebben we gereageerd op de stelling dat de vereniging van psychoanalyse en sociologie *per definitie* niet mogelijk is. Het argument dat bij deze redenering gegeven werd, luidde: de meest elementaire vooronderstelling en het uitgangspunt van de psychoanalyse is, dat de internalisatie van normen niet slaagt (Rose, 1983). Deze bewering is aantoonbaar onjuist. Freud, psychoanalyticus bij uitstek, meent dat de internalisatie van normen juist een "efficiënt" proces kan zijn (Freud, 1915, p. 47). Het zal verder duidelijk zijn, dat Freuds hele betoog over de ontwikkeling van het superego expliciet steunt op een internalisatie-model.

Wanneer wij iets willen zeggen over de verhouding tussen psychoanalyse en sociologie, dan is het verder natuurlijk van belang om te weten, wat wij onder psychoanalyse verstaan en wat onder sociologie. Toch heb ik aan de discussie over welk 'etiket' je aan een theorie mag/moet hangen niet té veel tijd willen besteden. Het lijken mij niet de meest zinvolle debatten. Men kan de theorie van Parsons psychoanalytisch noemen. Men kan de theorie van Lacan psychoanalytisch noemen. Tussen beide theorieën zit een wereld van verschil. In het ene geval gaat het om een 'sociologisering' van de psychoanalyse, in het andere geval om een 'symbolisering'.

Min of meer gangbare criteria om te bepalen, of een theorie psychoanalytisch is, zijn het onbewuste en de seksualiteit. En wanneer mag men een theorie sociologisch noemen? In dit boek komt een aantal theorieën ter sprake, waarin een link gelegd wordt tussen sociale structuur en persoonlijkheidsstructuur. Ik denk dat we hier van sociologische theorieën mogen spreken.

Een eerste poging tot synthese van sociologie en psychoanalyse die we bespreken, was die van Parsons. Deze ontleende aan het werk van Freud het concept 'internalisatie'. In zijn latere werk was Freud het ontstaan van het superego immers gaan zien als een effect van internalisatie. Parsons ging uit van deze redenering en paste haar vervolgens toe op *elk* aspect van de menselijke persoonlijkheid, dat wil zeggen, hij zag niet alleen het superego als een effect van internalisatie, maar ook het ego, en zelfs het id. In de theorie van Parsons gaan geïnternaliseerde maatschappelijke verwachtingen uit het sociale systeem behoefendisposities vormen in het persoonlijkheidssysteem. Een implicatie van

deze theorie is dat de mens volledig doordrongen is van het sociale. Socialisatie en internalisatie zijn aan elkaar gelijkgesteld. Dit bracht Wrong ertoe te stellen, dat Parsons een 'oversocialized' mensbeeld hanteert.

Naast deze vorm van reductionisme, die we sociologisme kunnen noemen, kan zich een ander probleem voordoen bij de vereniging van psychoanalyse en sociologie, namelijk biologisme. Freud en psychoanalytici na hem, maken zich hieraan schuldig, voor zover zij een *autonome rol* toekennen aan lichamelijke kenmerken. Zo kunnen we van biologisme spreken, wanneer men er vanuit gaat, dat het feit dat een vrouw geen penis heeft rechtstreeks leidt tot bepaalde psychische kenmerken van vrouwen. Anderen hebben het nodig gevonden directe gevolgen voor de identiteit van vrouwen te postuleren op grond van het feit dat zij schaamlippen heeft. Ook dit is een vorm van biologisme. Men zou kunnen denken, dat juist de inbreng van de sociologie biologisme voorkomt. Dit hoeft niet het geval te zijn. Ik heb in dit verband gewezen op de visie die Gottschalch uitdraagt in zijn boek "*Sociologie van het zelf*" (mijn cursivering). Het biologische gegeven, dat mannen geen kinderen kunnen baren, zal in elke maatschappelijke structuur leiden tot een in de mannelijke constitutie verankerde aanleg tot baarmoedernijd, aldus Gottschalch.

Na de bespreking van sociologisme en biologisme heb ik vervolgens aangetoond, dat Chodorows sociologisering van de psychoanalyse de hierboven geschetste problemen niet heeft. Ik heb laten zien dat lichamelijke kenmerken in de theorie van Chodorow altijd gezien worden in de sociale context. Er is geen autonome rol voor lichamelijke kenmerken van meisjes en jongens. Het gaat niet om de aanwezigheid respectievelijk afwezigheid van schaamlippen of penis, etcetera, maar om de betekenis die opvoed(st)ers hieraan toekennen. In de traditionele situatie zal het er dus vooral om gaan, welke betekenis de moeder verleent aan lichamelijke verschillen. Deze betekenisgeving wordt mede bepaald door haar eigen vroege jeugd: is zij zelf exclusief bemoederd geweest? Daarnaast heeft de actuele situatie een effect op haar betekenisgeving: in hoeverre heeft zij een partner die feitelijk aanwezig en emotioneel beschikbaar is? De wijze waarop een moeder haar dochter(s) en zoon(s) ervaart en behandelt beïnvloedt hun geslachtsidentiteit weer in sterke mate. Volgens Chodorow is het effect hiervan veel groter dan dat van lichaamsvormen, hormonen, etcetera. Een meisje ontwikkelt zich niet tot vrouw, omdat ze geen penis heeft (Freud), of omdat ze wèl schaamlippen heeft (Irigaray). Het gaat er veeleer om, wat haar lichaam voor anderen en voor haarzelf *betekent*. Ik leid uit het bovenstaande af, dat men de theorie van Chodorow niet biologisch mag noemen.

Het werk van Chodorow bevat verder ook een aantal aanknopingspunten, om sociologisme te vermijden. Ik heb in dit boek getracht deze 'hints' te expliciteren en uit te breiden. Laten we haar visie vergelijken met die van Parsons. Parsons gaat er vanuit dat rollen niet alleen elementen van het sociale systeem zijn, maar dat ze tevens geïnternaliseerd worden en zo behoeftendisposities gaan vormen in het persoonlijkheidssysteem. Hij onderscheidt daarbij niet tussen de internalisatie van rollen (of normatieve verwachtingen) enerzijds en de internalisatie van objectrelaties anderzijds. Deze zaken vallen in zijn model samen. In het ideale geval is er volgens Parsons een volmaakte overeenstemming tussen de behoeftendisposities van het individu en de normatieve verwachtingen in de

situatie. Zowel de verwachtingen als de behoeften die mensen in sociale interacties hebben worden in dat geval gevormd door de internalisatie van gemeenschappelijke normen. Wat het individu wil, valt samen met de normen. Hier kan men, zoals gezegd, spreken van sociologisme.

Dit eendimensionale beeld wordt bij Chodorow op een aantal plaatsen doorbroken. Op de eerste plaats heb ik laten zien, dat er -in Chodorows visie- vaak sprake is van tegenstrijdige verwachtingen. Internalisatie hiervan leidt tot conflicten. Op de tweede plaats en belangrijker, de internalisatie van object-relaties valt bij Chodorow niet samen met de internalisatie van normen en waarden. Zij ziet de geslachtsidentiteit namelijk als een effect van zowel vroege ontwikkelingsprocessen (de internalisatie van object-relaties) aan de ene kant als van meer expliciete socialisatieprocessen (de internalisatie van normen en waarden) aan de andere kant. Beide processen kunnen elkaar versterken of juist niet. Ik heb hiervan voorbeelden gegeven. Op de derde plaats heb ik, geïnspireerd door Chodorow, voorgesteld, om de volgende drie niveau's te onderscheiden:

1. feitelijk werk-ouderschapsarrangement;
2. normen en waarden op dit punt;
3. de vroeg-gevormde identiteit.

Op grond van dit schema kunnen we acht denkbare situaties onderscheiden, elk met eigen conflicten en harmonieën. Mijn conclusie is, dat de theorie van Chodorow, met mijn expliciteringen en uitbreiding, niet sociologisch genoemd kan worden.

We hebben gezien, dat er bij de vereniging van psychoanalyse en sociologie twee risico's zijn: biologisme en sociologisme. Socialisatiemodellen, waarin een sterk accent op de sociologie gelegd wordt, lopen met name het risico van sociologisme. Maar deze modellen hebben ook een sterke kant: 'sociaal' gedrag hoeft in deze benadering niet langer gezien te worden als aanpassing onder dwang. Socialisatie *vormt* de persoonlijkheid immers.

Socialisatiemodellen, waarin het accent juist ligt op de psychoanalyse, lopen met name het andere risico: biologisme. Ook deze modellen hebben echter weer een pluspunt: naarmate het psychoanalytische element meer naar voren komt, wordt de kans op een 'oversocialized' mensbeeld kleiner. Dit heeft te maken met de benadrukking van (innerlijke) spanningen, ambivalenties, verzet en conflict.

Na deze constatering wordt de vraagstelling en daarmee het betoog, expliciet toegespitst op het werk van Chodorow. Dit impliceert ook dat we ons met name richten op geslachtsspecifieke socialisatie. In de hoofdstukken 3, 4, (en 8) wordt Chodorows theorie uitgebreid uiteengezet.

Kan deze, gezien de eerste hoofdstukken veelbelovende, theorie de toets van de kritiek doorstaan? Op de eerste plaats wordt er kort op behaviouristische kritieken ingegaan. Vanuit deze hoek richt de kritiek zich precies op het concept waarin sociologie en psychoanalyse elkaar gevonden hebben: internalisatie. Behaviouristen houden zich bij voorkeur uitsluitend bezig met observeerbaar gedrag en met de omstandigheden in de buitenwereld (reinforcement contingencies), die dit gedrag veroorzaken. Expliciet wordt de volgende stelregel gehanteerd: hoe minder gewerkt hoeft te worden met innerlijke processen en internalisatie, des te beter, in casu des te wetenschappelijker.

Naar mijn idee is het behaviourisme, evenals sociologisme en biologisme, een

vorm van reductionisme. Men postuleert een *rechtstreekse* link tussen omgeving en gedrag. Wanneer de omgeving, in casu de beloningsschema's, veranderd worden, dan verandert het gedrag automatisch ook. 'Change need not wait' is de optimistische leuze. De identiteit van mensen wordt hiermee feitelijk ontkend, want geheel afhankelijk gesteld van de omgeving van één bepaald tijdstip. Hiermee is het behaviourisme ook a-historisch. In de theorie van Chodorow daarentegen, zijn de effecten van de omgeving op het gedrag niet rechtstreeks. In haar visie zijn vrouwen en mannen wezens met een historie die meer inhoudt dan een 'reinforcement-geschiedenis'. Mensen ontwikkelen hun identiteit op een niet-vrijblijvende manier. Deze identiteit speelt een relatief autonome rol in de context van hun levensloop.

Vervolgens wordt in hoofdstuk 5 een overzicht van kritieken gegeven. Aangezien het begin van deze subparagraaf de argumenten uit hoofdstuk 5 herhaalt, kan ik dit hier nalaten.

De meest gangbare kritieken op het denken van Chodorow zijn geïnspireerd door Foucault en/of Lacan. Uit het werk van de critici heb ik een aantal regels en richtlijnen afgeleid die de vraag betreffen, *hoe* men, uitgaande van Foucault dan wel Lacan, onderzoek zou moeten doen. Dit leidde mij tot de constructie van een Foucaultiaanse en Lacaniaanse 'heuristiek'. Ik heb deze beide heuristieken afzonderlijk besproken, omdat ze onmogelijk over één kam kunnen worden geschoren. Het is opmerkelijk dat men desalniettemin vaak pogingen ziet om Foucault en Lacan bij elkaar 'op te tellen'.

In hoofdstuk 6 toon ik aan, dat Chodorow-critici, die met een Foucaultiaanse heuristiek werken, feitelijk uitgaan van een 'oversocialized' mensbeeld. Men stelt expliciet: het sociale is niet regulatief, maar constitutief. Het primaat komt te liggen bij 'positives'; subjectiviteit wordt gezien als een afgeleide hiervan. Het individu, de vorming van de persoonlijkheid en de interne psychodynamiek krijgen een marginale plaats. Hiermee komt de Foucaultiaanse heuristiek qua mensbeeld op één lijn te staan met dat van Parsons. Deze vorm van sociologisme was al in hoofdstuk 1 besproken en bekritiseerd.

Ook aan de Lacaniaanse heuristiek kleven echter grote problemen. In het algemeen kan men zeggen, dat de specifieke, concrete sociaal-historische realiteit binnen deze benadering geen invloed heeft op de vorming van mensen. Het is immers zo, dat elke denkbare sociale omgeving zal leiden tot invoeging in de symbolische orde, tot een onbewuste en tot een onophefbaar gemis (of tot psychose). De hierdoor ontstane universele fantasieën zullen de latere sociale relaties/realiteit bepalen (en niet andersom). Dit alles zou zich voordoen, ongeacht de specifieke socio-historische realiteit in kwestie.

Door de splitsing in het subject kan de sociale realiteit vervolgens ook nooit effectief 'inwerken op' het subject. De rol die het onbewuste speelt en de verbrokkeldheid en gespletenheid in het subject die hiervan het gevolg zijn, voorkomen dat de sociale realiteit 'grip' krijgt op het subject. Dit heeft tot gevolg dat er geen vastomlijnde identiteiten *kunnen* ontstaan.

De benadrukking van de 'structurele status' van het onbewuste, het sterke accent op de symbolische orde en tenslotte het universalistisch-deterministische karakter ervan, brengen mij ertoe de Lacaniaanse heuristiek te omschrijven als 'symbolisch reductionisme'. Hiermee is dan, naast sociologisme, biologisme en

behaviourisme, een vierde vorm van reductionisme gegeven. Een bijkomend probleem van de Lacaniaanse heuristiek is, dat het doen van empirisch onderzoek zo niet geblokkeerd dan toch wel ontmoedigd wordt.

De conclusie van deze recapitulatie is, dat in de theorie van Chodorow een viertal veel voorkomende vormen van reductionisme vermeden wordt.

7.2 De nieuwe consensus rond sexe en geslacht; wie of wat heeft een geslacht, mensen of gedrag?

In 6.2 constateerden we, dat er in toenemende mate consensus over lijkt te bestaan, dat de socialisatie-aanpak achterhaald is. Wij bestreden deze visie en moesten concluderen, dat de consensus voorbarig is. We willen deze redenering hier hernemen en ons dus met name richten op *het verband* tussen sexe en geslacht. De term *sexe* slaat hierbij, zoals gebruikelijk is, op biologische aspecten en lichamelijke verschillen. De term *geslacht* staat voor de resultaten van sociale beïnvloeding en toeëigening.

Er zijn nu verschillende perspectieven mogelijk op het verband tussen sexe en geslacht. Ik onderscheid er drie. Op de eerste plaats kan men uitgaan van een rechtstreeks verband: *sexe veroorzaakt geslacht*. In de common sense is dit een gangbare opinie. Wie een vrouwelijk lichaam heeft, vertoont *daarom* vrouwelijkheid. Wie een mannelijk lichaam heeft, vertoont *daarom* mannelijkheid. In de wetenschap kan met dit perspectief ook aantreffen. Men denke bijvoorbeeld aan de sociobiologie en aan het essentialisme. Hierbij wordt ervan uitgegaan, dat uiteenlopende genen, chromosomen, hormonen, lichaamsvormen, etcetera substantiële rechtstreekse effecten hebben. Deze denkwijze hebben we al eerder besproken onder de titel 'biologisme'.

Op de tweede plaats kan men ervan uitgaan, dat er weliswaar een verband is tussen *sexe* en *geslacht*, maar dat dit geen rechtstreeks verband is. Met andere woorden: *geslacht* wordt niet veroorzaakt door *sexe*. Binnen dit perspectief, de socialisatie-aanpak, benadrukt men processen van internalisatie en identificatie. *Via* deze processen zou er een verband gevormd worden tussen *sexe* en *geslacht*. Het zou hierbij niet om een vrijblijvende band gaan. Je *geslacht* is iets wat je niet zelf gekozen hebt en iets wat je ook niet eenvoudig kunt loslaten.

In socialisatie-onderzoek heeft men getracht aan te tonen, dat de invulling van *geslacht* enorm kan verschillen, maar dat het verband tussen *sexe* en *geslacht* in elk van die contexten niet vrijblijvend is. Mensen worden 'gestempeld' door hun socialisatie. *Sexe*-specifieke zaken worden al vroeg in de ontwikkeling aangeboden en toegeëigend. Men kan hier niet zomaar afstand van nemen. Het begrip *internalisatie* speelt hierbij, zoals al meermalen aan de orde kwam, een belangrijke rol.

"What is internalized from an ongoing relationship continues independent of that original relationship and is generalized and set up as a *permanent* feature of the personality" (Chodorow, 1974, p. 45; mijn cursivering).

Aspecten van object-relaties worden geïnternaliseerd en bepalen op die wijze de relationele capaciteiten, behoeften en fantasieën van vrouwen en mannen. De veranderingsmogelijkheden die in dit perspectief geboden worden, zijn hiermee

tegelijktijd ook gegeven: andere ouderschapsarrangementen zouden leiden tot andere object-relaties, die op hun beurt weer zouden leiden tot andere persoonlijkheden.

Om die reden is Chodorow optimistisch over de mogelijke effecten van een ouderschap dat gedeeld zou worden door vrouwen en mannen. Immers: wanneer een vader meer thuis aanwezig is, kan een zoon zich persoonlijk (in tegenstelling tot positioneel) met hem identificeren. Het relationele in zichzelf hoeft de zoon dan niet meer te verdringen en ook de neiging om vrouwen in de wereld om hem heen te devalueren, zou dan kunnen verdwijnen. En wanneer moeders meer buitenshuis zouden werken, zou er minder 'overinvestering' in hun kinderen plaatsvinden. Meisjes zouden zich hierdoor makkelijker van hun moeder kunnen losmaken en in het algemeen zouden ze beter grenzen kunnen trekken. Deze voorspellingen op grond van de theorie van Chodorow worden in hoofdstuk 8 nader uitgewerkt en beredeneerd.

In het derde perspectief is het verband tussen sexe en geslacht, dat in het socialisatie-perspectief al een indirect, bemiddeld verband was geworden, helemaal losgelaten. Het is opvallend, dat het hierbij niet gaat om één theorie, maar om een aantal benaderingen, die op andere punten onderling sterk kunnen verschillen.

Als eerste voorbeeld kunnen we hier op het werk van Lacan terugkomen. Sexe en geslacht zijn in zoverre losgekoppeld, dat een vrouw, als ze dat wil, een mannelijke positie kan innemen. En omgekeerd kan een man een vrouwelijke positie innemen (Lacan, 1972/3, p. 143). We zagen in hoofdstuk 6 al, dat dit een radicale relativering, zo niet een ontkenning van het socialisatie-perspectief inhoudt. En dit is ook één van de belangrijkste redenen, waarom sommige feministen zich gewend hebben tot het werk van Lacan. Zo stelt Rose (1983), dat socialisatie-theorie voornamelijk laat zien, hoe vrouwen 'geketend' worden. Door dit te laten zien, zou de socialisatie-aanpak dit proces alleen maar versterken. Men stelt hier, geïnspireerd door Lacan, tegenover, dat er überhaupt geen vastomlijnde identiteiten ontstaan. Dit wordt gezien als een bevrijding:

"Lacan does not identify 'woman'; thus does not universalize, possess, restrict her" (Gallop, 1982, p. 54).

Het opmerkelijke is dus, dat we de loskoppeling van sexe en geslacht niet alleen in de Lacan-school vinden, maar ook binnen diverse andere tradities. Zo kunnen we het werk van Carol Hagemann-White als een tweede voorbeeld nemen. Deze empirisch georiënteerde sociologe zegt over het proces van geslachtsspecifieke socialisatie:

"What is happening in this process may be neither the shaping and internalizing of sex-specific traits, nor the acquisition of a stable structure called femininity, masculinity (or both/neither). Rather, individuals are learning from birth to participate actively in the cultural reproduction of gender itself ..." (1987, p. 2).

Ze voegt hier nog aan toe:

"Behaviour itself is gendered, perhaps more so than the individuals" (p. 4).

In feite is er duidelijk sprake van een nieuwe *trend*: het zijn niet zozeer vrouwen en mannen die een geslacht hebben, als wel: gedrag, taal, discoursposities, stemmen ('voices'), machtposities, enzovoort. Wat dat betreft is er blijkbaar

overeenstemming tussen zulke uiteenlopende richtingen als de twee hierboven genoemde. Ook het eerder besproken werk van Henriques, Walkerdine, Urwin en Hollway sluit hierbij aan.

Op een bepaald punt raakt deze opvatting aan het gelijkheidsstandpunt in het debat, of er nu wezenlijke verschillen tussen vrouwen en mannen zijn of niet. Al in het werk van Maccoby & Jacklin (1974) wordt gesteld, dat vrouwen en mannen véél meer op elkaar lijken, dan we ooit hadden kunnen denken. En E. Badinter (1986) verschaft een historische analyse die haar leidt tot de conclusie, dat mannen en vrouwen steeds meer op elkaar gaan lijken. "L'un est l'autre" is de titel van haar boek.

De critici stellen: natuurlijk zijn er vrouwelijke en mannelijke lichamen, maar het geslacht zit meer in de wereld om ons heen dan in onszelf. 'Internalisatie' wordt een achterhaald en misleidend concept genoemd.

In dit proefschrift wordt de tweede positie verdedigd. Ik wijs de nieuwe consensus op een aantal gronden af.

Op de Lacaniaanse heuristiek hoef ik hier niet meer in te gaan. Deze werd al in hoofdstuk 6 besproken en becritiseerd. Ik wil hier echter nog één vraag aan toevoegen, die betrekking heeft op de 'vrijheid' die het Lacaniaanse perspectief aan vrouwen en mannen zou bieden. Mijn vraag luidt: wát is voor vrouwen en voor mannen bevrijdend? (a) Het serieus nemen van (empirisch) psychologisch en sociologisch materiaal, waarin sexismen, onderdrukking, ongelijke kansen/uitgangsposities etcetera, worden aangetoond en waarin men zoekt naar verklaringen en veranderingsmogelijkheden? Ik zeg niet dat daarbij moet worden uitgegaan van rationele, voor zichzelf transparante, een-eenheid-vormende individuen. Dat is ook niet nodig. Of (b) Het zetten van vraagtekens bij (wat voor) empirische gegevens (dan ook), beweren dat de (geslachts)identiteit eigenlijk niet vaststaat, *per definitie* niet vast kan staan, dat vrouwen (al dan niet onbewust) de mannelijke positie kunnen 'kiezen' en vice versa en dat er sowieso splitsingen en gemis ontstaan, los van de socio-culturele omgeving in kwestie?

Bij het betoog van Hagemann-White zou ik de volgende vraag willen stellen: als vrouwen en mannen wel een sexe hebben, maar wanneer het geslacht vooral ligt in gedrag, posities, stemmen, etcetera *waardoor* wordt dan bepaald hoe vrouwen en mannen zich zullen gedragen, welke positie zij zullen innemen, met welke stemmen zij zullen spreken? Wordt dit bepaald door iets *in* ons? Maar *waar*door dan? En hoe komt dit daar? Interne (psycho)dynamiek, interne discussie, intern conflict, al deze zaken vooronderstellen een of ander internalisatieconcept. Zonder een internalisatie-concept raken de ontwikkelingsdimensie en de historische dimensie uit het zicht. Strikte verwerping van het internalisatieconcept leidt, naar mijn idee, bijna onvermijdelijk tot behaviouristisch reductionisme. Neem de al geciteerde uitspraak "Behavior itself is gendered, perhaps more so than the individuals" (Hagemann-White, 1987, p. 4). Skinner, of welke andere behaviourist dan ook, zou deze uitspraak zonder meer onderschrijven. Soortgelijke bezwaren kan men ook aanvoeren tegen bijvoorbeeld het betoog van Hollway (1984). Waarom nemen vrouwen en mannen bepaalde posities in? Hollway geeft hiervoor, zoals we al zagen, de volgende verklaring:

"By claiming that people have investments ... in taking up certain positions in

discourses, and consequently in relation to each other, I mean that there will be some satisfaction or pay-off or reward ... for that person" (p. 238).

Mensen nemen posities in, omdat ze zich hiervoor beloofd voelen. Hiermee vertoont Hollway's begrip 'investment' enige overeenkomst met het behaviouristische begrip 'reinforcement'.

Met bovenstaande voorbeelden heb ik geprobeerd te laten zien, dat de nieuwe consensus aangaande de socialisatie-theorie misplaatst is. De visie van de radicale socialisatie-critici leidt snel tot reductionisme doordat men de historische dimensie en de dimensie van interne psychodynamiek tussen haakjes zet. Ik verdedig hier, dat niet alleen de taal een geslacht heeft, niet alleen de wereld om ons heen, maar ook wij - mannen en vrouwen. Internalisatie speelt hier een rol.

Laten we een ogenblik bij deze vraag stilstaan. Zijn er überhaupt geen (psychologische) verschillen tussen vrouwen en mannen? Op de eerste plaats kunnen we vaststellen dat er inderdaad grote overeenkomsten tussen vrouwen en mannen bestaan. Alle mensen, vrouwen en mannen, worden geboren, leren te spreken, hebben een onbewuste, werken, hebben lief en sterven. De overeenkomsten zijn waarschijnlijk groter dan de verschillen.

Niettemin stel ik dat vrouwen en mannen zich (nog steeds) niet op dezelfde manier ontwikkelen. Meisjes en jongetjes worden niet op dezelfde wijze ervaren, noch behandeld. Dit leidt tot specifieke psychologische verschillen tussen vrouwen en mannen. In de socialisatie-aanpak bestudeert men de culturele, historische en materiële realiteit, zoals de werk- en ouderschapsarrangementen, die deze verschillen mede voortbrengt. Ik deel de Lacaniaanse opvatting *niet*, dat het hier zou gaan om 'onderdrukkende' of 'beklemmende' activiteit. Bovendien hoeft niemand ervan uit te gaan dat identiteiten definitief 'vast komen te staan', als een gesloten boek. Dit is geen noodzakelijke implicatie. En ook het 'gemis' waar de Lacanianen zo graag over spreken, zal ons ongetwijfeld altijd vergezellen. Het zijn niet zozeer deze vragen die ons bezighouden. Het gaat ons niet om verschrikkelijk algemene grondtrekken van het menselijk bestaan, het gaat ons om specifieke, en vermoedelijk te beïnvloeden, verschillen tussen vrouwen en mannen. In het volgende hoofdstuk zullen we uitgebreid op deze verschillen ingaan.

Tenslotte nog een opmerking over het gelijkheid-verschil-debat. In hoeverre en in welke opzichten meisjes en jongens, vrouwen en mannen, gelijk zijn, is in principe een empirisch op te lossen kwestie. Deze zaken kan men in onderzoeken bestuderen. We komen hier in hoofdstuk 9 op terug, maar ik kan alvast één opmerking maken: de onderzoeken die zijn verricht na het bekende review van Maccoby & Jacklin (1974), brachten meestal *meer* verschillen aan het licht dan de studie van deze auteurs.

Hiermee is natuurlijk niet gezegd, dat het in deze onderzoeken om 'intrinsieke' verschillen gaat. Men kan vrouwen en mannen niet in een vacuüm onderzoeken. Men onderzoekt altijd een geschiedenis, een levensloop, een socialisatie-historie. Andere tijden of andere culturen kunnen daarom ook andere verschillen tussen vrouwen en mannen opleveren. In dit opzicht bestaan er naar mijn mening geen 'intrinsieke' verschillen tussen vrouwen en mannen. Hieruit volgt vanzelfsprekend niet dat in studies gevonden verschillen niet 'reëel' zou-

den zijn. Zo voorspel ik bijvoorbeeld, op grond van Chodorows theorie, dat mannen in onze maatschappij zichzelf sterker als 'begrensd' zullen ervaren dan vrouwen. Vrouwen zullen zichzelf *meer* ervaren in relatie tot anderen. Het is echter niet zo, dat deze verschillen zich in elke cultuur of tijdperiode zouden moeten voordoen. Men zou kunnen voorspellen, dat deze verschillen zouden verminderen en uiteindelijk verdwijnen, na een aantal generaties van gedeeld ouderschap en gedeeld werk buitenshuis.

In hoofdstuk 8 komt aan de orde, welke voorspellingen men precies kan doen op grond van de theorie van Chodorow. In hoofdstuk 9 en 10 gaan we in op de vraag, hoe je deze beweringen zou kunnen toetsen.

Hoofdstuk 8

Ouderschapsarrangement en geslachtsidentiteit: een gedachtenexperiment

8.1 Inleiding

Nancy Chodorow (1978) laat in haar theorie zien, hoe 'traditionele' ouderschapsarrangementen, via de persoonlijkheidsstructuur van de kinderen die erin opgroeiden, telkens opnieuw tot stand komen. Zij spreekt in dit verband van 'reproductie'. In dit hoofdstuk geef ik het betoog van Chodorow nog een keer weer, met de bedoeling de processen die zij beschrijft eruit te lichten. Waar zullen deze processen toe leiden in een ander arrangement? Zonder op dit moment te kijken naar empirisch materiaal, doe ik het volgende gedachtenexperiment: waartoe zullen de door Chodorow beschreven processen leiden bij een rolwisseling? Waartoe bij gedeeld ouderschap? Het is misschien verhelderend om hier op te merken dat Chodorow bij haar beschrijving van deze processen gebruik maakt van typisch 'Amerikaanse' ideeën over object-relaties. Zo is zij optimistisch. Onder *andere* ouderschapsarrangementen zouden vrouwen en mannen gezonde, volwassen relaties met elkaar aan kunnen gaan. Een en ander contrasteert met de 'Britse' visie op object-relaties, zoals deze met name verwoord is door Melanie Klein. Klein is veel pessimistischer. Zij benadrukt juist het psychotische in *alle* relaties (zie ook D. Ingleby, 1987, p. 393).

8.2 Chodorows betoog

Chodorow gaat uit van 'traditionele' identiteiten in een 'traditionele' situatie. Het westerse, burgerlijke gezin uit de jaren vijftig en zestig, met een niet te groot aantal kinderen, lijkt hier model te staan. Wellicht ten overvloede merken we op dat deze vorm van samenleven niet van alle tijden en plaatsen is. Chodorow gaat in haar betoog dus uit van een heterosexuele paarrelatie. De vrouw werkt binnenshuis, de man werkt buitenshuis. De vrouw is heterosexueel, maar niet exclusief. Bovendien is zij emotioneel veel meer gericht op vrouwen dan op mannen. Verder wordt zij gekenmerkt door permeabele egogrenzen, het vermogen tot primaire identificatie en een behoefte aan intense primaire relaties. De man is exclusief heterosexueel. Ook hij is emotioneel meer gericht op vrouwen dan op mannen, maar tegelijkertijd is hij bang voor intimiteit, en heeft hij een weerstand tegen primaire relaties.

Gegeven deze uitgangspositie, zal de vrouw een verlangen naar kinderen ontwikkelen. Alleen op deze wijze immers, kan haar behoefte aan primaire relaties bevredigd worden. Zij wordt dus moeder. Haar man is meestal afwezig vanwege zijn werk. Bovendien is hij in emotioneel opzicht sowieso niet erg beschikbaar. De vrouw heeft weinig of geen zinvolle activiteiten naast haar werk als moeder en huisvrouw. Daar komt nog bij dat ze meestal geïsoleerd woont van familieleden en vriendinnen. Ze is derhalve buitengesloten van de wereld buitenshuis,

terwijl ze het binnenshuis moet stellen zonder de steun van andere volwassenen. Deze hele situatie brengt de vrouw tot 'overinvestering' in haar kinderen. In de volgende twee paragrafen ga ik in op de relatie die zij heeft met haar dochter en met haar zoon. Ook de rol van haar man komt hierin aan de orde.

8.2.1 Het meisje

In het algemeen: in de vroegste ontwikkelingsperiode in het leven van het meisje wordt de 'basic psychological stance' voor het 'ouderen' gelegd. De eerste relatie met haar moeder levert de herinnering aan een unieke intimiteit die ze wil herhalen (dit geldt ook voor jongetjes). Deze ervaring vestigt ook de verwachting dat het vrouwen zijn die moeders (Chodorow, 1978, p. 57).

Meer dan bij een zoontje ervaart de moeder bij haar dochttertje een gevoel van eenheid en continuïteit. Zij heeft immers dezelfde sexe als haar dochttertje en is zelf ook een meisje geweest. Symbiose en primaire identificatie zijn sterk en duren lang in de moeder-dochter-relatie. Een narcistisch element is belangrijk: de moeder ziet haar dochter als een verlengstuk van zichzelf (ibidem, p. 109). Dit leidt tot een *lange* 'pre-oidipale' periode, die verder gekenmerkt wordt door *intense* gevoelens, en sterke ambivalentie (ibidem, p. 121). De thema's uit deze periode blijven bovendien altijd belangrijk: alles wat na deze periode komt gaat dit niet vervangen (zoals bij het jongetje) maar bouwt erop voort. Het meisje ontwikkelt geen weerstand tegen relaties; integendeel, door de manier waarop haar moeder met haar omgaat, ontwikkelt ze een diep verlangen naar intense, primaire relaties. Haar zelf-gevoel is continu met dat van anderen en ze behoudt de capaciteit tot primaire identificatie (ibidem, p. 91, p. 207).

De liefde die een meisje voor haar moeder voelt blijft altijd belangrijk. Zij wendt zich pas op een laat tijdstip tot haar vader (voor een jongetje begint de oidipale situatie eerder). En ook de relatie met haar vader wordt eigenlijk bepaald door die met haar moeder. De lengte, intensiteit en ambivalentie van de moeder-dochter-relatie leiden ertoe, dat het meisje probeert zich los te maken van haar moeder. In dit proces kan de vader (los van zijn geslacht of sexuele oriëntatie) een 'symbool van vrijheid' worden (ibidem, p. 121).

De vader kleurt de relatie met zijn dochter sexueel in (ibidem, p. 168). Hij behandelt haar als sexuele ander. Dit leidt meestal tot een (zij het niet al te exclusieve) heterosexuele objectkeuze door het meisje. Toch blijft het meisje zeer sterk op haar moeder betrokken. Haar vader blijft in feite een secundaire figuur, al zal ze hem en mannen in het algemeen misschien wel gaan idealiseren. Vader zelf is minder bij de hele situatie betrokken dan moeder, hij verschijnt laat op het toneel en gaat bovendien zelf geen intense relaties aan (ibidem, p. 132, 140).

Het meisje hoeft daarom haar oidipale gevoelens voor haar vader minder sterk te verdringen dan het jongetje die voor zijn moeder. En zij komt emotioneel in een driehoek te verkeren: zij is zowel op haar moeder als op haar vader gericht. Dit noemt men een 'compleet' oidipouscomplex (ibidem, p. 127 en verder; zie ook S. Freud, 1923). Zowel intern (emotioneel) als extern is de relationele situatie van meisjes dus complexer dan die van jongetjes.

In de hele ontwikkeling van het meisje is de continuïteit sterk. Vanaf het eerste

moment kan zij zich met haar moeder identificeren en het leren van de geslachtsrol sluit hier naadloos op aan. Zij kan zich persoonlijk met haar moeder identificeren, omdat deze als zeer concreet identificatiemodel altijd in de buurt is. Affectieve processen en het leren van de geslachtsrol zijn (anders dan bij het jongetje) met elkaar verbonden (Chodorow, 1978, p. 175). Dit alles leidt tot een overtuigde geslachtsidentiteit.

8.2.2 *Het jongetje*

Ook bij het jongetje wordt in de vroegste ontwikkelingsfase in zijn leven de 'basic psychological stance' voor het 'ouderen' gelegd. Ook voor hem levert de eerste relatie met zijn moeder de herinnering aan een unieke intimiteit die hij wil herhalen. Deze ervaring vestigt ook de verwachting dat het vrouwen zijn die moederen (ibidem, p. 57).

Ook bij een zontje ervaart de moeder een gevoel van eenheid en continuïteit. Maar zij ziet toch vooral iets mannelijks tegenover zich. Het kind is van de andere sexe en zij ziet hem dan ook met name als sexuele ander. De moeder voelt grenzen (en vestigt die daardoor ook) en ervaart de jongen als van haar zelf 'gedifferentieerd', dus niet zozeer als verlengstuk van haar zelf (ibidem, p. 110). Doordat haar man zowel feitelijk als emotioneel weinig aanwezig/beschikbaar is, sexualiseert zij de band met haar zontje. Dit heeft tot gevolg, dat er al snel oidipale conflicten ontstaan (de pre-oidipale fase is voor hem veel eerder afgelopen dan voor het meisje).

Om twee redenen wordt er een sterkere heteroseksualiteit bij de jongen ontwikkeld dan bij het meisje. Op de eerste plaats vanwege zijn vroege en intense behandeling als sexuele ander. Op de tweede plaats omdat zijn moeder veel meer op hem betrokken is en hem veel meer emotionele bevrediging schenkt, dan de vader dat bij zijn dochter doet (ibidem, p. 129).

Maar niet alleen investeert de moeder veel meer in haar zontje (en dochtertje) dan haar man dat doet, de oidipale liefde van de jongen voor zijn moeder is ook veel overweldigender dan die van het meisje voor haar vader. Deze liefde vloeit voort uit de intense moeder-kind eenheid, en is bedreigend voor het ego van de zoon. Deze bedreiging én de rivaliteit met zijn vader leiden tot een sterke verdringing van zijn oidipale liefde (ibidem, p. 131-132).

De ontwikkeling van het jongetje kent, onder deze omstandigheden, meer breuken en discontinuïteiten dan die van het meisje. Alle kinderen identificeren zich in eerste instantie met hun moeder en een meisje kan dit blijven doen, maar een jongetje niet. Om zich mannelijk te voelen moet hij zich onderscheiden en differentiëren van zijn moeder (ibidem, p. 174). Een meisje hoeft zich niet te onderscheiden van haar moeder, althans niet om zich vrouwelijk te voelen. Voor een jongen is het losmakingsproces hetzelfde als het vestigen van zijn geslachtsidentiteit, terwijl dit voor een meisje niet aan elkaar gekoppeld is.

Voor een jongetje is het moeilijker om een stabiele geslachtsidentiteit te vestigen. Zijn vader is niet als concreet identificatiemodel aanwezig. De activiteiten van mannen worden bijna uitsluitend buitenshuis uitgevoerd. En de verzorging en opvoeding van kinderen is vrijwel geheel in handen van vrouwen. Mannelijkheid is dus iets abstracts voor het jongetje. En omdat er geen andere mogelijk-

heden zijn, gaat hij mannelijkheid negatief definiëren, als niet-vrouwelijk, niet-te-maken-hebbend met vrouwen. Het meisje daarentegen kan vrouwelijkheid positief definiëren. Deze ontwikkeling leidt ertoe dat jongens gevoelens van verbondenheid (met hun moeder) gaan wegdrücken. En hun oïdipale liefde voor haar hadden ze ook al moeten verdringen. Zij krijgen een weerstand tegen primaire relaties en ontwikkelen rigide egogrenzen.

Anders dan bij meisjes raakt bij jongens de band tussen affectieve processen en het leren van de geslachtsrol verbroken. Want enerzijds moeten zij zich onderscheiden van hun moeder, en anderzijds moeten zij zich positioneel identificeren met aspecten van de mannelijke rol (ibidem, p. 175).

Het zich afzetten tegen zijn moeder door het jongetje krijgt nog een extra lading doordat de hele situatie in feite angst voor en wrok tegen vrouwen teweeg brengt. Men ziet mannen dan ook vaak op zoek gaan naar niet-bedreigende (zachte, afhankelijke, soms zelfs infantiele) vrouwen (ibidem, p. 185). Misschien kunnen we beter zeggen: mannen proberen vrouwen zo te definiëren. De devaluatie van vrouwelijkheid en van vrouwen wordt op deze wijze ingebouwd in de mannelijke psyche. Mannen gaan het vrouwelijke in henzelf, en in de wereld om hen heen verachten (ibidem, p. 185).

8.2.3 De cirkel wordt gesloten

We hebben gezien dat er nogal wat verschillen in persoonlijkheid ontstaan zijn tussen jongens en meisjes. Zoals men ziet zijn er ook enige overeenkomsten. Laten we deze verschillen en overeenkomsten nu schematisch tegen elkaar afzetten:

meisjes:	jongens:
een diep verlangen naar intense primaire relaties	een diep verlangen naar een intieme relatie met een vrouw maar tegelijkertijd angst hiervoor en weezin hiertegen
het zelfgevoel is continu met dat van anderen: permeabele egogrenzen	het zelfgevoel is afgesneden van dat van anderen: rigide egogrenzen
capaciteit tot primaire identificatie	capaciteit tot primaire identificatie sterk verminderd
een sterke (ambivalente) emotionele gerichtheid op vrouwen	een sterke (ambivalente) emotionele gerichtheid op vrouwen
mannen zijn secundair, worden wél geïdealiseerd (p. 140)	mannen zijn secundair, worden wél geïdealiseerd (p. 185)
sterke geslachtsidentiteit	wankele geslachtsidentiteit
wankele heterosexuele objectkeuze	sterke heterosexuele objectkeuze
voorkeur voor emotionele driehoek	voorkeur voor emotionele één-op-één-relatie
relationele complexiteit	relationele beknoptheid
kind maakt de driehoek compleet (p. 207)	kind doorbreekt de één-op-één-relatie (p. 207)

Uit dit overzicht van de verschillen in persoonlijkheid kunnen we afleiden, dat de cirkel zich zal sluiten. Zowel het jongetje als het meisje (iets minder overtuigd) zijn heterosexueel geworden. Zij zullen vermoedelijk een relatie aangaan met een partner van het andere geslacht. In deze relatie zullen zich onvermijdelijk problemen voordoen die te maken hebben met hun uiteenlopende geschiedenis en verschillende (geslachts)identiteit.

Een en ander zal ertoe leiden dat de vrouw weer kinderen krijgt en gaat moederen, terwijl de man buitenshuis gaat werken.

8.3 *Processen of mechanismen*

Naar aanleiding van bovenstaande weergave van Chodorows betoog heb ik getracht een aantal mechanismen wat algemener te formuleren, om zo te onderzoeken, waartoe ze zouden leiden bij respectievelijk rolwisseling (paragraaf 8.4) en gedeeld ouderschap (paragraaf 8.5).

8.3.1

Wanneer de primaire opvoed(st)er een geïsoleerd bestaan leidt, dan zal 'overinvestering' in de aanwezige kinderen hiervan een gevolg zijn. Onder een geïsoleerd bestaan verstaan we:

(1) geen zinvol werk buitenshuis en

(2) geen steun van andere volwassenen binnenshuis.

'Overinvestering' betekent een (te) sterke intensivering van al bestaande neigingen, om het kind met hetzelfde geslacht (narcistisch) als 'verlengstuk' te behandelen en om de band met het kind van het andere geslacht te sexualiseren.

8.3.2

De eerste relatie met de primaire verzorg(st)er levert de herinnering aan een unieke intimiteit die men wil herhalen. Deze ervaring bepaalt ook van welk geslacht men het 'ouderen' zal verwachten.

8.3.3

Herkenning van overeenkomst op grond van lichaam/sexue levert primaire identificatie op met narcistische elementen: men ervaart het kind als verlengstuk van zichzelf. Als men op elkaar aangewezen is, leidt dit tot sterke wederzijdse gevoelens van verbondenheid en ambivalentie. Het leidt ook tot permeabele egogrenzen, een zelfbesef dat continu is met dat van anderen en een diep verlangen naar primaire relaties. Het brengt het kind tevens tot een speurtocht naar bevrijding uit deze toch knellende verbintenis.

8.3.4

Herkenning van verschil op grond van sexe/lichaam leidt tot een beleving van het kind als (sexuele) ander. De ouder voelt zelf grenzen en vestigt die daardoor ook in het kind. Dit leidt tot wederzijdse differentiatie.

8.3.5

Behandeld worden als (sexuele) ander (vergelijk het Griekse 'hetero') leidt tot

heterosexualiteit. Zo wordt een jongetje heterosexueel gemaakt doordat zijn moeder hun band sexualiseert. Het meisje wordt (minder overtuigd) heterosexueel doordat haar vader hun band een erotisch tintje geeft. Dat het meisje minder overtuigd heterosexueel wordt, heeft hiermee te maken, dat -in de traditionele situatie- haar vader pas op een vrij laat tijdstip in haar ontwikkeling verschijnt. Bovendien is de vader veel meer een secundair figuur voor het meisje dan de moeder voor het jongetje.

Ik wil hier overigens opmerken, dat ik juist op het punt van het ontstaan van de sexuele objectkeuze, de theorie van Chodorow niet geheel begrijpelijk vind. Immers, de moeder voelt en behandelt haar dochter expliciet als verlengstuk, dat wil zeggen als niet-ander. Toch is het meisje (ook erotisch) in eerste instantie sterk op vrouwen gericht, en ten dele zal ze dit altijd blijven. Dus: de jongen richt zich op vrouwen doordat zijn moeder hem als sexuele ander behandelt; het meisje richt zich op vrouwen doordat haar moeder haar als niet-ander behandelt.

Misschien kunnen we dit oplossen door te stellen: de jongen wordt heterosexueel doordat zijn moeder hem als sexuele ander behandelt (dat wil zeggen gericht op vrouwen); het meisje wordt homoseksueel doordat haar moeder haar als sexuele niet-ander behandelt (dat wil zeggen gericht op vrouwen). In tweede instantie doet het meisje een heterosexuele objectkeuze, terwijl ze zich emotioneel met name op vrouwen blijft richten.

8.3.6 (Sluit aan op 8.3.1 en 8.3.5)

Wanneer de primaire opvoed(st)er een heterosexuele relatie heeft, waarbij de partner zowel feitelijk als emotioneel niet erg beschikbaar is, zal dit leiden tot overinvestering in het kind. Wanneer dat kind van het andere geslacht is, zal er een vroegtijdige expliciete sexualisering van de relatie optreden. En dit leidt weer tot een sterke heterosexualiteit, vroege oïdipale conflicten en een radicale verdringing van de liefde voor de primaire verzorg(st)er.

8.3.7

De meest overweldigende en intense liefde voelt het kind voor de primaire verzorg(st)er. Nu liggen er twee ontwikkelingstaken. Op de eerste plaats moet het kind zich gaan losmaken van deze verzorg(st)er. Op de tweede plaats moet het een geslachtsidentiteit vestigen. Wanneer de primaire verzorg(st)er dezelfde sexe heeft als het kind, zijn dit twee afzonderlijke problemen, waarbij het losmaken meer moeilijkheden zal opleveren, dan het vestigen van een stabiele geslachtsidentiteit.

8.3.8

Wanneer echter de primaire verzorg(st)er van de andere sexe is, gaan deze twee taken voor het kind samenvallen. Het moet zich losmaken, én het moet zich een eigen (andere) geslachtsidentiteit eigen maken. Indien nu de ouder met dezelfde sexe als het kind meestal afwezig is, zal het kind zich positioneel of op abstracte wijze met deze moeten identificeren. Het kind leert dat het *niet-van-hetzelfde-geslacht* is als de primaire verzorg(st)er. Dit leidt tot een wegdrukken van de eerste identificatie met (het geslacht van) de primaire opvoed(st)er. Het vestigen van een stabiele geslachtsidentiteit is hierdoor problematisch, terwijl er

rigide grenzen ontwikkeld worden. Gevoelens van verbondenheid worden weggedrukt en men krijgt een weerstand tegen primaire relaties. Vaak leidt een en ander tot het dwangmatig poneren van een in feite altijd wankele identiteit en tot homofobie. Een ander gevolg is de devaluatie van (het geslacht van) de primaire opvoed(st)er.

8.3.9

Wanneer de primaire opvoed(st)er zeer regelmatig lijfelijk aanwezig is en het heel concreet en duidelijk is, welke activiteiten hij/zij verricht, dan kan het kind van hetzelfde geslacht zich persoonlijk met hem/haar identificeren. Affectieve processen en rol-leren zijn in dat geval met elkaar verbonden. Dit geeft continuïteit en een overtuigde geslachtsidentiteit.

8.3.10

In de situatie waarin één verzorg(st)er primair oudert, zal (het geslacht van) de vaak afwezige verzorg(st)er van het andere geslacht door kinderen van beide sexen geïdealiseerd worden. Ook zullen kinderen van beide sexen ambivalente gevoelens ontwikkelen ten opzichte van (het geslacht van) hun primaire verzorg(st)er.

8.4 Rolwisseling

In deze paragraaf willen we trachten ons voor te stellen, waartoe de beschreven processen zullen leiden in de situatie van een rolwisseling. Terwille van de overzichtelijkheid en de vergelijkbaarheid gaan we ervan uit, dat beide partners 'traditionele' identiteiten hebben. Dat wil zeggen: de vrouw is heterosexueel, maar niet exclusief. Emotioneel is zij meer gericht op vrouwen. Zij heeft permeabele egogrenzen, het vermogen tot primaire identificatie en een behoefte aan intense primaire relaties. De man is exclusief heterosexueel, is ook emotioneel gericht op vrouwen, maar is tegelijkertijd bang voor intimiteit en heeft een weerstand tegen primaire relaties. Om die reden richt het verlangen van de vrouw zich op kinderen, omdat op die wijze haar behoefte aan primaire relaties bevredigd kan worden.

Je kunt je afvragen of de aanname van traditionele identiteiten in de situatie van rolwisseling wel realistisch is: waarom heeft men dan gekozen voor de rolwisseling? In elk geval dient nagegaan te worden, of deze situatie door de betrokkenen gewenst is. Het is mogelijk dat de rolwisseling door externe omstandigheden veroorzaakt is. In dat geval kan het zowel voor de vrouw als voor de man een zware taak zijn.

Je kunt je de situatie voorstellen, waarin de man werkloos is en de vrouw zich, om financiële redenen, gedwongen ziet om buitenshuis te gaan werken. Maar zelfs in dat geval is een totale rolwisseling vermoedelijk zeldzaam. Uit behoefte (en misschien ook uit schuldgevoel) zal de vrouw zich ook veel met haar kinderen willen bezighouden. De situatie kan dus snel in gedeeld-ouderschap veranderen, in die zin dat de vrouw een dubbel takenpakket heeft, terwijl de man alleen gedeeltelijk bijdraagt aan het ouderen/huishouden. Dus ook bij een rolwisseling verwacht ik, dat de vrouw meer bij de kinderen betrokken is, dan de man in de

traditionele situatie.

Maar laten we in eerste instantie uitgaan van een complete rolwisseling: de vrouw werkt buitenshuis, de man oudert binnenshuis. De eerste variabele was:

Geen zinvol werk buitenshuis geïsoleerd bestaan binnenshuis geen steun van andere volwassenen.	----->	leidt tot OVERINVESTERING
---	--------	-------------------------------------

Het is moeilijk te voorspellen, hoe dit voor de man uit zal pakken. Misschien wordt de neiging tot overinvestering gecompenseerd door zijn tamelijk rigide grenzen. Belangrijk is, hoe geïsoleerd hij in feite is en hoe zijn vrouw zich opstelt. Zij zal emotioneel waarschijnlijk meer beschikbaar zijn, dan een man in de traditionele situatie.

De relatie met zijn kinderen:

8.4.1 *Het meisje*

Zal de vader een intense, primaire relatie met zijn dochtertje krijgen? Als dit zo is, dan zal het meisje deze unieke intimiteit later willen herhalen, en koppelen aan het mannelijk geslacht. En als de vader een minder intense en primaire relatie met zijn dochtertje krijgt, dan ontstaan zou zijn, wanneer hij vrouw was, zou zijn dochter dan later minder naar exclusieve intimiteit streven?

Veel zal afhangen van de vraag, in hoeverre de vader zijn weerstand tegen intieme, primaire relaties kan overwinnen. In hoeverre kan hij een sterk weggedrukte behoefte weer naar boven halen, zonder zich daarbij bedreigd te voelen in zijn geslachtsidentiteit, te meer daar hij nu ook het 'vrouwelijk' rolpatroon op zich heeft genomen?

De vader zal bij zijn dochtertje niet in eerste instantie eenheid en continuïteit voelen. Hij zal haar niet snel (narcistisch) zien als een verlengstuk van hemzelf. Hij zal haar eerder ervaren als (sexuele) ander. Toch roept aan de andere kant juist haar sexe de herinnering op aan het feit dat hij zelf bemoederd is. Hij is zowel emotioneel als erotisch gericht op vrouwen. Vermoedelijk zal er derhalve toch een intieme verhouding tussen hen ontstaan, waarbij de vader enige grenzen zal stellen: hij is uiteindelijk meer 'gedifferentieerd' (dan haar moeder), en bovendien nooit helemaal onbezorgd over zijn mannelijke geslachtsidentiteit.

De relatie zal waarschijnlijk tamelijk intens zijn, en het accent zal liggen op het meisje als sexuele ander. Het meisje zal haar moeder als rivale gaan zien, dat wil zeggen: ze komt eerder (dan onder traditionele omstandigheden) in de oïdipale fase terecht.

Omdat de moeder, naar ik aanneem, toch in enige mate bij haar dochter betrokken zal zijn, zal de dochter zich ook (erotisch) op haar richten. Dus ook in deze situatie maakt het meisje een 'compleet' oïdipouscomplex door. Ze zal later (opnieuw) goed met relationele complexiteit overweg kunnen.

Terwijl door de behandeling van haar vader haar heteroseksualiteit in deze situatie sterker geïnstalleerd wordt, zal haar geslachtsidentiteit wat minder

duidelijk zijn dan onder meer traditionele omstandigheden. Zij krijgt immers te maken met een wisseling in identificatiefiguren, hoewel haar moeder ook al vrij snel belangrijk voor haar zal zijn. Extra complex is, dat haar vader 'vrouwenwerk' doet, en haar moeder 'mannenwerk'. Veel zal hier afhangen van de houding en de normen en waarden van de ouders (hebben zij voor de situatie gekozen?). Ook als de ouders voor deze situatie gekozen hebben, krijgt het meisje op een bepaald moment te maken met de dominante maatschappelijke ideeën en idealen.

Het meisje (en dit geldt ook voor het jongetje) zal mannelijkheid minder idealiseren, terwijl ze ook minder ambivalent zal staan tegenover vrouwelijkheid.

8.4.2 *Het jongetje*

Het jongetje is van dezelfde sexe als zijn vader. Toch is het, gegeven de identiteit van die vader, de vraag of dit zal leiden tot een relatie, waarin de vader zich primair identificeert met zijn zoon en hem (narcistisch) ziet als verlengstuk. Zowel emotioneel als erotisch is hij immers gericht op vrouwen. Ik vermoed dat de vader zijn zoon als een ander zal zien, zij het niet als een seksuele ander. Toch zal ook hier een intieme relatie ontstaan, met meer behoud (en vestiging) van grenzen dan bij een moeder-dochter-verhouding.

Of het jongetje 'ouderen' exclusief van mannen zal gaan verwachten (ik denk van niet), hangt ook nu af van de betrokkenheid van zijn moeder. Deze betrokkenheid heeft ook effecten op de oïdipale ontwikkeling. Hoe meer zijn moeder met hem omgaat in een relatie van seksuele ander, des te duidelijker wordt zijn heteroseksualiteit gevestigd. Vermoedelijk wordt een jongen in deze situatie minder exclusief heterosexueel dan in de traditionele situatie. Hij zal een 'compleet' oïdipouscomplex doormaken. Voor hem zal de oïdipale fase relatief minder snel beginnen, en hij zal zijn oïdipale liefde ook minder sterk hoeven te verdringen.

Het losmakingsproces van zijn vader zal voor het jongetje in deze situatie niet zo krampachtig hoeven te verlopen. Hij hoeft zich niet tegen zijn vader af te zetten, en hij kan zich persoonlijk met hem blijven identificeren. Het lijkt me niet waarschijnlijk dat het jongetje in deze situatie net zoveel losmakingsproblemen zou hebben, als het meisje in de traditionele situatie. Op de eerste plaats vermoed ik, dat zijn vader, op grond van diens eigen identiteit, wat meer grenzen zal stellen dan de moeder in de traditionele situatie bij het meisje doet. Op de tweede plaats verwacht ik, dat zijn moeder wat meer beschikbaar zal zijn dan de vader in de traditionele situatie voor het meisje is.

Door al deze omstandigheden zal het jongetje later relatief beter tot relationele complexiteit in staat zijn. Zijn geslachtsidentiteit zal bovendien tamelijk stabiel zijn: hij hoeft zijn eerste identificatie met zijn vader niet weg te drukken.

Verder geldt hetzelfde als voor het meisje in deze situatie: het kan ingewikkeld zijn dat hun ouders de taken anders verdeeld hebben dan door het dominante maatschappelijke ideaal wordt voorgeschreven.

En net zoals het meisje zal ook het jongetje in deze situatie mannelijkheid minder idealiseren, terwijl ook hij minder ambivalent zal staan tegenover vrouwelijkheid.

8.5 Gedeeld ouderschap

Omwille van de vergelijkbaarheid gaan we ook nu weer uit van min of meer 'traditionele' identiteiten. Dit keer in een andere, wederom niet-traditionele situatie. En opnieuw moeten we ons afvragen of de aanname van traditionele identiteiten wel realistisch is: *waarom* heeft men dan gekozen voor gedeeld ouderschap? In elk geval dient weer te worden nagegaan, of deze situatie door de betrokkenen gewenst is. Grondig moet worden uitgezocht, *hoe* de taken binnenshuis en de zorg voor de kinderen verdeeld zijn. De kans dat hier allerlei asymmetrieën binnensluipen is groot.

De eerste variabele was:

Geen zinvol werk buitenshuis, geïsoleerd bestaan, binnenshuis geen steun van andere volwassenen.	----->	leidt tot OVERINVESTERING
---	--------	------------------------------

Bij gedeeld ouderschap is het mogelijk dat zowel de man als de vrouw zinvol werk buitenshuis heeft. In dat opzicht hoeft geen van beiden dus een geïsoleerd bestaan te leiden. En doordat beiden regelmatig binnenshuis dezelfde taken (en problemen) hebben, verwacht ik, dat ze in elk geval (emotionele) steun bij elkaar kunnen vinden. Verder blijven natuurlijk contacten met andere volwassenen van belang. Al met al lijkt mij dat de neiging tot 'overinvestering' in deze situatie relatief minimaal zal zijn.

De relatie tussen ouders en kinderen:

8.5.1 Ouders-dochter

We zagen al enkele malen, dat in de vroegste ontwikkelingsperiode in het leven de 'basic psychological stance' voor het 'ouderen' gelegd wordt. In dit geval zou het de eerste relatie met zowel de moeder als de vader zijn, die de herinnering levert aan de unieke intimiteit die het meisje (en het jongetje) wil herhalen. Deze ervaring zou de verwachting kunnen vestigen, dat zowel moeders als vaders 'ouderen', met andere woorden dat dit niet aan geslacht gekoppeld is. Gezien haar identiteit zal de moeder bij haar dochter een wat groter gevoel van eenheid en continuïteit ervaren dan bij haar zoon. Zij heeft immers dezelfde sexe als haar dochtertje en is zelf ook een meisje geweest. Toch zullen symbiose en primaire identificatie in deze situatie minder sterk zijn en minder lang duren dan in de traditionele situatie. Dit wordt veroorzaakt door twee factoren. Op de eerste plaats heeft de moeder ook nog andere relevante bezigheden (buitenshuis). Op de tweede plaats speelt nu ook de vader een belangrijke rol binnenshuis. Waar de narcistische behandeling (als verlengstuk) door de moeder zou leiden tot permeabele egogrenzen en een sterke behoefte aan primaire relaties, worden deze effecten nu niet alleen gematigd door een andere instelling van de moeder, veroorzaakt door haar bezigheden buitenshuis, maar ook doordat de

vader veel eerder en veel indringender op het toneel verschijnt.

Vanaf het begin behandelt hij het meisje als (sexuele) ander. Hierdoor ontwikkelt zij duidelijkere egogrenzen dan in de traditionele situatie gebeurd zou zijn. Haar heteroseksualiteit wordt overtuigend gevestigd. Zij komt relatief snel in de oïdipale periode, en maakt een 'compleet' oïdipouscomplex door. Een en ander betekent ook, dat de pre-oïdipale periode minder lang en minder intens zal zijn, met alle gevolgen van dien (minder sterke ambivalentie, etcetera). Het meisje zal zowel met haar moeder als met haar vader een rechtstreekse relatie hebben, die niet voornamelijk door de andere ouder bemiddeld is, zoals in de traditionele situatie, waar de betekenis van de vader goeddeels door haar relatie met haar moeder bepaald wordt. In die situatie zoekt het meisje iets (een 'derde term') om zich los te maken uit de knellende band met haar moeder. Bij een gedeeld ouderschap zal het losmakingsproces eenvoudiger worden voor het meisje. Op de eerste plaats zijn de banden die nu met haar ouders ontstaan sowieso minder exclusief, intensief en knellend. Bovendien zijn er nu vanaf het begin twee ouders beschikbaar.

Zoals gezegd, maakt het meisje ook in deze situatie een compleet oïdipouscomplex door: zij is zowel op haar moeder als op haar vader gericht, en zij bevindt zich in een emotionele driehoek. Zowel intern (emotioneel) als extern is haar relationele situatie complex.

In de hele ontwikkeling van het meisje is de continuïteit minder sterk dan in de traditionele situatie. Vanaf het begin heeft zij met twee (identificatie)figuren te maken. De geslachtsrol van haar moeder is ingewikkeld (werk binnenshuis én werk buitenshuis) en hetzelfde geldt voor de geslachtsrol van haar vader. Vermoedelijk zullen zich zowel persoonlijke als ook positionele identificatieprocessen voordoen.

Misschien is de geslachtsidentiteit van het meisje in deze situatie wat minder duidelijk. Dat zal ook liggen aan de normen en waarden van de ouders (en aan: peer group, school, tv, etcetera). Maar het is ook mogelijk dat geslacht als categorie iets minder belangrijk voor haar wordt; de arbeidsdeling tussen de sexen is, bij haar thuis, immers zowel binnenshuis als buitenshuis doorbroken. Het is in elk geval te verwachten, dat het meisje minder ambivalentie zal voelen ten opzichte van vrouwen, en dat zij mannen minder zal idealiseren.

8.5.2 Ouders-zoon

Ook bij het jongetje zou het de eerste relatie met zowel zijn moeder als zijn vader zijn, die de herinnering oplevert aan de unieke intimiteit die hij wil herhalen. Ook bij hem zou deze ervaring de verwachting kunnen vestigen, dat zowel moeders als vaders, vrouwen als mannen, 'ouderen', met andere woorden dat dit niet aan geslacht is gekoppeld.

Net zoals bij haar dochter ervaart de moeder ook bij haar zoon een gevoel van eenheid en continuïteit. Toch ziet zij vooral iets mannelijks tegenover zich. Zij ziet het jongetje met name als sexuele ander. De moeder voelt grenzen (en vestigt die daardoor ook) en ervaart haar zoon als van haarzelf 'gedifferentieerd' en dus niet zozeer als verlengstuk van haarzelf.

In de traditionele situatie was haar man zowel feitelijk als emotioneel weinig

aanwezig/beschikbaar. Dit leidde tot een overinvestering in het kind, wat tot gevolg had, dat zij de band met haar zoontje vroegtijdig sexualiseerde, waardoor er al heel vroeg oidipale conflicten ontstonden.

In de situatie van gedeeld ouderschap zal er -zoals we zagen- geen overinvestering plaatsvinden. De moeder zal minder extreem in haar zoon (en dochter) investeren. Bovendien wordt deze nu ook door zijn vader verzorgd. Dit betekent vermoedelijk dat de pre-oidipale periode van de jongen wat langer duurt, en dat zijn heteroseksualiteit minder sterk, of zo men wil, minder krampachtig gevestigd wordt. Ook de jongen zal in deze situatie een 'compleet' oidipouscomplex doormaken: hij is zowel op zijn moeder als op zijn vader gericht. Net zoals het meisje bevindt hij zich in een emotionele driehoek. Zowel intern (emotioneel) als extern is de relationele situatie complex.

Toch zullen de egogrenzen van de jongen, zeker bij een eerste generatie gedeeld ouderschap, wat duidelijker (meer rigide, als men wil) zijn dan bij het meisje. Op de eerste plaats blijft zijn moeder hem uiteindelijk zien als sexuele ander. Op de tweede plaats zal zijn vader hem niet zo snel narcistisch (als verlengstuk van hemzelf) ervaren. Wel zullen zijn egogrenzen veel minder rigide zijn dan in de traditionele situatie. Hij kan zich nu immers vanaf het begin (ook) met zijn vader identificeren. Om zich mannelijk te voelen, hoeft hij in deze situatie de band met zijn moeder niet meer weg te drukken, te ontkennen en te devalueren. Het zich losmaken van zijn moeder en het vestigen van een geslachtsidentiteit zijn in deze situatie geen opgaven meer die samen vallen. Een jongen kan zijn mannelijkheid nu ook positief en concreet ('zoals mijn vader') gaan definiëren, omdat zijn vader een nabij identificatiemodel is. Dit impliceert een geslachtsidentiteit die feitelijk stabiel is dan in de traditionele situatie. Toch ligt er wel een aantal complexiteiten: de geslachtsrollen van de ouders zijn namelijk minder eenduidig: beiden werken zowel binnenshuis als buitenshuis. Bij een gedeeld ouderschap zijn er weinig verschillen in continuïteit en discontinuïteit in de ontwikkeling van jongens en meisjes. Voor zowel jongens als meisjes is er sprake van breuken aan de ene kant en continuïteit aan de andere kant. Beiden krijgen ook te maken met zowel persoonlijke als positionele identificatie, omdat vader én moeder zowel concrete als abstracte activiteiten verrichten, soms dichtbij zijn en soms op afstand. En, zoals gezegd, het is ook mogelijk dat 'geslacht' als categorie, op langere termijn, minder belangrijk wordt. Ook voor jongens geldt, bij gedeeld ouderschap, de verwachting, dat hun ambivalentie ten opzichte van vrouwen minder zal zijn, en dat mannen/mannelijkheid minder geïdealiseerd zullen worden.

8.6 Conclusie

Wanneer we gedeeld ouderschap met de traditionele situatie vergelijken, dan kunnen we de volgende voorspellingen doen:

Meisjes zullen beter grenzen kunnen trekken. Haar relationele capaciteiten blijven behouden. Haar heteroseksualiteit zal relatief sterker zijn. Mannen zullen minder secundair zijn in haar leven, maar ze zullen tegelijkertijd minder geïdealiseerd worden. Haar ambivalentie ten opzichte van vrouwen zal afnemen. Haar geslachtsidentiteit zal iets minder stabiel zijn, maar misschien neemt het belang

van de categorie 'geslacht' (op langere termijn) überhaupt af. Al met al zullen meisjes relatief beter toegerust zijn om buitenshuis te werken dan in de traditionele situatie.

Jongens zullen minder weerstand tegen primaire relaties hebben. Ze zullen beter in staat zijn tot relationele complexiteit (driehoek in plaats van één-op-één). Ook hun ambivalentie ten opzichte van vrouwen en hun idealisering van mannen/mannelijkheid zal afnemen. Hun geslachtsidentiteit zal relatief stabiel zijn. Hun heteroseksualiteit zal minder sterk gevestigd zijn. Op deze wijze zullen jongens relatief beter toegerust zijn om te 'ouderen' dan in de traditionele situatie.

Hoofdstuk 9

Ouderschapsarrangement en geslachtsidentiteit: enige onderzoeken

9.1 Inleiding

In dit hoofdstuk vindt een ontmoeting plaats tussen de theorie van Chodorow aan de ene kant, en een aantal empirische onderzoeken aan de andere kant. Een eerste probleem waarmee ik geconfronteerd werd bij het arrangeren van deze ontmoeting was, dat in de empirische onderzoeksliteratuur vrijwel nooit verwezen wordt naar de theorie van Chodorow. Meer in het algemeen kunnen we trouwens stellen dat het verband tussen empirie en theorie op dit gebied een moeizame is. Chodorow op haar beurt gaat echter ook niet serieus in op het soort onderzoeken, dat in de komende paragrafen besproken zal worden. Een en ander had tot gevolg dat ik in mijn rol als bemiddelaar tevens nogal wat pionierswerk moest verzetten. Om naar aanleiding van het bestaande onderzoek iets te kunnen zeggen over de theorie van Chodorow, heb ik gezocht naar thema's, die zowel in deze theorie een rol speelden, als ook in het empirische onderzoek. Mijn in een eerder hoofdstuk uitgevoerde gedachtenexperiment bood hiertoe inspiratie.

Deze exercitie heeft uiteindelijk vijf thema's opgeleverd. Hieronder volgt een korte aanduiding. De verdere uitwerking volgt in paragraaf 9.2.2 tot en met 9.2.5.

1. 'Cross sex' en 'same sex' relaties tussen ouders en kinderen:
 - (a) behandelen moeders dochters anders dan zoons;
 - (b) behandelen vaders dochters anders dan zoons;
 - (c) behandelen moeders kinderen op dezelfde manier als vaders dat doen.
2. Situatie versus dispositie en in het bijzonder: *wat* bepaalt in welk leef- of ouderschapsarrangement men terecht komt? Zijn dit met name de vroeggevoerde persoonlijkheidsdisposities, of gaat het uitsluitend om de actuele omgeving?
3. Welke effecten heeft de levensstijl van de primaire verzorg(st)er(s) op het kind? Men heeft hier vooral gekeken naar sexe-rol opvattingen, (geslachts)identiteit, en cognitieve prestaties.
4. Wat bepaalt de participatie van een man/vader aan het werk binnenshuis? Is dat:
 - (a) de *relatieve* macht/status (werk buitenshuis, opleiding, inkomen, etcetera) die hij heeft *ten opzichte van* zijn partner;
 - (b) zijn sexe-rol opvatting en/of de sexe-rol opvatting van zijn partner;
 - (c) de tijd die hij tot zijn beschikking heeft, en de mate waarin hier een beroep op wordt gedaan (de zogenaamde demand/response capability hypothese).
5. Of wordt de participatie van een man/vader niet bepaald door de actuele omgeving, maar door de relatie die hij zelf met zijn vader had? En voor

zover dat zo is, is er dan sprake van imitatie (van een aanwezige vader) of juist compensatie (in verband met een afwezige vader)?

De eerste drie thema's zijn vrij rechtstreeks aan de theorie van Chodorow ontleend, de laatste twee meer aan de empirische onderzoekstraditie. Toch geldt voor alle vijf de thema's, dat ze raakvlakken bieden.

Het kan opvallen dat de vader in dit hoofdstuk (bijvoorbeeld 9.2.4) tamelijk uitgebreid aan bod komt. Dit heeft een aantal redenen. Op de eerste plaats wil ik benadrukken, dat we op grond van de theorie van Chodorow niet alleen kunnen verklaren 'waarom vrouwen moederen', maar ook waarom de rol van de man in dit opzicht meestal zo beperkt is. Een tweede, meer praktische reden, heeft te maken met het feit, dat de vader de afgelopen tien jaar steeds meer in de belangstelling is komen te staan. Het werk van M. Lamb heeft hieraan veel bijgedragen. Er bestond daarvoor al veel onderzoek over moeders. Zo heb ik me bijvoorbeeld voor de effecten van werk buitenshuis van de moeder kunnen baseren op bestaande overzichtsartikelen (Hoffman, 1974; Lamb, 1982; Hayes & Kamerman, 1983). Dit soort reviews is nog niet beschikbaar voor de effecten van werk binnenshuis van de vader. Vandaar dat ik me verplicht zag de afzonderlijke onderzoeken te behandelen.

Na behandeling van de vijf genoemde thema's geef ik in hoofdstuk 10 aan welke beperkingen en gebreken het besproken onderzoek vertoont (paragraaf 10.1). Vervolgens wijs ik op specifieke aansluitingsproblemen, wanneer men uitgaat van de theorie van Chodorow (paragraaf 10.2). Hoofdstuk 10 wordt afgesloten met aanbevelingen voor een nieuwe onderzoeksopzet (paragraaf 10.3).

Tenslotte nog één waarschuwing. Ik heb niet de pretentie dat de straks te bespreken reeksen onderzoeken per thema compleet zijn. Het gaat hier om een eerste *brede* benadering. Er zal per thema zeker meer onderzoek verzameld moeten worden. Desondanks denk ik dat er een paar voorzichtig evaluerende opmerkingen over de theorie van Chodorow gemaakt kunnen worden. En wat de onderzoeken in elk geval toestaan en ook oproepen is het leveren van methodologisch commentaar, zoals men dat in hoofdstuk 10 aantreft.

9.2. Thema's

9.2.1 'Same sex'-'cross sex'

9.2.1.1 Inleiding

Uit de theorie van Chodorow vloeit voort, dat jongens op dit moment vooral te maken hebben met 'cross sex' effecten, en meisjes met 'same sex' effecten. Beide soorten effecten worden in haar theorie veroorzaakt door de enorme rol van de moeder; 'too much of a mother', zou je kunnen zeggen. (Verderop zullen we zien, dat de rol en de macht van de moeder/echtgenote inderdaad zeer groot zijn).

Het jongetje identificeert zich immers in eerste instantie met zijn moeder ('cross sex'), wordt behandeld als seksuele ander en moet zich vervolgens weer van haar losmaken. Hij doet dit door zich 'positioneel' met zijn vaak afwezige en weinig

betrokken vader te identificeren. In de praktijk leidt dit ertoe, dat hij zijn eerder gevormde meer relationeel ingestelde kanten wegdrukt. Dit leidt tot rigide egogrenzen. Tegelijkertijd vindt er een devaluering van vrouwelijkheid in hemzelf en in de buitenwereld plaats, en een idealisering van mannelijkheid. Mannen houden zich om deze redenen ook meer en op een meer dwangmatige manier bezig met het sexe-verschil dan vrouwen.

Ook het meisje identificeert zich in eerste instantie met haar moeder. Meer nog dan bij het jongetje, is er vanaf het begin sprake van een sterke wederzijdse identificatie: niet alleen identificeert het meisje zich met haar moeder, de moeder identificeert zich ook met het meisje. Vanaf het begin heeft zij de neiging het meisje te beschouwen als verlengstuk van zichzelf. Dit leidt tot permeabele egogrenzen.

Deze eerste, vrouwelijke identiteit blijft voor het meisje altijd bestaan. Latere ontwikkelingen bouwen hierop voort. Continuïteit is belangrijk. Toch moet ook het meisje zich van haar moeder losmaken. Haar vader kan hierbij een rol spelen. Net zoals de moeder haar zontje als sexuele ander behandelt, doet de vader dit bij zijn dochter. Dit gebeurt echter op een later tijdstip in de ontwikkeling en op een meer oppervlakkige wijze.

Kortom, gegeven de traditionele ouderschapsarrangementen zijn voor het meisje 'same sex' processen belangrijker, voor het jongetje 'cross sex' effecten, aldus de theorie van Chodorow. Onder alternatieve, meer symmetrische arrangementen, kun je voorspellen, dat voor meisjes 'cross sex' effecten belangrijker zullen worden, voor jongens 'same sex' effecten. De details hiervan heb ik gegeven in mijn gedachtenexperiment (hoofdstuk 8).

In deze paragraaf zullen we ons met name bezig gaan houden met (eventuele) verschillen in de manier waarop moeder en vader omgaan met dochter(s) en zoon(s). Voor we een aantal empirische onderzoeken gaan bespreken, brengen we eerst naar voren, welke resultaten we zouden verwachten op grond van de theorie van Chodorow.

In het algemeen kunnen we stellen:

1. We verwachten dat dochters anders behandeld worden door hun moeder dan door hun vader.
2. We verwachten dat zoons anders behandeld worden door hun moeder dan door hun vader.
3. We verwachten dat moeders hun zoons anders behandelen dan hun dochters.
4. We verwachten dat vaders hun zoons anders behandelen dan hun dochters.

Het is van belang op te merken dat deze vragen afwijken van de gewoonte, om ófwel het geslacht van de ouders, ófwel het geslacht van de kinderen ongespecificeerd te laten. Meestal vraagt men immers:

(a) Behandelen ouders hun dochters op een andere manier dan hun zoons?

of,

(b) Gaan vaders op dezelfde manier met kinderen om als moeders?

Laten we nu de vier boven uitgesproken verwachtingen nader inhoudelijk invullen.

Gezien hun vroege ontwikkeling verwacht je dat vaders dwangmatig met (hun) sexe bezig zijn. Ze moeten altijd hun mannelijkheid bewijzen, zijn er bezorgd over, enz. Hieruit kun je afleiden dat ze een explicieter onderscheid zullen

maken tussen zoontje-dochtertje, dan hun vrouw. Vanwege hun idealisering van mannelijkheid zullen ze ook liever een zoon hebben dan een dochter. De vaders zullen zeker letten op 'sexe-adequaaf' gedrag van het jongetje. Met een dochter zullen ze flirten. Ze zullen haar zien als sexy, als iemand die verzorgd en beschermd moet worden.

Doorspeculerend op de ideeën van Chodorow zou je kunnen verwachten, dat een vader die uit een symmetrisch gezin afkomstig is, (dat wil zeggen: een gezin waarin het werk buitenshuis en het werk binnenshuis gelijk tussen de partners verdeeld is) zelf ook minder dwangmatig bezig zal zijn met sexe-stereotypering. De idealisering van mannelijkheid zou dan eveneens minder moeten zijn.

Ook van moeders verwacht je dat ze anders omgaan met een dochter dan met een zoon. Het meisje zullen ze narcistisch zien als verlengstuk van zichzelf, terwijl ze het jongetje als seksuele ander zullen behandelen. Je verwacht dus ook dat vrouwen onderscheid zullen maken. Dit onderscheid zal echter eerder vanzelfsprekend zijn dan krampachtig. Ook zullen onder traditionele arrangementen opgegroeide vrouwen de neiging hebben om mannen te idealiseren. Je verwacht bij hen dus eveneens vaak een voorkeur voor een zoon.

Laten we nu deze uitgewerkte verwachtingen samenvatten in het volgende schema:

figuur 1. traditionele situatie

	moeders	vaders
dochters	behandeling als verlengstuk, narcisme, nabijheid, stromend, vanzelfsprekend	oppervlakkige behandeling als seksuele ander, flirt, dochter wordt als verleidster gezien, evt. vader bezorgd
zoons	intense behandeling als seksuele ander, vervolgens hem uit de relatie zetten	expliciet, dwangmatig accent op sexe: sexe-stereotypie

9.2.1.2 Enige onderzoeken

Voor ik de door mijzelf verzamelde onderzoeken behandel, wil ik eerst op drie belangrijke reviews ingaan. Op de eerste plaats is daar het beroemde boek van Maccoby & Jacklin (1974): "The psychology of sex differences". Deze auteurs stellen dat er maar heel weinig verschillen zijn in de manier waarop ouders zoons of dochters behandelen:

"Our survey of data has revealed a remarkable degree of uniformity in the socialization of the two sexes" (p. 348).

Zo vonden Maccoby & Jacklin voor de vroegste ontwikkelingsperiode ('infancy') geen verschillen tussen de sexen in verbale interacties, en evenmin in de totale interactie. Het enige verschil dat ze vonden was, dat jongens meer grove

motorische stimulatie kregen, en meer aangemoedigd werden in fysieke activiteiten (p. 309).

Voor de hieropvolgende ('pre-school') periode en de basisschool-periode vonden zij dat jongens zowel meer (met name fysieke) straf kregen, als ook meer lof. Verschillen in warmte, in opgelegde beperkingen of in druk tot presteren werden niet gevonden. Voor jongens was het wel veel strenger verboden dan voor meisjes om dingen te doen die 'bij' het andere geslacht 'horen'. Op grond van deze gegevens zou je moeten besluiten, zoals Carol Hagemann-White (1987) ook inderdaad lijkt te doen, om de theorie van Chodorow als weerlegd te beschouwen. Deze staat of valt immers met het gegeven dat ouders hun dochters anders behandelen dan hun zoons.

Chodorow zelf spreekt van een verdwijntruc (1978, p. 98). Zij denkt dat de verschillen in behandeling wel degelijk bestaan. We zullen straks bezien of meer recent onderzoek enig licht op deze vraag kan werpen. Op dit moment is het belangrijk om te herhalen, dat in de theorie van Chodorow niet alleen onderscheiden wordt in zoons en dochters, maar ook in vaders en moeders. De grote vraag is, of moeders en vaders zich hetzelfde gedragen ten opzichte van hun dochters en zoons. En deze vraag wordt niet beantwoord in het boek van Maccoby & Jacklin, dat voornamelijk over moeders (en kinderen) gaat. Het is dan ook terecht dat zij zelf stellen:

"Particularly handicapping has been the lack of information about fathers: it may be that fathers differentiate between the sexes to a much greater degree than do mothers, from whom most of our information comes" (p. 348).

Na het overzicht van Maccoby & Jacklin (1974), en naar aanleiding hiervan, zijn er twee belangrijke nieuwe studies verschenen. M. Siegal (1987) vraagt zich af: "Are sons and daughters treated more differently by fathers than by mothers?" Voor twintig van de negenendertig studies, die in zijn review behandeld worden, moet deze vraag positief beantwoord worden. Dit gold echter met name voor fysieke betrokkenheid en discipline, en nauwelijks voor affectie en alledaags taalgebruik.

Siegal merkt dan ook op: "... Maccoby and Jacklin's earlier conclusion that support for differential socialization accounts of sex-typing is lacking must be reconsidered. Especially in the area of discipline and physical involvement, the cumulative evidence ... indicates modest support for the hypothesis that fathers differentiate between boys and girls more than do mothers" (p. 201).

Enkele jaren vóór dit artikel van Siegal verscheen een meer omvattend overzicht van A. Huston (1983). Ook zij bekritiseert op bepaalde punten het werk van Maccoby & Jacklin (1974). En zij gaat daarin verder dan Siegal: niet alleen vaders, maar ook moeders maken een onderscheid tussen meisjes en jongens. Huston stelt: "The literature reviewed here, accumulated since 1973, indicates specific areas of sex-differentiated treatment, some of which are apparent very early in children's lives" (p. 428). Al heel vroeg bieden volwassenen meisjes en jongetjes sexe-stereotype speelgoed aan. Grove motorische bewegingen van jongens worden aangemoedigd. Bij meisjes wordt soms interpersoonlijk spel gestimuleerd. Bovendien krijgen zij vaker hulp en geruststelling. Vaders blijken sexe-stereotype spel meer te benadrukken dan moeders. Er wordt verder werk geciteerd, waarin naar voren komt, dat moeders positiever reageren op meisjes

die fysiek contact zoeken, dan op jongens die dit doen. Wat oudere kinderen krijgen taken in het huishouden toegewezen op grond van hun sexe. Meisjes worden méér dan jongens aangemoedigd om afhankelijk gedrag en affectief en emotioneel gedrag te laten zien. Ouders verwachten en eisen meer van jongens, terwijl ze meisjes eerder ergens mee zullen helpen (p. 431-432).

Hoewel Huston veel vaker onderscheidt tussen vaders en moeders dan Maccoby & Jacklin, gebeurt dit toch niet systematisch genoeg, zoals blijkt uit haar concluderende formuleringen (p. 431-432) waarin het meestal weer gaat om 'parents' in het algemeen.

Uit de besproken reviews kunnen we in elk geval één gegeven afleiden: vaders maken zich explicieter druk om sexe en sexe-specifiek gedrag dan moeders. Dit is niet alleen gevonden door M. Siegal (1987) en A. Huston (1983, p. 430; 439), maar ook door J. Rubin, et al. (1974), J. McGuire (1982) en A. Woollett et al. (1982).

Wanneer we dit kunnen interpreteren als een op de voorgrond stellen en idealiseren van de (eigenlijk altijd wankele) mannelijke geslachtsidentiteit, dan zou het de theorie van Chodorow ondersteunen. Zeer interessant in dit verband vind ik het gegeven, dat de vaders uit het onderzoek van K. Pruett (1983), die primaire verzorgers waren, relatief minder geïnteresseerd waren in de sexe-stereotypering van hun kinderen (p. 272).

Op deze plaats wil ik nog vier onderzoekingen noemen, waaruit een idealisering van mannelijkheid onder de 'traditionele' omstandigheden blijkt. Deze verdwijnt onder 'alternatieve' omstandigheden.

(a) "Nontraditional parents interacted preferentially with daughters whereas the reverse was true in the traditional families" (M. Lamb, 1982, (a), p. 117). Hier is de idealisering van mannelijkheid, die je in traditionele gezinnen vindt, verdwenen.

(b) G. Russell (1987, p. 168) wijst erop dat in gezinnen waar men de rollen heeft omgedraaid (dat wil zeggen: moeder werkt buitenshuis, vader binnenshuis) de vader minder geïdealiseerd wordt. K. van Vliet & A. Fischer (1985) vinden hetzelfde voor 'symmetrische' gezinnen. Dit is een expliciete bevestiging van een voorspelling die ik van te voren heb gedaan.

(c) N. Radin (1981) laat zien, dat een vader die (ook in de praktijk) sterk betrokken is, de cognitieve ontwikkeling van zijn kinderen, maar vooral die van zijn dochter, sterk stimuleert.

Eerder al is duidelijk geworden, dat volgens de theorie van Chodorow meisjes onder de huidige arrangementen meer te maken hebben met 'same sex' relaties, en jongens met 'cross sex' relaties. Het jongetje identificeert zich immers in eerste instantie met zijn moeder ('cross sex'), wordt behandeld als sexuele ander, en moet zich vervolgens weer van haar losmaken. Ook het meisje identificeert zich in eerste instantie met haar moeder ('same sex'). Deze eerste (vrouwelijke) identiteit blijft voor het meisje altijd bestaan. Latere ontwikkelingen bouwen hierop voort.

Dit thema, 'same sex'-cross sex, bepaalt de verdere organisatie van deze paragraaf. Je kunt overigens, zoals gezegd, voorspellen, dat onder alternatieve, meer symmetrische arrangementen, voor meisjes 'cross sex' relaties een grotere rol zullen gaan spelen, voor jongens 'same sex' relaties. Ook in hoofdstuk 8 is dit

naar voren gekomen.

9.2.1.3 'Same sex' relaties

Ik concentreer me hier met name op vader-zoon effecten. We verwachten bij de vaders in het algemeen (zowel bij dochters als zoons) een geringe betrokkenheid, en (bij zoons) een benadrukking van gedrag 'in overeenstemming' met hun sexe.

Ik vond:

1. "Fathers of sons (are) more likely to interact with their newborns than ... fathers of daughters" (A. Woollett, et al. 1982, p. 88).
2. Vaders keken significant meer naar jongens dan naar meisjes. Andere maten van betrokkenheid neigden ook in deze richting, maar waren niet significant (I. Rendina & J. Dickerscheid, 1976).
3. J. McGuire (1982) stelt dat de meeste vaders liever een zoon hebben dan een dochter. Zij hebben ook een meer kameraadschappelijke verhouding met hun zoon. Jongens mogen van hen meer dan meisjes; meisjes worden strikter aangepakt.
4. R. Parke & D. Sawin (1980) vonden bij zowel vaders als moeders 'same sex'- (en trouwens ook 'cross sex') effecten: "... mother's and father's attending and stimulating behaviors are more frequent with their same-sexed infants" (p. 54).
5. M. Lamb (1980) ontdekte dat jongetjes al in het begin van het tweede jaar (en dus niet vanaf het vierde à vijfde jaar, zoals Freud beweert) speciaal aan hun vader gehecht raakten. Hij meent dat dit gegeven suggereert, dat vaders en moeders een kwalitatief andere rol in de ontwikkeling spelen.
6. P. Ban & M. Lewis (1974) laten zien, dat "highly attached boys, *particularly when the father is the object*, tend to employ the full repertoire of behaviors under investigation" (p. 203; mijn cursivering).
7. F. Pedersen & K. Robson (1969) keken naar de effecten van acht variabelen op attachmentgedrag van het kind ten opzichte van de vader. Voor de jongens werden vier significante correlaties gevonden, voor de meisjes maar één. Géén van deze variabelen was significant voor zowel meisjes als jongens, hoewel dus vijf van de acht variabelen significant waren. Volgens Pedersen kan dit betekenen dat er verschillende attachmentssystemen werkzaam zijn voor jongens en meisjes.
"Caretaking, investment, and stimulation level of play are positively correlated to attachment for boys. Irritability level is negatively correlated for boys and apprehension over well-being is negatively correlated for girls" (p. 470).
8. K. Clarke (1980) observeerde dat vaders meer met zoons spelen en moeders meer met dochters.
9. Evenzo constateerde J. Belsky (1979) "limited preferences for interaction with same-sex children" (p. 601).
10. C. Lewis et al. (1982) vonden dat (bij zeven en bij elf jaar) de vader meer participeerde bij jongens dan bij meisjes.
11. S. Feldman et al. (1983) vonden dat vaders met zoons meer speelden dan vaders met dochters.

12. En tenslotte namen ook R. Barnett en G. Baruch (1987) een grotere participatie binnenshuis waar bij vaders van zoons.

In de bovenstaande opsomming ligt het accent op vader-zoon-('same sex') effecten. Maar in de genoemde onderzoeken wijzen J. Belsky (1979), K. Clarke (1980), R. Parke & D. Sawin (1980) ook op moeder-dochter effecten. Hetzelfde geldt voor de onderzoeken van B. Carlson (1984) en S. Marantz & A. Mansfield (1977). Marantz laat zien, dat er een negatieve correlatie bestaat tussen werk buitenshuis van een moeder en de sexe-rol-stereotypering van haar dochter. Zij verklaart dit door 'same sex modeling'. Het was opvallend dat werk binnenshuis door een vader niet leidde tot een mindere sexe-rol-stereotypie bij zijn dochter.

Ditzelfde werd door B. Carlson gevonden: wanneer een vader veel participeerde in huishouden en kindzorg, leidde dit niet tot een veranderde perceptie van de vaderrol bij de meisjes. Dit effect werd bij de jongens echter *wel* gevonden. Zij hadden minder stereotype ideeën over de vaderrol.

De conclusie van dit gedeelte is, dat er (ook) voor de vader-zoon-relatie, zelfs onder de huidige ouderschapsarrangementen, sterke 'same sex' effecten bestaan. Het is zelfs zo, dat de (mannelijke) sexe van het kind duidelijk verband houdt met de participatie binnenshuis van de vader. Hoe zich deze gegevens verhouden tot de theorie van Chodorow, komt verderop nog aan de orde.

9.2.1.4 'Cross sex' relaties

Aan het begin van deze paragraaf heb ik reeds vier onderzoeken genoemd, waaruit men af kan leiden, dat voor het meisje 'cross sex' effecten een grotere rol gaan spelen in arrangementen, waarin de vader meer participeert, en dat mannelijkheid daarbij minder geïdealiseerd wordt.

R. Parke et al. (1972) vonden, dat -onder traditionele gezinsomstandigheden- "both mothers and fathers touched male babies significantly more than female infants" (p. 85). Dit zou een bevestiging kunnen vormen van Lambs (1982) onderzoek, waarin naar voren kwam, dat 'traditionele' ouders liever een zoon hebben, terwijl dit bij 'alternatieve' ouders juist een dochter is.

Daarnaast trof ik nog een aantal andere onderzoeken aan, waarin informatie gegeven wordt over 'cross sex' processen onder traditionele omstandigheden. In een tweede onderzoek merken R. Parke & D. Sawin (1980) op, dat "mother's and father's affection giving is more focused on their opposite sexed infants" (p. 54).

Het werk van D. White et al. (1982) levert naar mijn idee een fraaie bevestiging van deze stelling. Zij merken op, dat vaders hun dochters niet op dezelfde manier vasthouden als hun zoons. Al vlak na de geboorte is het zo, dat ze meisjes niet evenlang vasthouden als jongens. Maar belangrijker zijn de uiteenlopende patronen van vasthouden die bij twee en bij vijf maanden geconstateerd worden. De 'hold inward' positie, die de beste mogelijkheid biedt voor reciproke interacties en die de cognitieve en sociale ontwikkeling kan stimuleren, wordt relatief meer gebruikt door vaders van zoons. De 'hold across' (zijdelingse) houding wordt daarentegen juist meer toegepast door vaders van dochters. En: "The hold across position is much more of a soothing, comforting position and one

associated primarily with various caretaking activities. As such it has probably a role to play in the emotional development of children" (D. White et al., p. 141).

Een en ander sluit ook aan bij het al genoemde onderzoek van F. Pedersen & K. Robson (1969) die bij vaders van dochters meer "apprehension over well-being" aantreffen dan bij vaders van zoons. We herinneren ons overigens dat dit negatief samenhangt met het attachment-gedrag van de meisjes.

Een laatste onderzoek dat ik in dit verband wil noemen is dat van C. Smith & B. Lloyd (1978). Moeders speelden in een laboratoriumsituatie met babies, die niet van henzelf waren. Deze zes-maanden oude kinderen waren, los van hun biologische sexe, gekleed als jongetje of als meisje. Conclusie: "Perceived boys were verbally encouraged to gross motor activity more often than perceived girls, but there were no significant differences in overall physical stimulation. However, mothers responded to the gross motor behavior of perceived boys with gross motor activity significantly more often (...). In going beyond a simple causal analysis and examining mother's responses to infant behavior, a sex-typing effect has been found" (p. 1265).

9.2.1.5 Conclusie

Het is zinvol gebleken, om niet alleen te vragen: behandelen ouders hun dochters anders dan hun zoons, of gaan vaders anders om met kinderen dan moeders, maar om het geslacht van beide generaties tegelijkertijd te beschouwen. Sinds 1974 (Maccoby & Jacklin) is veel onderzoek verricht waaruit het belang van geslacht van ouders én kinderen blijkt. Het steeds groter wordende aantal onderzoekingen naar de rol van de vader heeft hierbij zeker een rol gespeeld. Laten we nu meer in het bijzonder gaan kijken naar de theorie van Chodorow.

1. Uit diverse onderzoekingen, namelijk M. Siegal (1987), A. Huston (1983), J. Rubin et al. (1974), J. McGuire (1982) en A. Woollett et al. (1982) blijkt dat vaders meer bewust met de categorie 'sexe' bezig zijn dan moeders. Zij maken een duidelijk onderscheid tussen jongetjes en meisjes. Ze zijn meer gericht op jongetjes dan op meisjes. Daarbij zijn ze er vaak expliciet bezorgd om, of het jongetje wel 'sexe-adequaat' gedrag vertoont. Zeker wanneer ze met moeders vergeleken worden, zijn vaders dwangmatiger gericht op sexe-stereotypering. Bovenstaande pleit vóór de theorie van Chodorow. Interessant is in dit verband ook het onderzoek van Pruett (1983). Hij vond dat vaders, die primaire verzorgers waren, minder geïnteresseerd waren in de sexe-stereotypering van hun kinderen.
2. Uit het onder (1) geconcludeerde kan men echter niet afleiden, dat moeders geen onderscheid zouden maken tussen dochters en zoons. Men kan wel zeggen, dat zij dit op een minder expliciete en dwangmatige wijze doen. Een verschil in behandeling blijkt in tal van onderzoekingen die verricht zijn na het overzichtswerk van Maccoby & Jacklin (1974). Zo liet Tauber (1979) zien, dat moeders positiever reageren op meisjes die fysiek contact zoeken, dan op jongens die dit doen. Andere aanwijzingen kwamen voor in het review van Huston (1983) en in de onderzoekingen van Smith & Lloyd (1978), Booth & Edwards (1980); Parke & Sawin (1980); Belsky (1979); Clarke (1980); Marantz & Mansfield (1977) en Carlson (1984). Ook dit pleit

voor de theorie van Chodorow.

- Ik trof vijf onderzoeken aan, waarin naar voren kwam, dat onder traditionele omstandigheden mannen (vaders en/of zoontjes) geïdealiseerd werden. Deze idealisering verdween onder 'alternatieve' omstandigheden. De onderzoeken: R. Parke et al. (1972); N. Radin (1981); M. Lamb et al. (1982); K. van Vliet & A. Fischer (1985) en G. Russell (1987). Ook dit hadden we voorspeld op grond van de theorie van Chodorow.
- Zonder dat ik naar die informatie op zoek was, werd me tijdens het bestuderen van een aantal onderzoeken het volgende duidelijk: er bestaan, ook in de traditionele ouderschapsarrangementen, sterke 'same sex' effecten voor de vader-zoon-relatie. Dit kon ik afleiden uit de onderzoeken van: A. Woollett et al. (1982), I. Rendina & J. Dickerscheid (1976), J. McGuire (1982), R. Parke & D. Sawin (1980), M. Lamb (1980), P. Ban & M. Lewis (1974), F. Pedersen & K. Robson (1969), K. Clarke (1980), J. Belsky (1979), C. Lewis et al. (1982), S. Feldman et al. (1983), R. Barnett & Baruch (1987). Het bleek zelfs zo te zijn, dat de (mannelijke) sexe van het kind positief samenhangt met de participatie binnenshuis van de vader. Nu kun je op grond van de theorie van Chodorow weliswaar voorspellen, dat vaders hun zoons anders zullen behandelen dan hun dochters, dat ze gepreoccupeerd zullen zijn met sexe, en zelfs dat ze mannelijkheid zullen idealiseren, maar toch had ik deze resultaten niet verwacht.

Het kan duidelijk zijn, dat de betrokkenheid van een vader bij zijn zoontje groter is dan we hadden gedacht. Nader onderzocht zal moeten worden, of dit Chodorows idee van een 'positionele identificatie' ondermijnt. Zou er ook bij vaders en zoons sprake zijn van een meer persoonlijke, wederzijdse identificatie?

9.2.1.6 Terzijde: Parke & Sawinb

In deze paragraaf hebben we ons uitgebreid bezig gehouden met 'same sex' en 'cross sex' relaties. In figuur 1 heb ik weergegeven hoe deze relaties op grond van de theorie van Chodorow gezien moeten worden. Hieronder zet ik het model van R. Parke & D. Sawin (1980) simpel in schema.

Figuur 2

	moeders	vaders
dochters	attending + stimulation behaviour	affection giving
zoons	affection giving	attending + stimulation behaviour

Het is duidelijk dat de relaties tussen vaders en zoons en dochters enerzijds en

moeders en zoons en dochters anderzijds in dit model complementair en symmetrisch zijn. Vergelijken we dit schema met fig. 1 (door mij samengesteld op basis van Chodorows theorie), dan valt op, dat ze niet geheel onvergelijkbaar zijn. Het belangrijkste verschil ligt hierin, dat bij Chodorow de moeder-dochter- en moeder-zoon-relatie veel intensiever en diepgaander zijn dan de vader-dochter- en de vader-zoon-relatie. En dit wordt weer verklaard door de centrale rol van de moeders. Een overeenkomst tussen beide modellen is de symmetrie en de complementariteit bij de 'cross sex' relaties. Nader te onderzoeken is daarbij of, en in hoeverre, 'affection giving' overeenkomt met behandeling als seksuele ander. Wat betreft de 'same sex' relaties ligt een en ander iets minder duidelijk. Behandeling als 'verlengstuk' is niet hetzelfde als het benadrukken van sexe, en het is ook de vraag in hoeverre dit weer overeenkomt met 'attending and stimulation behavior'.

Niettemin is het interessant, dat beide modellen een soortgelijke structuur hebben. Vooral ook omdat het ene uit onderzoek is afgeleid (Parke & Sawin) en het andere uit een theorie (Chodorow). Nader onderzoek is nodig om de schema's verder in te vullen.

Misschien kunnen we het model van R. Parke & D. Sawin ook gebruiken om de volgende tegenspraak op te lossen. Siegal (1987) vond, zoals we zagen, dat vaders voor wat betreft de disciplinerende een groter onderscheid tussen jongens en meisjes maakten dan moeders. A. Booth & J. Edwards (1980) vonden daarentegen, dat moeders hun kinderen meer disciplineerden dan vaders, en dat ze meisjes harder aanpakten dan jongens. Siegal heeft dit onderzoek trouwens niet in zijn overzicht opgenomen. Wanneer vaders hun zoons controleren, stimuleren en disciplineren, en moeders hun dochters, dan bevestigt dit Parke's 'same sex' effecten. Het is echter de vraag of dit, voor wat betreft de meisjes, goed te rijmen is met Chodorows theorie (behandeling als verlengstuk). Verder moet opgemerkt worden dat McGuire (1982) juist tot de conclusie kwam, dat vaders meisjes strikter aanpakten dan jongens.

Enige punten die in elk geval nader onderzoek behoeven:

1. Hoe zit het precies met de 'cross sex' relaties? Is het inderdaad zo dat 'affection giving' op het andere geslacht geconcentreerd is? En is dit te rijmen met de behandeling van het kind als seksuele ander?
2. Dezelfde vragen moeten we stellen bij 'same sex' relaties: worden kinderen vooral door de ouders met hetzelfde geslacht gecontroleerd en gestimuleerd? Voor de jongetjes lijkt dit idee van Parke in overeenstemming te zijn met Chodorows theorie. Voor de meisjes zou je moeten nagaan, of ze door hun moeder behandeld worden als verlengstuk, of dat ze gestimuleerd/gecontroleerd worden. Ook kun je je afvragen of dit per definitie met elkaar in strijd is.

9.2.2 *Situatie versus dispositie*

9.2.2.1 *Inleiding*

Wanneer je zou kunnen aantonen dat de situatie hier en nu, de onmiddellijke factoren, het gedrag van vrouwen en mannen geheel bepaalt, dan pleit dit tegen

de theorie van Chodorow. In deze theorie bepaalt immers de persoonlijkheid de levensstijl, en *niet* -zoals in sommige andere theorieën- andersom. Zou je echter kunnen aantonen, dat disposities belangrijker zijn dan de actuele situatie, dan pleit dit in elk geval niet tegen Chodorow. Maar een dergelijk resultaat op zich zou te specifiek zijn om haar theorie te bevestigen. Daarvoor zou je gedetailleerder moeten kijken. Je zou er ook de andere vier thema's van dit hoofdstuk bij moeten betrekken.

Ik heb vijftien studies gevonden op grond waarvan men iets zou kunnen zeggen over situatie versus dispositie. Het materiaal is erg verdeeld. In acht onderzoeken bleek de rol van de situatie doorslaggevend te zijn. In zeven onderzoeken waren disposities belangrijker. Ik zal beginnen met de onderzoeken die in strijd zijn met de theorie van Chodorow:

9.2.2.2 Enige onderzoeken: de situatie

1. B. Abrahams (1978) et al. vonden, dat de persoonlijkheid in feite werd bepaald door de actuele situatie, bijvoorbeeld het specifieke moment in je levensloop. En de ene situatie zou meer 'vrouwelijkheid' vereisen, de andere situatie meer 'mannelijkheid'. Het gaat hier dus ook niet om stabiele disposities, maar om variabele aanpassingen aan een veranderende omgeving:

"men and women involved in situations characterized as requiring predominantly feminine behavior described themselves as relatively more feminine than their contemporaries in less femininely characterized situations. The same findings were obtained for the relationship between situationally required and self-ascribed masculinity" (p. 393).

2. T. Field (1978) ontdekte dat primair-ouderende vaders een soortgelijke interactie-stijl met hun kinderen hadden als traditionele moeders. Naar haar overtuiging kun je dit verklaren doordat deze vaders in dezelfde situatie verkeren als traditionele moeders. Zij leren in die situatie bepaalde dingen. En die spelen een belangrijker rol (in verband met de interactiestijl) dan hun persoonlijkheid of geslachtsidentiteit:

"... father-mother differences are not necessarily intrinsic to being a father or a mother. Instead, they might derive from the differential amount of experience they have with their infants ..." (p. 184).

3. In overeenstemming met B. Abrahams et al. (1978) vonden J. Hyde & D. Phillis (1979) dat mannen in de loop van hun leven steeds androgyner werden. Dit zou een effect van hun levenssituatie zijn. Voor vrouwen werd dit echter niet gevonden. Dit werd geweten aan gebreken in het meetinstrument (de Bem Sex Role Inventory, voortaan: BSRI); hierin zou mannelijkheid feitelijk gekoppeld zijn aan jeugdigheid. Op die manier wordt de mannelijkheidsscore van ouder wordende vrouwen ten onrechte gedrukt.
4. F. Pedersen et al. (1980) hebben een interessant onderzoek gedaan. Zij vergeleken niet alleen de moeder-kind- en de vader-kind-interactie, maar ook de twee-personen- en de drie-personen-interactie. Vervolgens bleek, dat dingen die men typerend voor de moeder-kind-interactie achtte, in feite typerend voor de twee-personen-interactie waren. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de vader-kind-interactie en de drie-personen-interactie. Zij concluderen:

"Behaviors that previous investigations identified as especially characteristic of interaction for one gender of parent or another (such as distinctive speech styles, robust physical handling of the infant, and social or toy-mediated play) were engaged in equally by mothers and fathers when interactions were appraised across two-person and three-person group" (p. 86).

5. In een andere analyse van (ik neem aan) hetzelfde materiaal maakten Pedersen et al. (1982) opnieuw het belang van de situatie duidelijk. Gezinnen met één kostwinner (de man) werden vergeleken met tweeverdieners. Het bleek dat de tweeverdieners-moeders hun kinderen méér verbale stimulatie gaven dan welke andere groep vaders of moeders ook. Maar de belangrijkste conclusie is mijns inziens deze:

"Fathers in single-wage-earner families provided more focused social play than did mothers in the same families, but in dual-wage-earner families this pattern was reversed: mothers, as contrasted to fathers, provided more social play" (p. 216).

6. J. Belsky (1979) vond soortgelijke dingen als Pedersen et al. De rol van een ouder was actiever wanneer zij/hij alleen met het kind was dan wanneer er een partner bij was. Een voorkeur voor interactie met de vader bleek bovendien verklaard te kunnen worden door de dingen die hij met de kinderen deed, niet door het feit dat het de vader was, die deze dingen deed.
7. D. Bielby (1978) probeerde de carrière van vrouwen in verband te brengen met hun gezinsachtergrond en -geschiedenis. Zij vond slechts zeer weinig significante samenhangen. Haar conclusie luidt:

"... mothers presence in the labour force ... related positively to married daughter's career commit ... seven years past the baccalaureate, and negatively to single daughter's career involvement one year past college graduation; this suggests that more immediate factors in daughter's adult life take precedence over family history" (p. 263).

8. G. Peterson et al. (1979) laten zien dat de betrokkenheid van een vader meer bepaald wordt door het feit dat hij bij de geboorte aanwezig is geweest (of niet) dan door de attitude die hij vóór de bevalling had. Hier blijkt dus het effect van een eenmalige *actuele* gebeurtenis groter te zijn dan het effect van eerder gevormde attitudes.

Dan nu de onderzoeken, die in elk geval niet in strijd zijn met Chodorow en die haar theorie misschien kunnen 'corroboreren'.

9.2.2.3 Enige onderzoeken: de disposities

1. M. Lamb et al. (1982(c)) konden de zojuist vermelde gegevens van T. Field (1978) niet repliceren. Zij stellen:

"degree of paternal involvement in child care did not change the way which fathers behaved ..." (p. 135).

2. En in een andere tekst (over dezelfde onderzoeksgroep) concluderen Lamb et al. (1982(b)):

"gender has a more important influence on parental behavior than does the individual's involvement in caretaking or his/her sex role (BSRI). There were significant effects for gender on five of six major measures, whereas there were no effects for involvement in caretaking or the pa-

rents' sex role on any of these measures. Mothers proved more likely to hold, tend to, vocalize to, smile at, and display affection toward their infants than did fathers" (p. 219).

3. B. Carlson (1984) vond dat betrokken vaders meer 'nurturant' en 'expressive' waren dan niet-betrokken vaders. Maar, zoals zij zelf ook zegt, het is niet helemaal duidelijk, of een vroeggevormde persoonlijkheidsstructuur tot deze alternatieve levensstijl leidde, of dat de gevolgde levensstijl een dergelijk effect had op de persoonlijkheid, zoals bijvoorbeeld B. Abrahams, et al. (1978) stellen.
4. G. Russell (1978) ontdekte dat mannen die androgyn waren (op de BSRI) meer betrokken waren bij de dagelijkse verzorging van en het spelen met hun kinderen dan mannen met een hoge mannelijkheidsscore. Bij de moeders werd een dergelijk verband niet aangetroffen.
5. D. Baumrind (1982) trof iets soortgelijks aan: "Androgynous women do not differ importantly from other women. Androgynous men, however, are more like androgynous women than like masculine men in their child-rearing practices" (p. 44).

Ook in de onderzoeken van Baumrind en Russell is het in principe mogelijk dat de persoonlijkheid bepaald werd door de levensstijl, in plaats van andersom. In de laatste twee onderzoeken die ik in deze afdeling wil noemen is dat niet het geval. Daar gedroegen vrouwen en mannen zich op een manier die in overeenstemming was met hun ideeën, anticiperend op een bepaalde situatie, maar zonder dat de situatie *nu* al aanleiding tot het betreffende gedrag kon geven. Ik zal dit toelichten:

6. S. Bram (1977) vergeleek echtparen mét kinderen met vrijwillig kinderloze echtparen en met echtparen die wel kinderen wilden, maar die dit nog even uitstelden. Hij vond dat vrijwillig kinderlozen (VKL) de taken binnenshuis gelijkjer verdeelden dan stellen met kinderen, ook wanneer de VKL-vrouw geen werkkring buitenshuis had. De vraag is nu op wie de uitstellers (U) méér lijken, op de ouders of op de VKL. Wanneer U het meest lijken op VKL, dan zou dit naar mijn idee op een sterk effect van de situatie kunnen duiden. Dit zou dan eventueel weer veranderen, wanneer er eenmaal kinderen zouden zijn. De opvattingen zouden dus de situatie 'achternalopen', zoals B. Abrahams et al. (1978) vonden.

De U hadden echter veel meer gemeen met de ouders dan met de VKL, terwijl ze dus nog geen kinderen hadden.

Kortom: een asymmetrische verhouding tussen de sexen, die in de praktijk makkelijker te vermijden is, wanneer er (nog) geen kinderen zijn, tref je toch aan bij uitstellers, omdat dit blijkbaar met hun ideeën in overeenstemming is. Bij vrijwillig kinderloze echtparen daarentegen is de verhouding veel symmetrischer, ook wanneer de vrouw niet buitenshuis werkt en de man wél. In dit onderzoek blijken sexe-rol-opvattingen sterker dan de 'verleidingen' van de situatie.

7. Dezelfde verschijnselen signaleren we in het onderzoek van P. Mansfield (1982). Jonge, net getrouwde stellen, die het krijgen van kinderen nog even uitstelden, hadden toch (al) wel een asymmetrische verdeling van het werk

binnenshuis. Het feit dat er nog geen kinderen waren (een situationele factor) had hierop geen invloed.

9.2.2.4 Conclusie

In dit gedeelte hebben we een aantal onderzoeken bekeken die hetzij de actuele situatie, hetzij eerder gevormde disposities als verklarende factor aanmerkten. Het aantal bekeken onderzoeken is te klein en het thema wellicht te globaal, om naar aanleiding hiervan duidelijke conclusies te kunnen trekken. Dit thema op zich kan niet leiden tot weerlegging van de theorie van Chodorow - gezien de tegenstrijdige uitkomsten. En zoals ik in de inleiding van deze sectie al stelde, kunnen de onderzoeken die wijzen op het belang van disposities niet meer dan een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde zijn voor corroboratie van de theorie van Chodorow. Voor dat laatste is het nodig, om *alle* thema's in samenhang met elkaar te bezien.

Men zou zich af kunnen vragen, waarom het thema situatie-dispositie, gezien de hierboven genoemde problemen, eigenlijk in dit hoofdstuk is opgenomen. Ik heb dit gedaan, omdat de hier gevoerde discussie aansluit op een in hoofdstuk drie behandelde visie, namelijk de behaviouristische. Enige van de hier behandelde onderzoeken illustreren welke (interpretatie)problemen men ontmoet, wanneer men tracht het behaviourisme *in zijn algemeenheid* te weerleggen of te corroboreren.

9.2.3 Effecten van de levensstijl

9.2.3.1 Inleiding

Chodorow beschrijft in haar boek (1978) de effecten van een 'traditionele' levensstijl van ouders op de identiteit van hun kind. Bovendien doet zij voorstellingen over de effecten van 'alternatieve' levensstijlen. Zij bepleit een gedeeld ouderschap, ofwel een symmetrisch gezin. Een onderzoek, dat men werkelijk als een toetsing van Chodorows theorie kan beschouwen, heb ik niet kunnen vinden. Dit zou het volgende vergen: het ouderschap zou vanaf de geboorte worden gedeeld; het zou gaan om een symmetrische participatie binnenshuis; ook het werk buitenshuis zou gedeeld worden; deze 'gezinnen' zou men gedurende een aantal jaren (longitudinaal) volgen; daarbij zou men uitspraken moeten doen (onder meer op grond van kwalitatief onderzoek) over de zich ontwikkelende identiteiten van de kinderen.

Het meeste door mij verzamelde onderzoek voldoet slechts aan een deel van deze vereisten. Zo treedt het gedeelde ouderschap vaak pas op na twee à drie jaar van bijna exclusief moederen door de vrouw. Ook heeft men vaak gekeken naar werk buitenshuis van de moeder, zonder hier nadrukkelijk de (al dan niet) veranderende rol van de vader bij te betrekken. Verdere gebreken van het gangbare onderzoek worden besproken in hoofdstuk 10.

Ik heb drieëntwintig studies verzameld, waarin de effecten van de levensstijl van de ouder(s) op het kind op een of andere manier aan de orde komen. Voor ik deze bespreek, zal ik eerst ingaan op een aantal belangrijke review-studies. Het

werk van L. Hoffman (1974), M. Lamb (1982) en C. Hayes & S. Kamerman (1983) heeft betrekking op arbeid buitenshuis door de moeder. Het recente overzicht van M. Stevenson & K. Black (1988) behandelt de effecten van afwezigheid van de vader op de sexe-rol-ontwikkeling. Ook dit laatste review acht ik van belang, omdat de situatie, waarin de vader helemaal afwezig is, naar mijn idee gezien kan worden als een 'uitvergroting' van de traditionele situatie, zoals door Chodorow beschreven.

9.2.3.2 Moeder werkt buitenshuis

Zo'n drie decennia geleden werd algemeen aangenomen, dat werk buitenshuis van de moeder een ongunstig effect had op de ontwikkeling van haar kind(eren). Hoe jonger het kind was, des te ongunstiger zou het effect zijn, zo meende men. Empirisch onderzoek heeft deze pessimistische ideeën *niet* kunnen bevestigen (Lamb, 1982).

Feitelijk komen de drie door mij bestudeerde reviews tot dezelfde conclusie. Deze luidt, hier in de woorden van Hayes & Kamerman (1983), als volgt:

"Existing research has not demonstrated that mothers' employment per se has consistent direct effects, either positive or negative, on children's development and educational outcomes" (p. 221).

De enige eenduidige conclusie die getrokken kan worden is, dat werk buitenshuis van de moeder leidt tot minder traditionele sexe-rol-opvattingen bij haar kinderen, met name bij haar dochters (L. Hoffman, 1974, p. 163; M. Lamb, 1982, p. 60).

Verder blijkt de emotionele gemoedstoestand van de moeder een cruciale interveniërende variabele te zijn. "In general, there is substantial evidence that mothers who are satisfied with their lives -whether or not they are employed-have well-adjusted children" (M. Lamb, 1982, p. 60; zie ook L. Hoffman, 1974, p. 164). En of een moeder tevreden met haar leven is, zal van allerlei zaken afhangen: wil zij buitenshuis werken en waarom? Werkt ze feitelijk buiten de deur? Heeft zij plezier in dat werk? Hoe denkt haar partner over het feit dat zij buitenshuis werkt? Worden het huishouden en de zorg voor de kinderen op enige wijze gedeeld? Etcetera.

Andere punten die genoemd worden, maar die nog meer onderzoek behoeven, zijn:

- Over jonge kinderen zegt Lamb (1982), dat er een wat grotere kans is op een onzekere moeder-kind-relatie, wanneer de moeder buitenshuis werkt. Het probleem is hier echter niet het werk buitenshuis *op zich*, maar de attitudes, waarden en omstandigheden van de buitenshuis werkende vrouw (p. 63): hoe kijkt zij tegen haar betrekking en tegen haar ouderschap aan, en hoe is de zorg voor het kind geregeld?

- Er zijn ook verschillende effecten gevonden voor jongens en meisjes:

"Daughters of working mothers compare positively with daughters of non-working mothers, particularly with respect to independence and achievement-related variables. The effects of maternal employment are much less clear for sons..." (L. Hoffman, 1974, p. 163; zie ook M. Lamb, 1982, p. 63).

- Daarnaast noemt Lamb nog de volgende bevinding, die echter niet consistent

gerapporteerd wordt: "... boys from lower-class families appear in some studies to be poorly adjusted, whereas boys from middle- to upper-class families appear to suffer declines in achievement motivation" (p. 60).

- Ook in de andere reviews komt men voorzichtige opmerkingen over Sociaal Economische Status (SES) tegen. L. Hoffman meldt dat werk buitenshuis van de moeder in lagere SES-groepen meer leidt tot stress, en bij hogere SES-groepen meer tot schuldgevoelens. Verder merkt zij op dat moeders uit de middenklasse hun werk buitenshuis vaak trachten te 'compenseren' door tijd en activiteiten voor het kind te plannen. Bij moeders uit de lagere klasse werd nogal eens een versteviging van de controle op het kind waargenomen (L. Hoffman, 1974, p. 164-165).
- Hoewel zij het bewijs beperkt achten, noemen tenslotte ook Hayes & Kamerman (1983) een SES-effect: mannen uit de middenklasse participeren meer in huishouden en zorg voor de kinderen, dan mannen uit de lagere klassen. Werkende moeders uit de lagere klasse hebben vaak een dubbele taak (p. 229).

De diverse reviewers hebben nogal wat kritiek op de wijze waarop het onderzoek tot dusver verricht is. Zo stellen Hayes & Kamerman: "... researchers have not adequately clarified the complex and interactive relationships between status variables (race, education level, family structure), work variables (part time versus full time, shift work, motivations for working), family process variables (the distribution of labour for household tasks, childbearing) and ultimately child outcome variables" (1983, p. 230).

Soortgelijk commentaar heeft ook Lamb (1982, p. 49-52). Volgens hem behoren in elk onderzoek de volgende vragen beantwoord te worden:

- Op welk moment in het leven van haar kinderen hervat een moeder haar werk?
- Waarom doet ze dat (wat is haar motivatie)?
- Hoe denkt zij over het combineren van moederschap en betaalde arbeid?
- Wat vinden haar partner, familie en vriend(inn)enclub van een buitenshuis werkende moeder? ("The attitudes of the employed mother and her husband are especially important in determining whether she feels badly about being employed, how greatly she is overburdened by her combined roles, and how much psychological gratification she obtains from employment" (Lamb, 1982, p. 52)).
- Hoeveel werkt zij, bijvoorbeeld part time of full time?
- Hoe flexibel is haar werkschema?
- Hoe zijn de kinderverzorging en het huishouden geregeld (in haar afwezigheid)?

Tenslotte behandel ik hier een opmerking van L. Hoffman (1974). Zij stelt dat werk buitenshuis van de moeder wellicht *via* de opvoedingspraktijk de ontwikkeling van het kind beïnvloedt, maar dat dit momenteel moeilijk aan te tonen is, omdat de meeste studies, ófwel kijken naar opvoedingspraktijken, ófwel naar de ontwikkeling van het kind, maar niet naar beide tegelijkertijd.

Onze conclusie kan zijn, dat er nog veel te onderzoeken valt. Wel is duidelijk geworden, dat werk buitenshuis van een moeder een positief effect heeft op

haar dochter, onder andere in termen van onafhankelijkheid en prestatiegerichtheid. Een opmerkelijk 'same sex' effect, dat op zich goed te rijmen is met de theorie van Chodorow. Immers, wanneer een moeder haar energie (ten dele) steekt in werk buitenshuis, zal er niet zo snel een 'overinvestering' in haar kinderen optreden.

Voor ons is het vooral van belang om ook de vader bij het onderzoek te betrekken. Neemt zijn betrokkenheid toe? Alleen in dat geval zouden we ook voor jongens een positief effect verwachten.

9.2.3.3 Vader is afwezig

M. Stevenson & K. Black (1988) hebben een meta-analyse uitgevoerd op zeventien studies naar afwezigheid van de vader en sexe-rol-ontwikkeling. Zojuist hebben we gezien dat werk buitenshuis van de moeder een gunstig effect heeft op de ontwikkeling van met name meisjes ('same sex'). Nu zal blijken dat totale afwezigheid van de vader leidt tot ongunstige effecten voor met name jongens (opnieuw: 'same sex'):

"Findings for males differed markedly from those on females" (p. 807).

Generaliseerbare verschillen tussen vrouwen van wie de vader aanwezig was geweest, en van wie hij afwezig was geweest, waren opvallend afwezig. Er werd voor vrouwen eigenlijk maar één significant gegeven ontdekt. Adolescente en jongvolwassen vrouwen, van wie de vader afwezig was, hadden iets minder traditioneel-vrouwelijke eigenschappen (nurturance, expressiveness, enzovoort). Hoe verhoudt zich dit geringe effect tot de theorie van Chodorow? Enerzijds kun je iets dergelijks verwachten, omdat volgens haar de vader voor het meisje relatief onbelangrijk is, en pas laat verschijnt in haar leven. Anderzijds is het de vraag of het goed met haar theorie te rijmen is, dat de vrouwen minder 'nurturant' en 'expressive' waren. Deze eigenschappen lijken immers te behoren bij de 'permeabele' egogrenzen die Chodorow beschrijft en die zich in deze situatie a fortiori zouden moeten voordoen. Er zijn verschillende mogelijkheden om te proberen dit te verklaren. Misschien werkte de moeder van de vrouw buitenshuis. Misschien ook kunnen de genoemde traditioneel-vrouwelijke eigenschappen te maken hebben met de behandeling als seksuele ander door de vader. Deze heeft immers ontbroken. Heterosexualiteit is in het onderhavige review buiten beschouwing gebleven. Dit kwam wél aan de orde in een onderzoek van Hetherington (1972). Hier bleek dat vrouwen, van wie de vader door echtscheiding afwezig was geweest, vroeg en duidelijk heteroseksueel gedrag vertoonden. Dit lijkt mij niet alleen in strijd met de theorie van Chodorow, maar ook met de gegevens die het beginpunt van deze uitwijding vormden, namelijk: adolescente jonge vrouwen met een afwezige vader hadden minder traditioneel vrouwelijke eigenschappen.

Voor jongens werden dus méér significante effecten gevonden dan voor meisjes. Stevenson & Black komen tot de conclusie, "that father-present boys were more stereotypically sex typed than father-absent boys" (1988, p. 807). Deze algemene conclusie wordt echter op een aantal verschillende manieren genuanceerd.

Op de eerste plaats is de leeftijd van de jongens belangrijk. Van jongens die nog niet naar school gaan, kon men laten zien, dat ze, wanneer hun vader afwezig was, minder vaak kozen voor sexe-stereotype speelgoed en sexe-stereotype

aktiviteiten, dan leeftijdsgenoten wier vader aanwezig was. Bij wat oudere jongens was dit patroon echter omgekeerd: wanneer er geen vader aanwezig was, waren zij juist stereotyper in hun manifeste gedrag. Zij waren met name agressiever.

Een tweede kwalificatie is voor ons echter nog interessanter. De verschillende onderzoeksinstrumenten geven namelijk uiteenlopende uitkomsten: wanneer je het manifeste gedrag observeert, zijn jongens zonder vader sexe-stereotyper dan jongens met vader. Kijk je echter naar 'self-report' dan vind je het omgekeerde. Hoe verhoudt dit zich tot de theorie van Chodorow? Naar mijn idee past dit resultaat hier heel goed in. Want wat we bij deze jongens zien is een uitvergroting van wat je in de traditionele situatie aantreft: eigenlijk een wankele geslachtsidentiteit (de 'self-reports') die gecompenseerd wordt door het sterke benadrukken van de mannelijkheid (gedragsobservatie). Je kunt ervan uitgaan, dat het zich afzetten tegen de moeder, en de positionele identificatie met de vader nog sterker zullen zijn, wanneer er überhaupt geen vader aanwezig is. Zo'n positionele identificatie blijft mogelijk, omdat er op allerlei manieren culturele beelden aangereikt worden (TV, pers, etcetera). Dit blijkt bijvoorbeeld uit een onderzoek van J. Aldous (1972): ook al is er geen vader aanwezig, kinderen weten wél wat de rol van de vader (zowel maatschappelijk, cultureel, als in het gezin) is.

Tenslotte wil ik nog twee interpretatieproblemen aan de orde stellen, die Stevenson & Black tegenkwamen in hun meta-analyse:

1. In diverse onderzoekingen heeft men gekeken naar de leeftijd van de kinderen tijdens de studie, en niet naar de leeftijd waarop de vaderabsentie begon.
2. Bij verschillende leeftijdsgroepen wordt vaak gewerkt met verschillende meetinstrumenten (tests etcetera). Voor zover dit zo is, weet je niet precies, wat je met elkaar vergelijkt, wanneer je verschillende leeftijdsgroepen met elkaar vergelijkt.

Op deze en dergelijke problemen wordt in hoofdstuk 10 uitgebreider teruggekomen.

9.2.3.4 Enige onderzoekingen

Drie van de te bespreken onderzoekingen kwamen ook voor in het review van Stevenson & Black (1988). Hierover kan ik derhalve kort zijn. Biller (1968, p. 1003) vond dat de meest manifeste aspecten van mannelijkheid het minst beïnvloed worden door aan- of afwezigheid van de vader. Er waren wél effecten op de 'onderliggende' sexe-rol-oriëntatie.

Uit twee studies van Hunt & Hunt blijkt verder heel duidelijk het belang van etniciteit. L. Hunt & J. Hunt (1975) keken naar de effecten van afwezigheid van de vader op jongens. Alleen voor witte jongens pakte dit ongunstig uit. Voor zwarte jongens bleken er zelfs wat bescheiden positieve effecten te zijn (p. 35). Ook het geslacht van de kinderen speelt weer een rol. J. Hunt & L. Hunt (1977) onderzochten meisjes: "The white girls seem to benefit considerably in instrumental areas, as evidenced by higher esteem and school grades. However these gains are not productive of enhanced senses of destiny control ... For

(black) girls, father absence means not only somewhat diminished marriage plans, but both lower esteem and efficacy. Only dating frequency is enhanced ..." (p. 97-98).

9.2.3.5 Bescheiden effecten

Eén van de dingen die Stevenson & Black (1988) opgevallen zijn, is dat de verschillen tussen kinderen met en kinderen zonder vader uiteindelijk niet zo groot waren. Zij voegen hieraan toe, dat je weliswaar niet kunt stellen, dat de kwaliteit van de studie de uitkomsten van het onderzoek voorspelde, maar wél dat de beste studies leidden tot niet-significante uitkomsten.

Ook wanneer je gaat kijken naar vaders die juist méér betrokken zijn (in plaats van afwezig), blijken de effecten hiervan *op de sexe-rol-ontwikkeling* van de kinderen bescheiden te zijn. N. Radin concludeert: "With their sexual identities unaffected, the children's internality and intellectual abilities appear to flourish" (1982, p. 201-202).

De psychoanalyticus K. Pruett vindt in zijn onderzoek (1983) hetzelfde: de geslachtsidentiteit van de kinderen van 'primary nurturing fathers' is niet anders dan anders. En ook G. Baruch & R. Barnett (1986) stellen: "The direct effects of paternal participation per se on children's attitudes were weak" (p. 1210).

Ook in de twee nu te bespreken onderzoekingen, waarin verschillende levensstijlen met elkaar vergeleken worden, waren de effecten op de kinderen beperkt. B. Eiduson et al. (1982) vergeleken kinderen uit vier verschillende groepen met elkaar:

1. ongehuwde moeders;
2. samenwoners;
3. woongroep;
4. traditioneel twee-ouder-gezin.

Zij concluderen:

"the psychological development of the children was assessed thoroughly and repeatedly during the first three years of their lives. Although a number of developmental constructs were assessed, the life-style of the family .. had no systematic effect on the children's development" (p. 344).

F. Pedersen et al. (1982) vergeleken kinderen uit 'dual-' en 'single-wage-earner-families'. Er werden geen verschillen in de ontwikkeling van de kinderen gevonden.

Tenslotte wil ik in dit verband nog even wijzen op het onderzoek van J. Aldous (1972), dat ik zojuist al even noemde: ook al is er geen vader aanwezig, kinderen vier à vijf jaar weten wel wat de rol van de vader is.

9.2.3.6 Verschillen

Op de eerste plaats wil ik hier het onderzoek van K. van Vliet & A. Fischer (1985) bespreken. Dit is vrijwel het enige onderzoek, waarbij expliciet een poging ondernomen wordt, om de theorie van Chodorow te toetsen. De auteurs stelden zich de vraag: welke invloed heeft een niet-traditionele gezinsstructuur, te weten gedeeld ouderschap, op de ontwikkeling van de geslachtsidentiteit van een vier- tot zesjarig kind? (p. 393) Een groot nadeel van dit onderzoek is wél,

dat de onderzoeksgroep nogal klein is (vijftientig gezinnen in totaal) en bovendien onevenwichtig samengesteld naar geslacht van het kind en SES.

De resultaten steunen de theorie van Chodorow gedeeltelijk. De volgende voorspellingen werden bevestigd:

- Meisjes uit symmetrische gezinnen ontwikkelen minder flexibele egogrenzen.
- Jongens uit symmetrische gezinnen zetten zich veel minder af tegen meisjesdingen en ontwikkelen hun identiteit minder negatief.
- Kinderen uit symmetrische gezinnen identificeren zich met de niet-traditionele rollen van hun ouders. Het effect van de gezinsstructuur op de sexe-rol-identificatie is bij jongens echter groter. De meisjes identificeerden zich in geen enkele groep stereotype met de vrouwelijke geslachtsrol.

Van Vliet en Fischer vonden echter ook een aantal zaken, die zij in strijd met de theorie van Chodorow achtten:

- De egogrenzen van jongens uit symmetrische gezinnen waren niet flexibeler dan die van jongens uit traditionele gezinnen.
- De vader-kind relatie is in symmetrische gezinnen *niet* persoonlijker dan in traditionele gezinnen. Dat heeft onder andere hiermee te maken, dat de vader, met name in traditionele gezinnen met een lagere sociaal-economische achtergrond, een belangrijke rol speelt.

Verder kwam naar voren, dat vaders in symmetrische gezinnen minder geïdealiseerd worden. Zoals ik in paragraaf 9.2.1 al heb opgemerkt, zie ik dit als een ondersteuning van de theorie van Chodorow.

Tenslotte vonden Van Vliet & Fischer dat de rol van de moeder in niet-traditionele gezinnen steeds belangrijker wordt. Ik kom hierop terug (zie 9.2.4.6).

Op de tweede plaats noem ik een onderzoek, dat gedaan is in verband met de attachment-theorie. Kinderen van één jaar oud, die veel met hun vader optrokken, werden vergeleken met kinderen die hiertoe minder de gelegenheid hadden. Conclusie:

"The infants who were least fearful with the stranger came from high-father-interaction families and displayed the greatest interest in and smiling to the inanimate stimuli" (E. Spelke, et al., 1973, p. 83).

Op de derde plaats wil ik ingaan op de onderzoeken, gedaan door N. Radin (1981; 1982) A. Sagi (1982) en N. Radin & A. Sagi (1982). In deze onderzoeken werd niet alleen gekeken naar de effecten van een grote betrokkenheid van de vader, maar ook naar verschillen tussen Amerikaanse en Israëliëse kinderen. Twee duidelijke overeenkomsten tussen de Israëliëse en Amerikaanse kinderen werden geconstateerd:

1. Grotere betrokkenheid van de vader had een gunstig effect op de cognitieve ontwikkeling van de kinderen. Ik kom hier straks op terug.
2. Er bestond een overeenstemming tussen het oordeel dat een kind had over haar/zijn vader en het oordeel dat de vaders over zichzelf hadden, bijvoorbeeld in termen van 'nurturance'.

A. Sagi (1982) concludeert naar aanleiding van de Israëliëse steekproef:

"... involved fathers do not eliminate the feminine tendencies of their daughters, but add to the sex-role orientation a masculine perspective as well. (..) children (sons and daughters) of fathers with intermediate and high involvement

perceived them as more nurturant, more dominant, and less punitive than children of fathers with low involvement" (p. 222).

In Israël leidt een toename van de verzorging door vader dus onder andere tot een afzwakking van het stereotype idee, dat mannen 'punitive' zijn. Heel opmerkelijk is, dat in Amerika precies het omgekeerde werd gevonden, namelijk een versterking van dit idee. Ik herinner er aan, dat het oordeel van vader en kind *over* de vader overeenkwamen.

Enige andere verschillen behandel ik straks in verband met de effecten van een grote betrokkenheid van de vader op de cognitieve ontwikkeling.

Op de vierde plaats kunnen we hier het onderzoek van G. Russell (1987) noemen, waarin duidelijk werd dat vader minder geïdealiseerd wordt, wanneer de gezinsrollen omgedraaid zijn (p. 168; cf Van Vliet & Fischer, 1985). Hoe zich dit verhoudt tot het onderzoek van Radin & Sagi (1982) is niet helemaal duidelijk. Worden Israëlische vaders meer geïdealiseerd dan Amerikaanse? Kan er überhaupt sprake zijn van een 'idealiserings', wanneer vader en kind overeenstemmen in hun oordeel over vader?

Ten vijfde. G. Baruch & R. Barnett (1981) lieten zien, dat een grotere betrokkenheid van vaders een effect kan hebben op hun dochters. De 'solo-participatie' van de vader, dat wil zeggen wanneer hij dingen deed *zonder* dat zijn vrouw erbij was, hing significant en negatief samen met de sexe-stereotypering door de dochter van haar ouders en leeftijdsgenoten.

Ten zesde. S. Marantz & A. Mansfield (1977) toonden een negatieve relatie aan tussen werk buitenshuis van de moeder en sexe-rol-stereotypering van haar dochters. Deze relatie werd niet gevonden voor werk *binnenshuis* van de vader. Dit onderzoek is echter bekritiseerd door Baruch & Barnett (1981), omdat men niet gekeken heeft naar *solo-participatie* van de vader.

Ten zevende. Uit het onderzoek van B. Carlson (1984) kwam naar voren, dat jongens uit een 'dual-career, shared caregiving' gezin minder stereotypen met betrekking tot de vaderrol hadden, dan jongens uit gezinnen waar moeder de primaire verzorgster was. De meisjes' perceptie van de vaderrol hing niet samen met zijn feitelijke participatie (Maar heeft men ook gekeken naar soloparticipatie?).

Ten achtste. Het laatste onderzoek dat ik in deze sectie bespreek is dat van R. Hansson et al. (1977) naar 'college-aged females'. Vastgesteld werd, dat androgyne vrouwen een veel grotere kans hadden, dat hun moeder werkte of had gewerkt, dan vrouwen met een hoge vrouwelijkheidsscore. Ook hier blijkt dus, op indirecte wijze, een effect van de levensstijl van de ouders, in casu de moeder, op het kind, in casu haar dochter.

9.2.3.7 Cognitieve ontwikkeling

Onderzoekingen die in dit verband naar de cognitieve ontwikkeling van kinderen zijn gedaan, kun je globaal gezien in twee typen onderscheiden. In het ene geval

kijkt men naar de mogelijke schadelijke effecten van werk buitenshuis van de moeder. In het andere geval kijkt men naar de mogelijk gunstige effecten van een grotere betrokkenheid binnenshuis van de vader. Het tweede type onderzoek is van een wat latere datum.

Zo liet S. Cohen (1978) zien, dat kinderen van moeders die buitenshuis werkten, het minder goed deden. Een deel van dit effect werd echter verklaard door het feit dat het hier veelal ging om één-oudergezinnen.

D. Gold & P. Andres (1977) wijzen erop, dat werk buitenshuis van de moeder geassocieerd is met een mindere cognitieve ontwikkeling van haar zoon - als de rol van de man gelijk (dat wil zeggen weinig betrokken) blijft.

In de tweede categorie valt het onderzoek van J. Belsky (1980). Hij onderzocht de 'exploratory competence' van vijftien maanden oude kinderen. De meest competente kinderen werden aangetroffen bij gematigd betrokken moeders, in combinatie met sterk betrokken vaders; beide ouders waren wel affectief gericht op het kind (p. 108).

Vervolgens kunnen we nu terugkomen op de onderzoeken van N. Radin (1981; 1982), A. Sagi (1982) en N. Radin & A. Sagi (1982). We zagen al, dat zowel in Israël als in Amerika een grotere betrokkenheid van de vader een positief effect had op de cognitieve ontwikkeling van zijn kinderen. N. Radin (1981) meldt dat vaders er ook op gericht zijn, om de cognitieve ontwikkeling van hun kinderen, met name van hun dochters, te stimuleren. Het effect, dat men in Israël vond, was groter dan in Amerika, maar de richting was in beide landen hetzelfde.

Verder werd het volgende wel in Amerika, maar niet in Israël gevonden:

- Er was een positieve associatie tussen de macht van de vader bij het nemen van beslissingen, en de cognitieve ontwikkeling van de kinderen.
- De 'nurturance' van de vader hing, voor zowel meisjes als jongens, negatief samen met de cognitieve ontwikkeling.

Deze laatste constatering zou ik in verband willen brengen met een ander, ook Amerikaans, onderzoek. D. Baumrind (1982):

"The children of androgynous parents are somewhat less competent than the children of sex-typed parents; this appears to be a consequence of child-centred upbringing, particularly of lax paternal authority" (p. 68).

Jammer genoeg kon ik in dit onderzoek niet precies achterhalen, welke de ouderschapsarrangementen waren, met andere woorden hoe betrokken de vader was. Ik neem (dus) aan dat het in principe om traditionele gezinnen ging. Baumrind merkt wel op, dat androgyn mannen in hun opvoedingspraktijk méér lijken op androgyn vrouwen, dan op mannen met een hoge mannelijkheidsscore. Bovendien zouden zij in hun persoonlijke leven onconventioneel zijn. Androgyn vrouwen daarentegen verschilden niet significant van andere vrouwen.

9.2.3.8 Conclusie

Rechtstreekse corroboratie of weerlegging van de theorie van Chodorow kan deze subparagraaf niet leveren. Daar was het materiaal ook niet naar. We kunnen afsluiten met een paar *voorzichtige* aanwijzingen en een paar *duidelijke* waarschuwingen. Eerst de aanwijzingen:

1. Werk buitenshuis van de moeder lijkt een gunstig effect te hebben op haar

dochter in termen van: meer waardering voor vrouwen/vrouwelijkheid, een grotere geneigdheid tot presteren en androgynie (Hansson et al., 1977).

Voor een zoon ligt dit onduidelijker en minder gunstig, zeker wanneer de rol van de vader niet mee-verandert.

2. Totale afwezigheid van de vader heeft met name op jongens een ongunstig effect, dat ik als volgt interpreteer: een dwangmatige compensatie van een onzekere sexe-identiteit.

Naar mijn idee ondersteunt dit de theorie van Chodorow.

3. Over de effecten op de geslachtsidentiteit van een vergrote betrokkenheid van de vader durf ik nog niet zo heel veel te zeggen. Uit de door mij bekeken onderzoeken blijken bescheiden, en soms zelf tegenstrijdige (bijvoorbeeld Radin versus Sagi), effecten. Hier is meer, maar ook beter onderzoek nodig.

4. Een vergrote betrokkenheid van de vader lijkt gunstige effecten te hebben op de cognitieve ontwikkeling van zijn kinderen. Toch waarschuwt J. Pleck (1983) voor overhaast optimisme:

"The basic reason is that the amount of time spent in childcare is probably unrelated to the qualitative aspects of the parent-child relationship that do have an effect on children" (p. 289; zijn cursivering).

Tenslotte de waarschuwingen. Er zijn in deze complexe materie zeer veel variabelen, waar men rekening mee moet houden. Hayes & Kamerman (1983) noemen diverse *werkvariabelen* (wel of niet werken, waarom, wat voor soort werk, hoeveel, etcetera), *statusvariabelen* (etniciteit, gezinsstructuur, leeftijd, geslacht, opleidingsniveau), *gezins-proces-variabelen* (diverse onderlinge relaties, verdeling van de taken binnenshuis) en tenslotte variabelen met betrekking tot de ontwikkeling van het kind.

Lamb (1982) benadrukt het belang van de emotionele gemoedstoestand (tevredenheid of juist stress, enzovoort) als *intermediërende variabele*. Deze zou je kunnen bepalen door de overeenstemming tussen enerzijds motivatie, attitudes, waarden en anderzijds de feitelijke situatie te onderzoeken.

Met behulp van een aantal van de door mij verzamelde onderzoeken, kan ik het belang van de genoemde variabelen in concreto aantonen. De relevantie van het geslacht is in een vorige subparagraaf al uitgebreid aan de orde geweest. Het belang van de variabele etniciteit werd duidelijk in de onderzoeken van Hunt & Hunt (1975; 1977). Dat de gezinsstructuur een effect heeft kwam naar voren in de studie van Cohen (1978) (in casu al dan niet een éénoudergezin). SES-verschillen zag men in diverse onderzoeken. Op basis van de onderzoeken van Radin en Sagi (1982) kunnen we aan de lijst van variabelen ook nog culturele verschillen toevoegen (in casu tussen Israël en de V.S.).

Bij veel van de variabelen is het van groot belang om meer dan globaal te kijken. Een voorbeeld: wanneer men de participatie van de vader aan werk binnenshuis wil bepalen, doet men er goed aan, om te onderscheiden tussen solo-participatie en 'joint' participatie (Baruch & Barnett, 1981).

Last but not least is de leeftijd van het kind van groot belang. Hoe oud was het kind bijvoorbeeld toen het huidige ouderschapsarrangement begon? Lamb (1982, p. 60) noemt een onderzoek van Hock (1978) waaruit blijkt, dat een aantal ongunstige effecten van 'multiple caretaking' wegvalt, wanneer men hier

vroeg mee begint. Ook in de studie van S. Marantz & A. Mansfield (1977) komt naar voren, dat leeftijd een belangrijke rol speelt. Men keek naar effecten van werk buitenshuis van de moeder op haar dochter: "Maternal work status and child's age were equal predictors of the girls' sex typing of activities, work status was the strongest predictor of stereotypes about masculine and feminine personality traits, and age was the stronger predictor of sex-appropriateness of career aspirations. Stereotyping was maximally influenced by maternal work status at ages 7-8; 5-6 year-olds showed rigid stereotyping and 9-11 year-olds little stereotyping, regardless of the lifestyle modeled by their mothers" (p. 668).

9.2.4 Participatie van de man/vader

9.2.4.1 Inleiding

Welke verklaringen worden gegeven voor (een relatief grote) participatie van de man/vader aan werk binnenshuis? Welke factoren bepalen zijn betrokkenheid bij huishoudelijk werk en de zorg voor kinderen? Ik heb achtendertig empirische studies bekeken, die (een deel van) deze vraag trachten te beantwoorden. In zesendertig onderzoeken ging het expliciet om vaders (en moeders), in één onderzoek kwamen vrijwillige kinderloze echtparen aan het woord (S. Bram, 1977), en in een ander onderzoek pasgetrouwden die het krijgen van kinderen nog even uitstelden (P. Mansfield, 1982).

Ik trof vierentwintig elkaar deels overlappende en deels tegenstrijdige verklaringen aan. Om de complexiteit van de zaak te laten zien, laat ik eerst al deze factoren hieronder de revue passeren. Daarna kom ik meer in het bijzonder op vijf belangrijke thema's terug.

De participatie van een man/vader aan werk binnenshuis zou bepaald worden door:

1. zijn zelfbeeld;
2. bijvoorbeeld zijn androgynie-score op de BSRI en/of de (mannelijkheids)-score van zijn vrouwelijke partner;
3. zijn ideeën over de (sexe)rollen van vrouwen en mannen en/of haar ideeën hierover;
4. zijn beroepsaspiraties (als die hoog zijn, is zijn participatie laag) en/of haar beroepsaspiraties (als die hoog zijn is zijn participatie groter);
5. compensatie van een gebrekkige relatie met zijn vader (dus de grootvader) of imitatie van een goede relatie. Zie verder paragraaf 9.2.5;
6. een goede relatie met zijn moeder (dus de grootmoeder);
7. het feit dat zowel haar als zijn moeder vroeger ook al buitenshuis werkte (Radin);
8. zijn betrokkenheid bij de geboorte van het kind in kwestie;
9. de vereisten van de actuele situatie en de mate waarin hij hieraan gevolg kan geven (de zogenaamde demand/response capability hypothesis); bijvoorbeeld,
10. de flexibiliteit van zijn (en/of haar) werkschema;
11. het aantal kinderen;
12. hun leeftijd;

13. hun sexe (zie ook paragraaf 9.2.1);
14. de complexiteit van de taak in kwestie;
15. het financiële voordeel dat een bepaald arrangement hen biedt;
16. de relatieve hulpbronnen waarover zijn vrouw kan beschikken, zoals macht, status, door (beter) werk, (een hoger) inkomen, (een hogere) opleiding;
17. de attitude van zijn vrouw;
18. de mate waarin zij (wel of niet) als 'deskundige' wordt gezien op het gebied van ouderschap en dergelijke;
19. de kwaliteit van hun relatie;
20. zijn gedachten aan een echtscheiding (deze drukken zijn participatie);
21. ondersteuning van het arrangement door vriendinnen van de vrouw;
22. afwijzing (vaak) van het arrangement door de peergroep van de man;
23. hun SES-achtergrond (hoewel bijvoorbeeld O'Brien (1982) een effect vindt dat tegenovergesteld is aan dat van Lewis & Newson (1982));
24. (een gebrek aan) culturele en materiële ondersteuning, met name de compartimentalisering van werk binnenshuis en werk buitenshuis. Je wordt gedwongen het één of het ander te kiezen. Een combinatie is moeilijk te realiseren. Dit heeft zowel met verwachtingen te maken als met allerlei institutionele en materiële barrières.

9.2.4.2 Enige onderzoeken

In deze wirwar van verklaringen kunnen we enige orde scheppen. Drie factoren worden het meest geopperd:

1. sexe-rol-opvattingen,
 2. relatieve hulpbronnen van de vrouw,
 3. demand/response capability,
- Verder zal ik ook kijken naar:
4. de centrale rol van de vrouw,
 5. de androgynie van de man.

Een paar opmerkingen vooraf. Hoewel de ene hypothese duidelijk meer steun krijgt dan de andere, heb ik er niet één kunnen 'bewijzen', met uitsluiting van de anderen. Bovendien overlappen, zoals gezegd, sommige hypothesen, terwijl anderen juist met elkaar in strijd zijn. Een laatste complexiteit is, dat sommige onderzoeken in meerdere of mindere mate twee hypothesen steunen, terwijl andere onderzoeken één hypothese bevestigen en een andere juist zeer onwaarschijnlijk maken.

9.2.4.3 Sexe-rol-opvattingen

Deze hypothese kunnen we als volgt formuleren: de bijdrage die een man/vader levert aan het werk binnenshuis (het huishouden en de zorg voor kinderen) wordt bepaald door zijn sexe-rol opvattingen.

Tien van de door mij verzamelde onderzoeken steunden deze hypothese: S. Bram (1977), M. Lamb et al. (1982(c)), G. Baruch & R. Barnett (1981), R. Barnett & G. Baruch (1987), S. Feldman et al. (1983), C. Perrucci et al.

(1978), R. Fine (1976), J. Huber & G. Spitze (1983), P. Mansfield (1982), S. McRae (1986).

Ik zal beginnen met een korte bespreking van de twee onderzoeken, waarin er bewust geen of nog geen sprake was van kinderen. Dit zijn interessante grensgevallen, omdat hier de druk van de actuele situatie wat minder groot is. Dit betekent dat je de invloed van de actuele omstandigheden kunt vergelijken met de invloed van ideeën en normen van mensen.

Nemen we eerst de vrijwillig kinderlozen. "Ook als de vrouw geen werkkring buitenshuis heeft worden (de huishoudelijke) taken gelijker verdeeld, worden beslissingen gemeenschappelijker genomen en de vrije tijd meer samen doorgebracht dan in andere huwelijken. Dit wijst erop dat de vrijwillig kinderloze echtparen zich onderscheiden door hun waarde-oriëntatie evenzeer als door de structurele regeling van hun huwelijk" (S. Bram, 1977, p. 182).

Dit onderzoek bevestigt dus de *sexe-rol-opvattingen-hypothese*, terwijl het zowel de *demand/response-capability hypothese* als de *relatieve-hulpbronnen-van-de-vrouw-hypothese* onaannemelijk maakt. De ideeën en normen geven de doorslag. Hetzelfde vinden we in het tweede onderzoek, hoewel de arbeidsdeling daar anders uitpakt, omdat de normen en waarden anders zijn.

P. Mansfield (1982) onderzocht pas getrouwde stellen, die het krijgen van kinderen (nog even) uitstelden. Geheel anders dan in het onderzoek van Bram, was hier de verdeling van taken binnenshuis ongelijk (zij deed meer dan hij), óók als de vrouw een baan buitenshuis had. De echtparen hadden 'traditionele' waarden. Het stond ook al vast, dat de vrouw (voorlopig) met haar baan buitenshuis zou stoppen, zodra er kinderen kwamen. De baan van de man ging vanzelfsprekend voor. Ook dit onderzoek 'bevestigt' de *sexe-rol-opvattingen-hypothese*, terwijl het de andere twee hypothesen onwaarschijnlijk maakt.

Een derde onderzoek waarin je deze drie hypothesen tegen elkaar kunt toetsen is verricht door S. McRae (1986). Zij bekeek *cross-class families*, dat wil zeggen gezinnen waarin de vrouw een hogere en beter betalende baan (en opleiding) had dan de man. In de meerderheid van de gevallen nam tóch de vrouw de verantwoordelijkheid voor de huishoudelijke taken op zich. De auteur merkt hierover op: "This is itself an interesting finding for it suggests that neither career commitment, nor financial power, nor occupational superiority, either alone or in combination, are sufficient to overcome traditional beliefs about what is the responsibility within the home of women, what is the responsibility of men" (p. 125-126).

Het meest interessante is echter, dat een minderheid van de gezinnen wél tot een alternatief patroon kwam: "The same families who share normative agreement demanding joint labour force participation by husband and wife also share housework between husband and wife" (p. 232).

Ook G. Baruch & R. Barnett (1981) vonden dat een niet-traditionele *sexe-rol-ideologie* een effect had op de 'solo-participatie' van vaders (dingen die ze met betrekking tot huishouden en zorg voor kinderen *alleen* doen, dat wil zeggen zonder hun vrouw), terwijl de druk van de feitelijke situatie op zich een dergelijk effect niet had. Interessant is vervolgens om te gaan kijken van wie de *sexe-rol-opvattingen* belangrijker zijn, van de man zelf of van zijn vrouw. Hieromtrent vond ik tegenstrijdige resultaten. R. Barnett & G. Baruch (1987) vonden

dat de attitude van de vrouw ten aanzien van de rol van mannen een belangrijke voorspeller was van de participatie van de vader. "When her attitude was liberal, he did more; when it was traditional, he did less .." (p. 38).

Opmerkelijk genoeg was de vaders eigen attitude ten aanzien van de rol van mannen niet gerelateerd aan enige vorm van zijn eigen participatie. Ook de gezinsstructuur (aantal kinderen, hun leeftijd, hun sexe) had hierop geen effect; behoeften en attitude van de werkende echtgenote (men onderzocht 'dual-earner-families') waren bepalend.

In het onderzoek van J. Huber & G. Spitze (1983) bleek daarentegen, naast een aantal andere factoren, de sexe-rol-opvatting van de man belangrijker te zijn. "Non-traditional sex-role attitudes of both spouses, especially of husbands, increased equality of household input" (p. 215).

Vervolgens wil ik een aantal onderzoeken bespreken, waarin naar voren komt dat (alternatieve) opvattingen over ouderschap en werk van betekenis zijn. Grote beroepsaspiraties van de vrouw vergroten de participatie binnenshuis van haar man. Een sterke belangstelling voor het ouderschap (van een man) vergroten zijn participatie ook.

M. Lamb et al. (1982(c)): "... fathers-to-be in nontraditional families valued parenthood more and work less than their wives did. The reverse was true of the traditional families ..." (p. 125). We kunnen hierbij echter wel de volgende kanttekening plaatsen: van de zesentwintig vaders die dit van plan waren, bleven er slechts zeventien één maand of langer primaire verzorger (p. 132).

R. Fine (1976) vond, dat niet-traditionele vaders vaak getrouwd zijn met vrouwen die een sterke carrière-oriëntatie hebben (p. 344).

En, ook in overeenstemming met de vorige twee onderzoeken vonden S. Feldman et al. (1983), dat vaders minder betrokken waren, naarmate hun beroepsaspiraties sterker waren. Omgekeerd: "... low salience of job seems predictive of highly involved fathering, whether manifested as play or caregiving" (p. 1635).

Ook Perrucci et al. (1978) vonden steun voor de sexe-rol-opvattingen-hypothese. In hun termen: "The socialization-ideology hypotheses receives the strongest, albeit modest, support of the three hypotheses. Only marginal support is found for the relative husband/wife resource hypothesis, emphasizing professional employment of wives. No support is found for the time-availability (= demand/response capability) hypothesis" (p. 53).

9.2.4.4 Relatieve hulpbronnen van de vrouw

Deze hypothese kunnen we als volgt formuleren: de bijdrage die een man/vader levert aan het werk binnenshuis (huishouden en de zorg voor kinderen) wordt bepaald door de relatieve hulpbronnen van zijn vrouw/partner. Naarmate haar opleiding, werkkring en inkomen beter zijn, zal hij meer binnenshuis doen.

Acht van de door mij verzamelde onderzoeken steunden deze hypothese in meerdere of mindere mate: E. Grønseth (1975), G. Russell (1982), G. Russell (1983), G. Russell (1987), W. Vollebergh (1986), J. Ericksen et al. (1979), C. Perrucci et al. (1978) en J. Huber & G. Spitze (1983).

Deze hypothese werd duidelijk ondersteund door het onderzoek van J. Ericksen et al. (1979): "Data show support for a marital power model with husband's income negatively related to shared roles and with wife's education positively related to shared roles" (p. 301). En: "The higher the wife's status, relative to her husband, the more likely she is to work outside the home, and the more likely he is to perform tasks in the home" (p. 311).

Deze hypothese wordt ook met succes toegepast op verschillen in etnische achtergrond. Zwarte vrouwen trouwen, ook als ze zelf goed opgeleid zijn, meestal met minder succesvolle mannen, die dan ook meer dan witte mannen in huis doen.

Het al eerder genoemde onderzoek van J. Huber & G. Spitze (1983) ondersteunde deze hypothese gedeeltelijk. "We found that the wife's employment was especially influential. In contrast, the wife/husband education and earning ratios had no significant effects" (p. 215). Dit laatste is in strijd met wat je zou verwachten.

In overeenstemming met de hypothese vond E. Grønseth (1975) dat vrouwen in gezinnen, die het werk binnenshuis en buitenshuis deelden, een relatief hoog opleidingsniveau hadden.

In een drietal onderzoeken vond G. Russell steun voor deze hypothese, maar tegelijkertijd ook voor andere hypothesen. Hij wijst erop, dat moeders in 'shared-caregiving' gezinnen een beroep met relatief hoge status hebben (1982, p. 168-169). Vervolgens laat hij zien, dat de kans dat de man meer binnenshuis participeert groter is, als zijn vrouw een hogere opleiding heeft (1983, p. 74-75). Tenslotte toont hij aan, dat in 'role-reversed' gezinnen de beroepsstatus van de moeder hoger is dan van de vader (1987).

Ook W. Vollebergh (1986) vond, dat de taakverdeling binnenshuis symmetrischer wordt, naarmate de vrouw en de man in toenemende mate ook evenveel buitenshuis werken. "Analyse van de invloed van het aantal uren buitenshuis werk van vrouw en man wijst uit, dat naarmate het verschil in deze uren tussen vrouw en man afneemt, de tijdsbesteding in het gezin inderdaad meer gelijkgeschakeld wordt" (p. 312).

Tenslotte, zoals ik boven al vermeldde, vonden Perrucci et al. (1978) slechts 'marginal support' voor deze hypothese.

9.2.4.5 Demand/response capability

Deze hypothese kunnen we als volgt formuleren: de bijdrage die een man/vader levert aan het werk binnenshuis (huishouden en de zorg voor kinderen) wordt bepaald door de mate waarin een beroep op de man wordt gedaan en de mate waarin hij in staat is hieraan gevolg te geven.

In verband met deze hypothese zal ik een zestal onderzoeken bespreken, die er echter *niet* alle voor pleiten: A. Booth (1980), L. McKee (1982), S. Coverman (1985), L. Yarrow (1982), G. Russell (1982) en G. Russel (1987).

S. Coverman (1985) heeft getracht de drie tot nu toe genoemde hypothesen tegen elkaar te toetsen. Zij vond een zeer sterke ondersteuning van de 'demand/response capability' hypothese: "... the more domestic task demands on a

husband and the greater his capacity to respond to them, the greater his participation in domestic labor". (...)

"The analysis suggests that neither attitude change nor education will alter the division of domestic labor. Rather, findings indicate that younger men who have children, employed wives, and jobs that do not require long work hours are most likely to be involved in household activities" (p. 81).

Hier ligt een sterk accent op de werking van de huidige omgeving. Je kunt je natuurlijk afvragen of mensen, gestuurd door bepaalde (sexe-rol) opvattingen, deze situatie niet mede hebben gecreëerd. Het zal wel niet toevallig zijn wanneer iemand een flexibel werkschema heeft.

In een klein aantal onderzoeken vond ik (een gedeeltelijke) steun voor deze hypothese. Zo zou je je kunnen beroepen op het onderzoek van A. Booth (1980): "The evidence indicates that when the amount of time available to spend with children is considered, the father's involvement with his children is equal to that of the mother's" (p. 445).

Toch rijzen er bij mij ook direct twijfels bij een dergelijke formulering: want hoe komt het dan dat de meeste vaders 'zo weinig tijd hebben'? Zijn zij slachtoffer van de situatie, of dragen zij zelf aan deze situatie bij?

Er is inderdaad ook een groep vaders, die meer zou willen doen, maar die zich klem voelt zitten tussen 'werk' en 'gezin'.

"The fathers who reported the most unease because of the disjunction between what they believed about being a father and what they did as fathers were, interestingly, the 'neo-feminists'" (L. McKee, 1982, p. 135). McKee koppelt dit aan een gebrek aan culturele ondersteuning en een gebrek aan feitelijke mogelijkheden. Naar mijn idee pleit dit laatste onderzoek minstens even sterk voor de eerste hypothese als voor de derde.

De onderzoeken van Russell (1982; 1987) hebben elementen die vóór en die tegen de 'demand/response capability' hypothese pleiten. Enerzijds wordt gewezen op het belang van een flexibel werkschema (1982). Maar anderzijds komt naar voren, dat een arrangement, waarin de vader veel zorg op zich neemt, gepaard gaat met een klein aantal kinderen, die ook al iets ouder zijn. Het is zelfs zo, dat jonge kinderen de kans vergroten op een terugval naar het traditionele patroon (G. Russell, 1987; 1982). Dit laatste beschouw ik als expliciet strijdig met onderhavige hypothese.

Tenslotte wil ik kort ingaan op een onderzoek van L. Yarrow (1982), dat echter meer anecdotisch is dan systematisch. Op basis van gesprekken met een aantal ouders en deskundigen verschaft zij tips, om de vader te laten 'helpen'. Aan de orde komt wat je als vrouw aan je mannelijke partner moet vragen (en hoe), en hoe je zijn vermogen om hierop in te gaan kunt ontwikkelen (kortom: demand/response capability).

De tips:

- betrek hem er al tijdens de zwangerschap bij;
- laat hem bij de bevalling aanwezig zijn;
- geef hem de kans zijn competentie te ontwikkelen; wees daarbij niet te kritisch;
- voorkom dat je zelf in de rol van deskundige komt;
- wanneer de vader de basistaken kent, laat hem dan regelmatig met de baby alleen;

- vráág hem dingen te doen;
- overleg met hem;
- spreek van te voren goed door/plan zorgvuldig;
- blijf onderhandelen;
- wijs elkaar op 'spelletjes' (wie kan het langst wachten, voordat je een huilende baby oppakt, enzovoort).

9.2.4.6 Conclusie

Van de drie meestgenoemde hypothesen vond ik dus de meeste steun voor de sexe-rol-opvattingen-hypothese, minder steun voor de relatieve-macht-van-de-vrouw-hypothese, en nog minder voor de demand-response-capability-hypothese.

Tenslotte behandel ik nog twee hypothesen. De eerste kun je eigenlijk nog geen hypothese noemen. Het is meer een thema, dat ik in een zestal onderzoeken naar voren zag komen, namelijk: de participatie van de vader wordt bepaald door (de attitude van) zijn vrouw. Het meest duidelijk trad dit verschijnsel op in het onderzoek van R. Barnett & G. Baruch (1987). De attitude van de moeder ten aanzien van de rol van de man had bij tweeverdieners een sterk effect op de participatie van de vader, terwijl diens eigen attitude een dergelijk effect niet had. Uit een tweede onderzoek dat we ook al even noemden bleek, dat niet-traditionele vaders vaak getrouwd zijn met vrouwen die een sterke carrière-oriëntatie hebben (R. Fine, 1976, p. 344).

Toen G. Russell (1978) onderzoek deed met de Bem Sex Role Inventory (BSRI) ontdekte hij dat de betrokkenheid van de vader niet alleen bepaald werd door zijn eigen score, maar ook door de score van zijn vrouw: "... fathers classified as masculine married to women who were androgynous or masculine were found to be more involved than masculine fathers married to feminine women" (p. 1174).

Hoe belangrijk de rol van de vrouw is voor participatie blijkt ook uit de onderzoeken van N. Radin (1981; 1982): "The major correlates of the father's heavy involvement in childcare were the mother's feelings about her own father and her perceptions of his role in her upbringing" (1981, p. 489).

Verder kunnen we nog het werk van C. Verheyen (1987) noemen, waarin naar voren komt, dat een te sterke profilering van de moeder als "deskundige" de participatie van de vader hindert. Dit is dus een bevestiging van de ideeën van L. Yarrow (1982).

Tenslotte dient hier een studie van W. Knulst & L. Schoonderwoerd (1983) vermeld te worden. Zij vonden dat naarmate een vrouw *meer* in huis doet, haar man óók meer in huis doet. Zij trokken hieruit de conclusie dat de normen en waarden van een vrouw een effect hebben op de participatie binnenshuis van haar partner.

De laatste hypothese is zeer omstrede. G. Russell (1978; 1982) vond dat mannen die hoog scoorden op de vrouwelijke subschaal van de BSRI meer betrokken waren als vaders.

"Fathers classified as androgynous were found to be more involved in day-to-day care activities and play than those classified as masculine" (1978, p.

1174). Een hoge androgynie-score wil zeggen: hoog scoren op vrouwelijkheid én hoog scoren op mannelijkheid.

In een tweede studie bekeek Russell gezinnen waarin het werk binnenshuis gedeeld werd. Naast een aantal andere factoren vond hij: "mothers who were higher on the masculine subscale and fathers higher on the feminine subscale ..." (Russell, 1982, p. 168-169).

Op het eerste gezicht pleit dit soort verklaringen voor de theorie van Chodorow. Er zijn echter problemen. Ten eerste vindt lang niet iedereen dit soort effecten. Op de tweede plaats moet nader onderzocht worden, wát het verband is tussen sexe-rol-opvattingen (BSRI) en geslachtsidentiteit (Chodorow). Eén probleem dient zich al meteen aan: je kunt wél tegelijkertijd een hoge vrouwelijkheidsscore en een hoge mannelijkheidsscore hebben, maar je kunt niet tegelijkertijd zowel permeabele als rigide egogrenzen hebben. Dit zijn interessante kwesties, waar we op terug zullen komen. Eén opmerking wil ik hier nog wel maken: eigenlijk is het niet goed te begrijpen, dat enerzijds sexe-rol-opvattingen de belangrijkste bepalende factor lijken te zijn voor de participatie van de man binnenshuis, terwijl anderzijds niet veel mensen de genoemde gegevens van Russell hebben kunnen bevestigen. Ligt dit aan het instrument (de BSRI)?

9.2.5 *Compensatie versus imitatie*

9.2.5.1 Inleiding

Ik zal in deze paragraaf één belangrijk thema uit Chodorows theorie lichten, en dit confronteren met een aantal empirische onderzoeken. Chodorow stelt, dat het traditionele ouderschapsarrangement, waarin moeders binnenshuis moeders en vaders buitenshuis werken, leidt tot uiteenlopende capaciteiten, identiteiten en motivaties bij jongetjes en meisjes, die daardoor later deze situatie weer opnieuw in het leven zullen roepen.

In dit gedeelte neem ik het jongetje als voorbeeld. Hij wordt, aldus Chodorow, vooral door zijn moeder verzorgd en opgevoed. Zijn vader is weinig aanwezig. Volgens Chodorow leidt dit ertoe, dat hij zijn geslachtsidentiteit moet gaan vestigen door zich af te zetten tegen zijn moeder: "ik ben mannelijk, dat wil zeggen niet-vrouwelijk". Zijn eerdere identificaties met zijn moeder moet hij wegdrukken. Dit leidt tot afgebakende egogrenzen en tot een slecht ontwikkeld vermogen tot primaire relaties, die zo belangrijk zijn voor het ouderschap.

Wanneer zijn vader wél meer concreet aanwezig geweest zou zijn, zou hij zich met diens persoon hebben kunnen identificeren (in plaats van met zijn positie). Dan zou zijn geslachtsidentiteit stabielere zijn, terwijl hij bovendien geen delen van zijn eigen identiteit zou hoeven te verdringen. In dat geval zouden zijn capaciteit en motivatie voor een actieve rol als ouder binnenshuis groter zijn.

9.2.5.2 Enige onderzoeken

Om dit na te gaan, heb ik een aantal onderzoeken verzameld, waarin vaders een relatief belangrijke rol binnenshuis vervulden. Op grond van de theorie van

Chodorow liggen voorspellingen over de antecedenten van deze betrokken vaders voor de hand. Je zou immers verwachten, dat hun eigen vader (de grootvader) veel thuis geweest was; dat hij een nabij en positief identificatiemodel was, en dat zijn zoon zich daarom op een persoonlijke wijze met hem heeft kunnen identificeren.

Deze voorspellingen zijn niet uitgekomen. Integendeel. In zeven van de negen onderzoeken bleek het omgekeerde het geval te zijn. De actieve en betrokken vaders hadden hun eigen vader juist moeten missen, hetzij omdat er geen vader (meer) was, hetzij omdat hij niet vaak aanwezig was. Deze vaders hadden ook geen gelukkige herinneringen aan hun eigen vaders.

1. De psychoanalyticus K. Pruett (1983) onderzocht zeventien gezinnen (negen met een dochter; acht met een zoon) waar de vader primaire verzorger was. Eén van zijn conclusies is: "The finding of a prevalence of absent grandfathers ... suggests that some of these fathers' attachment to their infants may be abetted by the wish to repair some of their own perceived paternal nurturing deficits through active mastery" (p. 269).
Los van het bovenstaande vond ik nog een zestal onderzoeken, die erop wijzen, dat het juist een vorm van compensatie is, die de vader tot een grotere deelname binnen het gezin brengt.
2. E. Grønseth (1975) onderzocht stellen, waarvan beide partners part-time buitenshuis werkten en ook de kinderverzorging deelden. Hij merkt op: "A majority of the men ... come from families with a more or less deficit parental structure, where either the father or the mother had been more or less 'absent' due to occupational causes, illness or early death" (p. 212).
3. Ook in het onderzoek van B. Eiduson et al., (1982) zagen mensen die voor alternatieve leefarrangementen kozen hun jeugd als (significant) ongelukkiger dan mensen die voor traditionele arrangementen kozen (p. 320). Traditionelen "have more contact with the child's grandparents and view them as models to follow" (p. 323).
4. Hetzelfde geldt voor het onderzoek van J. De Frain (1979) waar de stellen, die werk binnenshuis en werk buitenshuis deelden, hun ouders expliciet *niet* als 'rol-modellen' zagen.
5. N. Radin en R. Goldsmith (1985) laten zien, dat het ongunstige beeld dat een man van zijn vader heeft er op een bepaald moment toe kan leiden, dat hij zichzelf juist meer actief en betrokken als vader gaat opstellen (p. 375).
6. R. Barnett en G. Baruch (1987): "Men who reported dissatisfaction with the quality of fathering they received spent more time with their children ..." (p. 38).
Gingen de bovenstaande zes onderzoeken met name over (gehuwde) stellen, zonder bijzondere problemen, het laatste onderzoek heeft betrekking op gescheiden mannen.
7. H. Finkelstein en K. Rosenthal (1978) bespreken de ervaringen van gescheiden mannen die een groot deel van de zorg voor de kinderen op zich nemen. Deze nieuwe situatie zou de eigen socialisatie van de vader ter discussie stellen. Opnieuw komt men met het compensatie-idee: wat de vader zélf heeft moeten wegdrücken (afhankelijkheid, emotionaliteit) kan hij nu opnieuw verwerken.

Ik vond daarentegen slechts twee onderzoeken, die mijn aan Chodorow ontleende voorspelling bevestigden:

1. A. Sagi (1982) concludeert op grond van zijn onderzoek naar zestig Israëli-sche gezinnen: "the involvement of fathers in child care was correlated with the perceived involvement of their fathers indicating a moderate linear relationship between the two variables" (p. 212).
2. Iets dergelijks vond ook J. Manion (1977) in haar onderzoek naar pasge-trouwde stellen met hun eerste kind: "The fathers who remembered their parents as nurturing had higher infant care participation scores" (p. 177).

Het is jammer dat in dit laatste onderzoek de sexe van de grootouders niet gespecificeerd is. Hetzelfde geldt voor het onderzoek van B. Eiduson et al. (1982), en dat van E. Grønseth (1975).

In bovenstaande studies is bovendien slechts in drie gevallen gekeken naar een effect van het geslacht van het kind op de participatie van de vader. Radin en Goldsmith (1985) kwamen tot de conclusie dat de vader van een zoontje op een bepaald moment actiever wordt als vader. Ook Baruch en Barnett (1987) vonden een grotere participatie van vaders met zoontjes. Bij beide onderzoeken wordt tevens een compensatie door de vader gesignaleerd. Manion (1977) vindt daarentegen dat vaders met dochters meer participeren. Opmerkelijk genoeg treft zij geen compensatie aan, maar imitatie.

9.2.5.3 Conclusie

Uit de theorie van Chodorow kan men voorspellingen afleiden met betrekking tot de antecedenten van sterk betrokken vaders. De verwachting is dat hun eigen vader (de grootvader) veel thuis is geweest, dat hij een nabij en concreet identificatiemodel is geweest en dat zijn zoon zich daarom op een persoonlijke wijze met hem heeft kunnen identificeren.

Slechts twee van de negen studies die hier besproken zijn konden deze voor-spelling ondersteunen. In de overige zeven onderzoeken trof men juist het omgekeerde aan. De actieve en betrokken vaders hadden hun eigen vader moeten missen, hetzij omdat er geen vader (meer) was, hetzij omdat hij niet vaak aanwezig was. Deze vaders hadden ook geen gelukkige herinneringen aan hun eigen vaders.

Het is duidelijk dat deze resultaten de theorie van Chodorow niet ondersteunen. Een probleem bij veel van de hier vermelde onderzoeken is echter dat het geslacht van de ouder(s) en/of kinderen van de betrokken vader niet gespecifi-ceerd was. In zes van de negen onderzoeken was het geslacht van de kinde-ren niet gespecificeerd. In de volgende paragraaf (9.3) komen we hier nog op terug.

9.3 Voorlopige evaluatie van de theorie van Chodorow

Ik wil nu trachten nog wat meer orde aan te brengen in de tot dusver bespro-ken onderzoeksresultaten. Een definitief oordeel over de theorie van Chodorow kan op dit moment niet gegeven worden. Op de eerste plaats is het noodzakelij-

kerwijze zo, dat ik slechts een beperkt aantal bevindingen bespreek. Op de tweede plaats is een aantal cruciale onderzoeken (nog) niet uitgevoerd. Op de derde plaats is het ook niet altijd mogelijk om naar aanleiding van het bestaande onderzoek eensluidende uitspraken te doen. Dit wordt verhinderd door zowel aansluitingsproblemen als gebreken in het onderzoek. Deze zullen uitgebreid besproken worden in hoofdstuk 10.

Hieronder behandel ik een tiental bevindingen, waarvan er zes meer of minder duidelijk vóór de theorie van Chodorow pleiten. Twee ervan zijn neutraal ten opzichte van de theorie. En twee bevindingen pleiten tegen. Ik begin met de bevindingen, die voor Chodorow pleiten.

I

Op de eerste plaats blijkt uit diverse onderzoeken (M. Siegal (1987), A. Huston (1983), J. Rubin et al. (1974), J. Mc Guire (1982) en A. Woollett et al. (1982)) dat vaders meer bewust met de categorie 'sexe' bezig zijn dan moeders. Zij maken een duidelijk onderscheid tussen jongetjes en meisjes. Ze zijn meer gericht op jongetjes dan op meisjes. Daarbij zijn ze vaak expliciet bezorgd, of het jongetje wel 'sexe-adequaat' gedrag vertoont. Zeker wanneer ze met moeders vergeleken worden, zijn vaders dwangmatiger gericht op sexe-stereotypering.

Bovenstaande pleit vóór de theorie van Chodorow. Interessant is in dit verband ook het onderzoek van Pruett (1983). Hij vond dat vaders, die primaire verzorger waren, minder geïnteresseerd waren in de sexe-stereotypering van hun kinderen.

II

Uit de vorige bevindingen kan men echter niet afleiden, dat moeders geen onderscheid zouden maken tussen dochters en zoons. Men kan wel zeggen, dat zij dit op een minder expliciete en dwangmatige wijze doen. Een verschil in behandeling blijkt in tal van onderzoeken die verricht zijn na het overzichtswerk van Maccoby & Jacklin (1974). Zo liet Tauber (1979) zien, dat moeders positiever reageren op meisjes die fysiek contact zoeken, dan op jongens die dit doen. Andere aanwijzingen kwamen voor in het review van Huston (1983) en in de onderzoeken van Booth & Edwards (1980), Parke & Sawin (1980), Belsky (1979), Clarke (1980), Marantz & Mansfield (1977) en Carlson (1984). Ook deze tweede bevinding pleit voor de theorie van Chodorow.

III

Werk buitenshuis van de moeder heeft een gunstig effect op haar dochter(s) in termen van onafhankelijkheid, een grotere geneigdheid tot presteren, waardering van vrouwelijkheid en androgynie (Hoffman, 1974; Lamb, 1982; Hansson, 1977). Ook deze derde bevinding pleit voor de theorie van Chodorow. Immers, wanneer een moeder haar energie (ten dele) steekt in werk buitenshuis, zal er niet zo snel een 'overinvestering' in haar kinderen optreden. Dat de effecten voor jongens minder duidelijk en minder gunstig zijn, hadden we eveneens verwacht: de ontwikkeling van een jongen wordt in de huidige situatie sowieso al gekenmerkt door een aantal problemen en discontinuïteiten, zoals de geforceerde losmaking van zijn moeder. Voor hem zou het heel belangrijk zijn, wanneer zijn vader meer aanwezig was. We moeten bij dit soort onderzoeken dus altijd heel goed kijken naar de (al dan niet mee veranderende) rol van de vader.

IV

Wanneer de vader *geheel afwezig* is, kunnen we dit zien als een uitvergroting van de traditionele situatie, waarin hij erg vaak weg is. Uit de meta-analyse van Stevenson & Black (1988) blijkt, dat deze situatie met name voor jongens tot ongunstige effecten leidt. Deze vierde bevinding ondersteunt de theorie van Chodorow. Je verwacht immers, nu nog sterker dan in de traditionele situatie, een eigenlijk wankele geslachtsidentiteit die gecompenseerd wordt door het sterkere benadrukken van de mannelijkheid. We vooronderstellen een positionele identificatie met uit de maatschappij aangereikte beelden en een zich sterk afzetten tegen vrouwen en vrouwelijkheid. Ik heb laten zien, dat deze verwachtingen bevestigd worden in het werk van Stevenson & Black.

V

Ik trof vijf onderzoeken aan, waarin naar voren kwam, dat onder traditionele omstandigheden mannen (vaders en/of zoontjes) geïdealiseerd werden. Deze idealisering verdween onder 'alternatieve' omstandigheden. De onderzoeken: R. Parke et al. (1972); N. Radin (1981); M. Lamb et al. (1982(a)); K. van Vliet & A. Fischer (1985) en G. Russell (1987). Ook deze vijfde bevinding ondersteunt de theorie van Chodorow.

VI

Op de zesde plaats heb ik getracht na te gaan, welke factoren de betrokkenheid van een man/vader bij huishoudelijk werk en de zorg voor kinderen bepaalden. Drie hypothesen waren belangrijk op dit terrein: de *sexe-rol-opvattingen-hypothese*; de *relatieve-hulpbronnen-van-de-vrouw-hypothese*; en de *demand/responsibility-hypothese*. Ik kon laten zien, dat de *sexe-rol-opvattingen-hypothese* de meeste steun kreeg.

Hoewel het hier niet om een rechtstreekse toetsing van de theorie van Chodorow ging, is de *sexe-rol-opvattingen-hypothese* in principe goed te verenigen met de theorie van Chodorow, terwijl de andere twee hypothesen hiermee in strijd zijn. Chodorow stelt, dat vroege ontwikkelingsprocessen, die de geslachtsidentiteit in eerste instantie bepalen, en latere socialisatieprocessen, waarin expliciete maatschappelijke beelden aangereikt worden, elkaar -onder de traditionele omstandigheden- versterken. Een voorbeeld: eerst ontwikkelt een meisje permeabele egogrenzen, vervolgens leert ze dat vrouwen gericht op anderen en verzorgend behoren te zijn. Uit het onderzoek blijkt dat de ideeën en normen die mensen er op na houden een belangrijke rol spelen. We zien hier tenminste een gedeeltelijke bevestiging van de theorie van Chodorow.

Dan nu de bevindingen, die neutraal zijn ten opzichte van de theorie:

VII

In het bovenstaande *concrete* geval van werk binnenshuis, kon ik laten zien, dat de feitelijke situatie hier en nu, de onmiddellijke factoren, minder belangrijk was dan ideeën, normen en persoonlijkheidskenmerken van mannen en vrouwen. De persoonlijkheid bepaalde de levensstijl, en niet andersom. De dispositie won het van de situatie. In zijn *algemeenheid* is deze stelling heel moeilijk aan te tonen. De resultaten van mijn poging hiertoe waren dan ook verdeeld. Op de zevende plaats kunnen we stellen dat dit materiaal noch eenduidig vóór, noch eenduidig tegen de theorie van Chodorow pleitte.

VIII

Op de achtste plaats heb ik me afgevraagd: welke zijn de effecten van de levensstijl van de ouders op de (geslachts)identiteit van het kind? En in het bijzonder: wat zijn de gevolgen van een grote betrokkenheid van de vader bij de zorg voor het kind? Ook hier vond ik verdeeld en zelfs tegenstrijdig materiaal. Allereerst trof ik vijf onderzoeken aan, waarin geen effecten werden gevonden: N. Radin (1982), K. Pruett (1983), G. Baruch & R. Barnett (1986), B. Eiduson et al. (1982) en F. Pedersen et al. (1982).

Maar daarnaast trof ik vier onderzoeken aan, waarin men wél effecten vond: K. v. Vliet & A. Fischer (1985), A. Sagi (1982), G. Baruch & R. Barnett (1981) en B. Carlson (1984).

Het zal duidelijk zijn dat deze negen onderzoeken samen de theorie van Chodorow noch ondersteunen, noch ondergraven. Hier is meer onderzoek nodig en ook beter onderzoek. Ik wil hier al vast even kort verwijzen naar vragen die behandeld worden in hoofdstuk 10: hoe oud was het kind toen het (alternatieve) arrangement begon? Hoe heeft men de betrokkenheid van de vader gemeten? Hoe heeft men de geslachtsidentiteit gemeten? Het zou kunnen zijn, dat het feitelijke ouderschapsarrangement niet direct van belang is voor de culturele cognities (zoals: wat doet een vader zoal), maar wél voor 'diepere' dingen (zoals: permeabele-rigide egogrenzen).

Een laatste, zijdelingse, opmerking die ik hier wil maken heeft betrekking op het effect van een alternatief ouderschapsarrangement op de ouders zelf. Een opvallend en consequent resultaat is het hoge terugvalpercentage. Een dergelijk arrangement blijkt voor de ouders moeilijk vol te houden. Men kan hier een bevestiging van de theorie van Chodorow in zien in die zin, dat zij voorspelt, dat een alternatief arrangement moeilijk op te brengen is, wanneer je in een traditioneel arrangement opgegroeid bent. Men heeft haar deze opmerking ook wel verweten. Chodorow zou ouders datgene aanbevelen, waarvan ze zelf heeft laten zien, waarom ze het niet kunnen (gedeeld ouderschap), aldus de critici.

Tenslotte de twee bevindingen, die tegen de theorie van Chodorow pleiten:

IX

Zonder dat ik naar die informatie op zoek was, stuitte ik tijdens het bestuderen van een aantal onderzoeken op een negende bevinding: er bestaan ook in de traditionele ouderschapsarrangementen sterke 'same sex' effecten voor de vader-zoon-relatie. Dit kon ik afleiden uit de onderzoeken van: Woollett et al. (1982), Rendina & Dickerscheid (1976), Mc Guire (1982), Parke & Sawin (1980), Lamb (1980), Ban & Lewis (1974), Pedersen & Robson (1969), Clarke (1980), Belsky (1979), Lewis & Newson (1982), Feldman et al. (1983) en Barnett & Baruch (1987).

Het bleek zelfs zo te zijn, dat de (mannelijke) sexe van het kind positief gecorreleerd was met de participatie-binnenshuis van de vader. Nu kun je op grond van de theorie van Chodorow weliswaar voorspellen, dat vaders hun zoons anders zullen behandelen dan hun dochters, dat ze gepreoccupeerd zullen zijn met sexe en zelfs dat ze mannelijkheid zullen idealiseren, maar toch had ik deze resultaten niet verwacht. We moeten toegeven, dat de betrokkenheid van een vader bij zijn zoontje groter is dan we hadden gedacht. Nader onderzocht zal moeten worden, of dit Chodorows idee van een 'positionele identificatie' onder-

mijnt. Zou er ook bij vaders en zoons sprake zijn van een meer persoonlijke, wederzijdse identificatie?

X

Op grond van de theorie van Chodorow tenslotte liggen voorspellingen over de antecedenten van sterk betrokken vaders voor de hand. Je zou immers verwachten, dat hun eigen vader (de grootvader) veel thuis geweest was; dat hij een nabij en positief identificatiemodel was, en dat zijn zoon zich daarom op een persoonlijke wijze met hem had kunnen identificeren.

Deze voorspellingen zijn niet uitgekomen. In zeven van de negen onderzoeken bleek het omgekeerde het geval te zijn: K. Pruett (1983), E. Grønseth (1975), B. Eiduson et al. (1982), J. De Frain (1979), N. Radin & R. Goldsmith (1985), R. Barnett & G. Baruch (1987) en H. Finkelstein & K. Rosenthal (1978). Vaak hadden de actieve en betrokken vaders hun eigen vader juist moeten missen, hetzij omdat er geen vader (meer) was, hetzij omdat hij niet vaak aanwezig was. Deze vaders hadden ook geen gelukkige herinneringen aan hun eigen vaders.

Ik vond maar twee onderzoeken, die mijn aan Chodorow ontleende voorspelling bevestigden: J. Manion (1977) en A. Sagi (1982). Deze resultaten pleiten tegen de theorie van Chodorow. Toch zou ik willen voorstellen om op dit thema nieuw onderzoek te verrichten en dan het geslacht van de grootouders en de kinderen beter te controleren. Immers in drie van de negen onderzoeken was het geslacht van de grootouders niet gespecificeerd: B. Eiduson et al. (1982), E. Grønseth (1975) en J. Manion (1977). En zelfs in zes van de negen onderzoeken was het geslacht van de kinderen niet gespecificeerd.

Radin & Goldsmith (1985) en Baruch & Barnett (1987) vonden een grotere participatie van vaders met zontjes. Manion (1977) vond daarentegen, dat vaders van dochters meer participeren. Het interessante hier is dat in de eerste twee onderzoeken een slechte relatie met de vader (van de vader) *gecompenseerd* wordt door een grote betrokkenheid bij een zontje. In het laatste onderzoek wordt een goede relatie *geïmiteerd* met een dochter.

Het is duidelijk dat hier tal van mogelijkheden voor verder onderzoek liggen. Daarbij moet dus niet alleen gekeken worden naar compensatie versus imitatie, maar ook naar het geslacht van drie generaties, en naar diverse mogelijke verschillen in 'same sex' en 'cross sex' relaties.

Hoofdstuk 10

Methodologische problemen, aansluitingsproblemen en enige aanbevelingen voor een onderzoekspzet

10.1 Gebreken van het onderzoek

In deze paragraaf zal ik wijzen op een zestal problemen waar het gangbare onderzoek nogal eens mee behept is.

- (a) Met name, maar niet uitsluitend, in het wat oudere onderzoek wordt de moeder als (vrijwel) exclusieve informatiebron benaderd. Gegevens over haar man en/of kinderen worden *via haar* verkregen. Dit kan natuurlijk vertekeningen geven. Als voorbeelden van dit soort onderzoeken noem ik: M. Yarrow et al. (1962), F. Pedersen & K. Robson (1969), S. Marantz & A. Mansfield (1977), M. Richards & J. Dunn (1977), E. Maccoby & C. Jacklin (1974) en C. Lewis et al. (1982).

Paradoxaal genoeg, en dat geldt niet alleen voor onderzoeken die uitsluitend van de moeder uitgaan, maar ook meer algemeen, komt zij zelf niet altijd voldoende voor het voetlicht. Haar eigen emotionele gemoedstoestand (is zij tevreden met de situatie, staat zij onder druk, etcetera) blijft nogal eens buiten beschouwing, terwijl dit een belangrijke intermediërende variabele is (M. Lamb, 1982).

- (b) Vaak was de steekproef problematisch. De onderzoeksgroep was bijvoorbeeld erg klein of selectief, onevenwichtig samengesteld, etcetera. Meestal ging het hier om systematische beperkingen. Zo werden nogal eens gezinnen onderling vergeleken, waar slechts één kind (dus óf een jongen óf een meisje) aanwezig was.

- (c) In een flink aantal gevallen kwam het voor, dat men niet zorgvuldig genoeg omging met de *leeftijd* van het kind. Het gaat in feite om de leeftijd van het kind op het moment dat het (alternatieve) ouderschapsarrangement begon. Dit is even belangrijk als de leeftijd van het kind ten tijde van het onderzoek.

Men besprak in de regel echter de effecten van een bepaalde levensstijl op het kind in het algemeen, terwijl dan bij nadere bestudering van de gegevens pas bleek, dat deze levensstijl niet vanaf het begin van het leven van het kind aanwezig was geweest.

Ik zal hiervan vier voorbeelden geven.

1. In het onderzoek van B. Eiduson et al. bleek dat in *alle* groepen (ook de alternatieve) de moeder gedurende de eerste achttien maanden de primaire verzorger was geweest (1982, p. 324).
2. In het onderzoek van N. Radin (1981) was het kind gemiddeld al ruim anderhalf jaar, toen men aan het alternatieve ouderschapsarrangement begon.
3. In het onderzoek van G. Russell (1982) was de gemiddelde leeftijd van het jongste kind drieënhalf jaar.

4. In het onderzoek van R. Barnett & G. Baruch (1987) had slechts achttien procent van de gezinnen minstens één kind dat jonger was dan drie jaar.
- (d) Een ander probleem betreft de omschrijving en operationalisering van de onafhankelijke variabelen. Ik spits dat hier toe op 'een grote betrokkenheid van de vader'. Hoe meet men deze? Soms kijkt men alleen naar 'spel', soms naar 'verzorging', soms naar een combinatie van beide. Af en toe zie je het onderscheid tussen solo-participatie en 'joint' participatie (Baruch & Barnett, 1981), maar meestal niet.

In de meeste gevallen gaat het bovendien om een *relatief* grote betrokkenheid van de vader. Groot ten opzichte van andere vaders, niet zo zeer groot ten opzichte van de moeder. Enige voorbeelden:

1. In het onderzoek van M. Lamb (1982(b)) waren ook de meest betrokken vaders slechts vijfendertig procent van de onderzoeksperiode, de eerste achttien maanden na de geboorte van hun kind, de primaire verzorger.
 2. In het onderzoek van G. Russell (1983) deed de moeder zelfs in de groep met *hoge* vaderparticipatie gedurende de eerste drie jaar vijfenzeventig procent van de verzorging van het kind.
 3. In het onderzoek van Baruch & Barnett (1986) hadden diverse maten voor participatie van de vader niet zo veel effect. Maar mijns inziens werkten alle vaders in deze steekproef in feite full time. Hun participatie was *dus* sowieso vrij laag.
 4. Voor het onderzoek van S. Feldman et al. (1983) geldt in principe hetzelfde: hoe groot is de 'hoge' participatie van de vader hier feitelijk? Er zijn dus gezinnen die je ergens op een continuüm zou kunnen plaatsen tussen enerzijds het 'traditionele gezin' en anderzijds het 'symmetrische gezin'. In veel onderzoeken gaat het om varianten op de traditionele situatie. Je kunt deze gezinnen echter niet over één kam scheren met 'symmetrische gezinnen', laat staan met 'rol-wisselings-gezinnen'.
- (c) Het is van belang, maar dit wordt niet altijd ingezien, om variabelen in samenhang met elkaar, dus niet geïsoleerd, te onderzoeken. Ik zal hiervan enige voorbeelden geven:

Wanneer de rol van één van de ouders verandert en je wilt de effecten hiervan nagaan, dan dient ook de rol van de andere verzorg(st)er(s) onderzocht te worden. Blijft deze rol gelijk of niet? Bijvoorbeeld: als moeder buitenshuis gaat werken, gaat vader dan meer doen binnenshuis? Of niet? Of gaat het hier om een één-ouder-gezin? etcetera. Wanneer je buitenshuiswerkende moeders met niet-buitenshuiswerkende moeders wilt vergelijken (of hun kinderen!) dan moet je deze context erbij betrekken, om überhaupt te weten, wát je met elkaar vergelijkt.

Deze vragen naar de context spelen op allerlei niveaus. Ook in studies waarin ouders met (hun) kinderen geobserveerd worden is de interactie-*context* belangrijk. Denk aan het werk van F. Pederson et al. (1980). Zij constateerden dat moeder-kind-interacties en vader-kind-interacties vaak verward werden met twee-personen-interacties respectievelijk drie-personen-interacties.

Een laatste onderzoek dat ik in dit verband wil noemen is dat van C. Smith & B. Lloyd (1978). Moeders speelden in een laboratoriumsituatie met babies, die niet van henzelf waren. Deze zes maanden oude kinderen waren,

los van hun biologische sexe, gekleed als jongetje of als meisje. Conclusie: "Perceived boys were verbally encouraged to gross motor activity more often than perceived girls, but there were no significant differences in overall physical stimulation. However, mothers responded to the gross motor behaviour of perceived boys with gross motor activity significantly more often. (...) In going beyond a simple causal analysis and examining mother's responses to infant behaviour, a sex-typing effect has been found" (p. 1265).

Het gaat mij hier om het volgende: door niet alleen naar het gedrag van de moeder te kijken, maar ook naar dat van het kind, is een effect gevonden, dat niet aan het licht getreden zou zijn, wanneer men het gedrag van de baby en de vrouw niet op elkaar had betrokken. Er is dus sprake van een interactie-systeem.

- (f) Zojuist spraken we al over problemen rondom de omschrijving en operationalisering van de onafhankelijke variabelen. Soortgelijke vragen moeten natuurlijk gesteld worden, wanneer het gaat om de afhankelijke variabelen. We zijn in de loop van dit hoofdstuk tal van meetinstrumenten en tests tegengekomen. Ik noem hier de Bem Sex Role Inventory (BSRI). Wat is de betrouwbaarheid en validiteit van dit instrument? Er is opgemerkt dat de items die 'mannelijkheid' meten in feite tegelijkertijd 'jeugdigheid' meten. Dit zou de androgyniescore van wat oudere vrouwen ten onrechte drukken (J. Hyde & D. Phillis, 1979).

J. Pleck (1985) oppert expliciet de mogelijkheid, dat de samenhang die men vindt tussen sexe-rol-opvattingen enerzijds en participatie van de man binenshuis anderzijds groter zou zijn, wanneer de sexe-rol-opvattingen in het onderzoek beter geoperationaliseerd zouden zijn. Vaak gebruikt men een klein aantal vragen, die wellicht ook nog een sociaal-wenselijk antwoord oproepen. Mensen komen dan als minder traditioneel uit de bus, dan ze in feite zijn.

Op het punt van de operationalisering kom ik in de volgende paragraaf terug. Een laatste zaak die hier nog aan de orde gesteld moet worden is de volgende: bij verschillende leeftijdsgroepen wordt vaak gewerkt met verschillende meetinstrumenten. Voor zover dit zo is, weet je niet precies wat je met elkaar vergelijkt, wanneer je verschillende leeftijdsgroepen met elkaar vergelijkt.

Onze *conclusie* moet zijn dat veel onderzoek op één of meer van de volgende punten mank gaat:

- Er wordt slechts één persoon (de vrouw/moeder) benaderd, om informatie te verschaffen met betrekking tot de ervaring en onderlinge verhoudingen van diverse personen. Opmerkelijk genoeg wordt haar eigen waardering van de situatie (is dit een situatie waar ze voor gekozen heeft, is ze tevreden, is er sprake van stress, etcetera) daarbij lang niet altijd in ogenschouw genomen.
- Steekproeven zijn vaak op diverse manieren onevenwichtig en niet representatief.
- Er wordt onzorgvuldig omgesprongen met de factor leeftijd. Vaak valt niet precies na te gaan hoe oud de kinderen waren ten tijde van (de aanvang van) het onderzoek. Er is bovendien een ondervertegenwoordiging van kinderen tussen de nul en de achttien maanden. Toch doet men *algemene* uitspraken.

- Dezelfde variabelen worden in verschillende onderzoeken vaak anders geoperationaliseerd. Dit leidt tot een gebrek aan consistentie voor zowel onafhankelijke als afhankelijke variabelen. Een berucht voorbeeld hiervan is 'de betrokkenheid van de vader' bij werk binnenshuis.
 - De effecten van verschillende variabelen worden te weinig in samenhang met elkaar gezien. Vaak richt men zich op de effecten van één geïsoleerde variabele, bijvoorbeeld: wat betekent het voor kinderen, wanneer hun moeder buitenshuis gaat werken?
- Men verliest uit het oog dat het antwoord op deze vraag in hoge mate zal afhangen van de reacties van haar (eventuele) partner.

10.2 Aansluitingsproblemen

Chodorow heeft haar boek (1978) de volgende subtitel gegeven: "Psychoanalysis and the sociology of gender". Deze combinatie van sociologie en psychoanalyse maakt haar werk interessant, maar ook *complex*. In de theorie van Chodorow spelen diverse niveau's een rol: de (a)symmetrische arbeidsdeling tussen de sexen, de uiteenlopende ouderschapsarrangementen, de verschillende geslachtsidentiteiten van moeder en vader, de verschillende manieren waarop vaders en moeders met dochters en zoons omgaan [processen] en de verschillende geslachtsidentiteiten van zoon(s) en dochter(s) [resultaten].

Los van de complexiteit worden we met nog een tweede probleem geconfronteerd: de begrippen die Chodorow gebruikt zijn niet toegesneden op de onderzoekspraktijk. Nemen wij als voorbeeld het begrip 'egogrenzen'. Volgens Chodorow ontwikkelen meisjes permeabele of flexibele egogrenzen en jongens rigide egogrenzen (1978, p. 169). De beschrijving hiervan blijft echter theoretisch. Men vindt *geen operationalisering*. De link met empirisch onderzoek is niet vanzelfsprekend of eenvoudig. Ook om de volgende redenen is de aansluiting met het gangbare onderzoek moeizaam.

1. In het meeste onderzoek wordt *niet* uitgegaan van de theorie van Chodorow, maar ofwel van andere theorieën (behaviourisme, attachmenttheorie, cognitieve ontwikkelingstheorie), ofwel -vaker nog- van geen enkele (expliciete) theorie.
2. In vrijwel geen enkel onderzoek komen alle niveau's naar voren, die ik aan het begin van deze paragraaf noemde:
 - een gedetailleerde beschrijving van het ouderschapsarrangement: is de arbeid binnenshuis en buitenshuis gelijk verdeeld tussen moeder en vader?
 - van de geslachtsidentiteit van de ouders;
 - van de manier waarop moeder en vader met dochter(s) en zoon(s) omgaan [processen];
 - en van de verschillende geslachtsidentiteiten van zoon(s) en dochter(s) [resultaat].

In de meeste onderzoeken komen slechts één of twee van deze niveau's aan bod. Nu eens wordt de aandacht vooral gericht op de proceskant: bijvoorbeeld behandelen vaders zoons anders dan dochters? Dan weer op de effectkant: bijvoorbeeld als een moeder buitenshuis werkt, heeft haar dochter dan minder traditioneel vrouwelijke eigenschappen?

3. Niet alleen is het zo, dat er steevast een beperkt aantal niveau's besproken wordt, maar daarenboven zie je ook tal van problemen *per niveau*. Op elk niveau op zich kan men op uiteenlopende manieren onderzoek doen. En dit gebeurt ook. Nemen wij als voorbeeld opnieuw de geslachtsidentiteit van het kind. Hoe bepaal je deze?

- Stel je vragen over het kind aan de ouders?
- Stel je vragen aan het kind zelf?
- Geef je het kind een of andere test, toets, of opdracht?
- Observeer je het kind?

Elke methode heeft eigen problemen en eigen mogelijkheden. Telkens moet ook een keuze gemaakt worden: wát vraag je, wáár kijk je precies naar, in welke context, hoe sterk structureer je de situatie, enzovoort.

Blijven wij nog even bij het belangrijke voorbeeld van de geslachtsidentiteit. In hun poging om de theorie van Chodorow te toetsen, hebben K. Van Vliet en A. Fischer (1985) de volgende operationalisering gegeven:

"Onder geslachtsidentiteit verstaan wij zowel de sterkte van de egogrenzen (Chodorow) als de identificatie met sekse-stereotype eigenschappen en rollen" (p. 393).

In dit geval werden de egogrenzen van de kinderen onderzocht door aan de ouders een lijst met uitspraken over een aantal persoonlijkheidskenmerken van hun kind voor te leggen. Deze uitspraken hadden betrekking op flexibele en niet-flexibele egogrenzen: kinderen met flexibele egogrenzen passen zich snel aan anderen aan, hebben aanmoediging nodig, laten zich snel beïnvloeden door anderen, voelen zich in vreemde situaties niet zo snel op hun gemak, etcetera. Kinderen met niet-flexibele egogrenzen spelen de baas, lossen zelf problemen op zonder hulp te vragen, zetten meer hun eigen wil door. Bovendien zouden jongens met niet-flexibele egogrenzen zich afzetten tegen 'vrouwendingen', aldus Van Vliet en Fischer.

Sexe-stereotype eigenschappen en rollen onderzocht men met behulp van een spelletje met het kind. Er werd een verhaal verteld waarin sexe-stereotype gedragingen en rollen voorkwamen, zoals de baas spelen, troosten, kinderen verzorgen, geld verdienen. Vervolgens werd gevraagd, of het kind in het verhaal dat die bewuste gedragingen vertoont, een meisje of een jongetje was. Daarna vroeg men het kind of hij/zij ook dat soort dingen deed of later wilde gaan doen.

Naar mijn idee is hier zeker een creatieve bijdrage geleverd. Toch zie ik ook enige problemen. Het is opvallend dat Van Vliet & Fischer spreken over '*de sterkte*' van de egogrenzen. Chodorow stelt echter 'flexibel' of 'permeabel' tegenover 'rigide' (1978, p. 169) en niet zwak tegenover sterk. Jongens hebben volgens de theorie van Chodorow niet zozeer sterke egogrenzen, als wel rigide egogrenzen. Het gaat meer om krampachtigheid dan om kracht. Ik meen dat Van Vliet & Fischer dit niet voldoende onderkend hebben, hetgeen zijn weerslag heeft op hun operationalisering. In samenhang hiermee zijn in dit onderzoek de uitspraken over niet-flexibele egogrenzen ook sociaal wenselijker. Dit laatste wordt ook door de auteurs zelf opgemerkt, maar zij geven er een andere reden voor: meer positieve aspecten van flexibele egogrenzen, zoals 'inleven in' en 'meevoelen met anderen', zouden bij vijfjarige kinderen nog moeilijk zijn te constateren. Ik stel hier tegenover dat dit

mogelijk moet zijn. Zeker wanneer gekeken wordt naar de omgang met (jongere) zusjes en broertjes of vriendinnetjes en vriendjes.

Waarschijnlijk zou een aantal van de door de auteurs geponcerde stellingen gewijzigd moeten worden, wanneer we uitgaan van flexibel versus rigide, in plaats van flexibel versus sterk. Zo kan men zich afvragen: zouden kinderen met rigide egogrenzen zich in vreemde situaties echt sneller op hun gemak voelen dan kinderen met flexibele egogrenzen? Of zouden we eerder moeten veronderstellen, dat kinderen met rigide egogrenzen sneller de neiging zouden hebben om zich in vreemde situaties te 'overschreeuwen'?

Een tweede punt van commentaar, dat ook op veel ander onderzoek betrekking heeft, laat zich als volgt formuleren: in hoeverre is de identificatie met sexe-stereotype eigenschappen en rollen een valide meting van de geslachtsidentiteit? Ik kwam op deze vraag naar aanleiding van een onderzoek van M. Lamb (1982). Hierin kwam naar voren, dat moeders hun kinderen anders behandelen dan vaders, ongeacht hun sexe-rol-opvattingen (BSRI). Lamb concludeert: "gender has a more important influence on parental behavior than does the individual's involvement in caretaking or his/her sex role" (p. 219). In dit geval lopen geslachtsidentiteit en sexe-rol opvattingen blijkbaar niet parallel.

Eén van de aansluitingsproblemen hier is, dat je -op de BSRI- zowel een hoge mannelijksheidscore als een hoge vrouwelijkheidsscore kunt hebben (je bent dan androgyn), terwijl het mijns inziens niet mogelijk is om tegelijkertijd zowel permeabele als rigide egogrenzen te hebben.

Wanneer er tests gebruikt worden is het dus belangrijk om na te gaan, hoe 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' geconceptualiseerd zijn: ófwel als de twee uiteinden van een continuüm, ófwel als orthogonaal. Dat dit onderscheid gevolgricht is blijkt ook uit de meta-analyse die Stevenson & Black (1988) uitvoerden. Zij bekeken onderzoeken die betrekking hadden op de effecten van afwezigheid van de vader:

"when the constructs are conceptualized as orthogonal, father-absent and father-present boys did not differ. However, when masculinity and femininity are conceptualized as opposite ends of a continuum, father-absent boys are shown to be less stereotypical than father-present boys" (p. 808).

Een bijkomend probleem bij het meten van sexe-rol-opvattingen, het kwam zojuist al even aan de orde, is de mogelijke sociale wenselijkheid van het onderschrijven van bepaalde beweringen (zie ook J. Pleck, 1985).

Ik besluit deze kwestie met een laatste voorbeeld, om het belang van een zorgvuldige operationalisering te benadrukken. Zowel J. De Frain (1979) als D. Baumrind (1982) deden onderzoek naar androgynen volwassenen. Baumrind gebruikt de BSRI om de androgynie vast te stellen. De Frain daarentegen stelde androgynen ouders gelijk aan 'role-sharing parents'. Dit soort *verschillende definities* kan enorme gevolgen hebben voor de resultaten van het onderzoek. Bovendien maakt elke definitie bepaalde onderzoeksvragen (on)mogelijk. Zo vroeg ik me af, of androgynen ouders vaker zouden deelnemen aan een symmetrisch ouderschapsarrangement dan 'mannelijke' vaders en 'vrouwelijke' moeders. Wanneer je androgynen echter definieert als 'role-sharing', dan geef je al een antwoord op deze vraag, vóór je überhaupt aan je onderzoek begonnen bent.

4. De door mij verzamelde onderzoeken verschillen onderling sterk. Het meeste onderzoek is verricht door (groepen) mensen iets te vragen (interviews, vragenlijsten en diverse tests) over henzelf of over anderen. Verschillende reacties, scores, gegevens of verhalen werden vervolgens vergeleken of met elkaar gecorreleerd. Vaak probeerde men verschillende groepen te onderscheiden, bijvoorbeeld vaders die veel/weinig binnenshuis werkten (én hun kinderen), om op die manier het belang van bepaalde variabelen aan te tonen. Dit onderzoek wordt gekenmerkt door een aantal problemen. Op de eerste plaats is er geen ontwerp mogelijk gebleken, waarin overigens volstrekt vergelijkbare groepen op grond van toeval toegewezen worden aan experimentele dan wel controle-condities. Je moet derhalve op je hoede zijn voor niet in het ontwerp opgenomen variabelen, die het onderscheid tussen verschillende groepen veroorzaken. Men kan hier denken aan sociaal-economische status, opleidingsniveau etcetera.

In sommige gevallen is de methode om iemand op de persoon af iets te vragen bovendien niet subtiel genoeg. Zo heb ik mijn bedenkingen bij de rechtstreekse vragen die C. van der Ven (1985) aan een aantal moeders stelde. De moeders werden op een hele directe manier ondervraagd over de afstand/nabijheid die ze voelden ten opzichte van hun zoon of dochter. Dit leverde een onoverzichtelijk beeld op (wellicht ook door het te kleine aantal ondervraagden). Dit soort onderzoek zou ik graag met andere methoden aanvullen. Zo vroeg M. Tauber (1979) niet aan moeders of ze meer nabijheid voelden met zoons dan met dochters, maar ze *keek* naar hun reacties. En moeders bleken méér in te gaan op een verzoek tot toenadering van een dochter dan van een zoon.

Observatie-onderzoek heeft dus bepaalde voordelen, maar ook hier kleven problemen aan. Op de eerste plaats moet ook wat je ziet geïnterpreteerd worden: wat betekent je waarneming? Op de tweede plaats zijn observatiestudies noodzakelijkerwijs vaak beperkt van opzet. Er is niet een dergelijke studie denkbaar, waarin alle niveau's waar we mee te maken hebben in de theorie van Chodorow, bestreken zouden kunnen worden. In het algemeen lijkt te gelden dat methodologisch rigoreus opgezette studies zich beperken in hun opzet.

5. Een laatste aansluitingsprobleem tussen de theorie van Chodorow en het empirische materiaal wordt natuurlijk gevormd door de in paragraaf 10.1 behandelde methodologische zwakheden van het onderzoek.

Kort nog enige voorbeelden: je moet de leeftijd van het kind weten, op het moment dat het (alternatieve) ouderschaps arrangement begon; het geslacht van zowel de ouders als de kinderen moet gespecificeerd zijn; je moet hele concrete en controleerbare maten hebben voor de feitelijke participatie van een vader aan arbeid binnenshuis.

Een en ander kan ons leiden tot de volgende *conclusie*: er ligt een aantal aansluitingsproblemen voor wie probeert de theorie van Chodorow te relateren aan de in dit boek besproken onderzoeken.

Op de eerste plaats zijn de onderzoeken vrijwel nooit uitgevoerd met de bedoeling de theorie van Chodorow te toetsen, te kwalificeren of iets dergelijks. Bij een aantal studies was er überhaupt zelfs geen sprake van enige expliciete

theorie.

Op de tweede plaats komt het niet voor, dat alle niveau's die een rol spelen in de theorie van Chodorow bestreken worden. Het gaat hier om vier niveau's:

- a) ouderschapsarrangement (hoe is de verdeling van werk binnenshuis/buitenshuis),
- b) geslachtsidentiteit van de ouders,
- c) de manier waarop moeders en vaders met dochter(s) en zoon(s) omgaan [processen],
- d) de verschillende geslachtsidentiteiten van zoon(s) en dochter(s) [resultaat].

Op de derde plaats zijn zelfs de onderzoeken die zich richten op dezelfde niveau's lang niet altijd onderling goed te vergelijken. Zo bedient men zich bijvoorbeeld van uiteenlopende operationaliseringen. Bovendien verschillen, ten vierde, de gebruikte methodes. Observatiestudies laten zich niet zonder meer vergelijken met vragenlijsten-onderzoek.

Tenslotte moeten wij hier nog wijzen op de in 10.1 besproken gebreken van het onderzoek. Ook deze bemoedigen natuurlijk de aansluiting tussen de theorie van Chodorow en het empirisch onderzoek. In lang niet alle gevallen is het overigens eenvoudig om vast te stellen of het hier gaat om een 'aansluitingsprobleem', dan wel om een methodologisch gebrek. Dit geldt met name voor allerlei operationaliseringen.

10.3 Suggesties voor een onderzoeksopzet

In deze paragraaf wil ik een aantal suggesties doen voor het ontwikkelen van een onderzoeksopzet ter toetsing en eventueel ter bijstelling van de theorie van Chodorow. Bij de vorming van de geslachtsidentiteit kan een zeer groot aantal factoren een rol spelen. Deze variëren van de maatschappelijke, economische, culturele en politieke omgeving op macro-niveau, via allerlei demografische kenmerken op micro-niveau, zoals sociaal-economische status, etcetera tot persoonlijkheidsvariabelen. Deze zaken kunnen natuurlijk nooit allemaal tegelijk in ogenschouw genomen worden en dat is ook niet de bedoeling. We willen met name over de theorie van Chodorow uitspraken kunnen doen. Dit betekent dat we moeten kijken naar die factoren, die in de theorie van Chodorow centraal staan. Door deze toespitsing wordt een eventuele onderzoeksopzet bepaald niet te veel ingeperkt; in 10.2 zagen we al dat vrijwel geen enkel -tot dusver verricht-onderzoek alle niveau's bestrijkt, die in de theorie van Chodorow naar voren komen.

Voor we ons meer in detail met deze niveau's en de relevante variabelen bezig gaan houden, eerst nog een opmerking vooraf. Men heeft Chodorow verweten dat haar theorie een cirkel (reproductie) beschrijft. Men heeft haar ook verweten dat haar theorie leidt tot een 'regressus ad infinitum'. Beide verwijten komen natuurlijk op hetzelfde neer: zij beschrijft de eeuwige herhaling van hetzelfde.

In zekere zin hebben de critici gelijk. Chodorow beschrijft hoe het 'traditionele' ouderschapsarrangement leidt tot geslachtsspecifieke identiteiten, die weer leiden tot ditzelfde arrangement, enzovoort. Kinderen worden *nét* zoals hun ouders. Ze zullen dezelfde persoonlijkheidsstructuur ontwikkelen en ze zullen

met hun partner dezelfde taakverdeling volgen.

Aanstands laat ik zien hoe dit genuanceerd moet worden, maar laat ik eerst op een methodologisch voordeel van deze 'cirkel' wijzen. Dit betekent immers dat we aan alle generaties dezelfde vragen voor kunnen leggen. We vragen een vrouw/man naar haar/zijn identiteit en werk-ouderschapsarrangement. Precies dezelfde vragen kunnen we echter stellen aan haar/zijn ouders (de grootouders) en ook aan hun kinderen. In principe kun je inderdaad eindeloos teruggaan, maar ik stel voor dat we ons niet tot een infinite regress laten verleiden en dat we ons tot drie generaties beperken: grootouders-ouders-kinderen.

Methodologisch gezien zou het het mooist zijn, om elke generatie *zélf* de benodigde informatie te laten verschaffen, maar in sommige gevallen zullen de grootouders niet meer leven en is men aangewezen op informatie via de ouders.

Beschrijft de theorie van Chodorow overigens een cirkel? Die indruk ontstaat, wanneer haar theorie in een paar woorden wordt samengevat. In feite wijst zij op een 'contradictoire reproductie'. Dit betekent dat er sprake is van een cirkel die in principe onderbroken zou kunnen worden. De ervaringen van vrouwen en mannen bevatten tegenstrijdigheden of, zo men wil, gemengde gevoelens die als hefboom voor veranderingen zouden kunnen dienen. Een voorbeeld: mannen hebben niet alleen weerstand tegen primaire relaties, tegelijkertijd verlangen ze ook naar primaire relaties. Het moet dus mogelijk zijn om een man tot gedeeld ouderschap te bewegen.

Een ander voorbeeld. Chodorow beschrijft de ongunstige gevolgen van de overinvestering van vrouwen in hun kinderen. Deze overinvestering is echter weer een gevolg van het feit dat de vrouw (1) geen zinvolle bezigheden buitenshuis heeft en (2) geen steun krijgt van andere volwassenen bij haar werk binnenshuis. Zelfs in de traditionele situatie gelden deze twee voorwaarden niet voor elke vrouw en zeker niet voor elke vrouw even sterk. Chodorow zelf geeft in haar eigen formulering van de theorie dus al allerlei mogelijkheden voor variaties (en de effecten hiervan). Zo beschreef ze, hoe arbeidersvrouwen in Londen wel degelijk steun hadden van andere volwassenen (met name van hun moeder).

Op de tweede plaats kunnen wij variaties beschrijven die Chodorow niet zelf noemt, maar die wél in haar theorie passen. Zo wil ik hier een voorbeeld ontleenen aan Talcott Parsons (1943). Deze beschrijft, hoe verschillen tussen stad en platteland relevant kunnen zijn. Een boerenzoon kan zich immers op een *persoonlijke* wijze met zijn vader identificeren. De vader is in dit geval een concreet en nabij identificatiemodel. Voor een stadsjongen ligt dit meestal heel anders. Diens vader werkt niet thuis, en verricht bovendien werk dat niet direct begrijpelijk en inzichtelijk voor de jongen zal zijn. Hij is dus meer aangewezen op een *positionele* identificatie. Een tweede voorbeeld. Ik heb het vermoeden, dat het uitmaakt of een kind al dan niet broertjes en zusjes heeft. Zo kan een jongen met een oudere broer zich misschien *persoonlijk* met deze identificeren. Dit is een reden te meer om niet alleen te kijken naar gezinnen met één kind.

Op de derde plaats zijn er diverse factoren, die los staan van de theorie van Chodorow, die er ook niet mee in strijd zijn, maar die de variatie groter maken. Ik noem hier slechts twee factoren. Een grote werkloosheid impliceert een relatief groot aantal mannen (en vrouwen) dat thuis is. In bepaalde gevallen zou

dit kunnen leiden tot een persoonlijke identificatie. In andere gevallen weer niet. Nog een factor. De toenemende mogelijkheden van informatisering, automatisering en tekstverwerking maken (betaald) thuis werken vaker mogelijk dan vroeger. Ook dit zou allerlei nieuwe identificatiemogelijkheden kunnen scheppen, wanneer vaders en moeders (betaald) thuis werken. Bovendien zou het een eventuele 'overinvestering' in (onbetaald) werk binnenshuis kunnen verminderen.

Er zijn dus tal van sociaal-economische en historische ontwikkelingen die zich op een bepaalde manier verhouden tot de door Chodorow beschreven verschijnselen. Dit alles maakt de door haar beschreven reproductie veel minder massief en totalitair dan nogal eens gesuggereerd wordt.

Een eerste opmerking met betrekking tot een onderzoeksopzet, gebaseerd op het werk van Chodorow is, dat het hier moet gaan om een *longitudinaal* onderzoek, dat een aanvang neemt vóór de geboorte van het kind. Veel onderzoek begint pas, wanneer het kind een jaar of twee is. Wij willen echter dat ook de periode wanneer het kind tussen de nul en de twee jaar is bestreken wordt (zie ook D. Baumrind, 1980, p. 646). Tussentijdse veranderingen in het werk-ouderschapsarrangement dienen zo snel mogelijk gesignaleerd en beschreven te worden.

Een aantal andere *methodologische* randvoorwaarden, ontleend onder andere aan Hoffman (1974), Lamb (1982), Hayes & Kamerman (1983) en Siegal (1987), zijn:

1. We nemen drie niveaus *tegelijktijd* in ogenschouw: 1) de arbeidsdeling tussen (bijvoorbeeld) moeder en vader; 2) de interacties tussen opvoeder(s) en kind(eren); 3) de ontwikkeling van de identiteit van de kinderen.
2. Er wordt niet alleen gekeken naar de *feitelijke* situatie, maar ook naar de *gewenste* situatie, de normen en waarden omtrent arbeid buitenshuis en ouderschap en naar eventuele discrepanties hiertussen. In verband hiermee wordt ook geïnformeerd naar stress, tevredenheid, etcetera.
3. Diverse variabelen worden in *samenhang* met elkaar bekeken. Wij kijken niet alleen of moeder buitenshuis werkt, maar ook of er een vader aanwezig is en zo ja, of deze dan binnenshuis werkt en in welke mate, enzovoort.
4. We willen ons niet slechts beperken tot "between-family comparison of parents", bijvoorbeeld: gedragen vaders-van-zoons zich anders dan vaders-van-dochters? We willen ook kijken naar verschillen *binnen* gezinnen of andere primaire leefvormen. Tot dusver heeft nogal wat onderzoek zich namelijk beperkt tot gezinnen met één kind. Men vergeleek dan vaders en/of moeders uit verschillende gezinnen met elkaar.

Dan wil ik nu de relevante klusters variabelen beschrijven. Hayes & Kamerman (1983) noemen:

1. statusvariabelen
2. werkvariabelen
3. gezins-proces-variabelen
4. variabelen met betrekking tot de ontwikkeling van het kind

Onder gezins-proces-variabelen rekenen Hayes & Kamerman zowel de verdeling

van de huishoudelijke taken en de kinderverzorging, als ook diverse andere onderlinge relaties. Naar mijn idee komt hierdoor niet genoeg tot uitdrukking, dat huishoudelijke taken en kinderverzorging ook werk zijn. Daarom zou ik de volgende veranderingen voorstellen:

1. statusvariabelen
2. variabelen rondom (betaald) werk buitenshuis
3. variabelen rondom (onbetaald) werk binnenshuis
4. gezins-proces-variabelen, ofwel: variabelen met betrekking tot de primaire leefvorm
5. variabelen met betrekking tot de ontwikkeling van het kind

Bij 1:

Onder de statusvariabelen rekenen wij: sociaal-economische status, opleidingsniveau, etnische groep en gezinsstructuur. Het belang van deze variabelen is het volgende. Eerder zagen we al dat in sommige onderzoeken naar voren komt, dat een hogere sociaal-economische status gepaard gaat met een grotere participatie binnenshuis van de man. Het zou interessant zijn, om dit nader te onderzoeken. Ook effecten van de etnische groep waartoe men behoort, hebben al eerder onze aandacht getrokken. Afwezigheid van de vader betekent in de ene groep iets anders dan in de andere (Hunt & Hunt 1975; 1977). Bovendien blijkt uit het onderzoek van Ericksen et al. (1979), dat zwarte mannen meer binnenshuis doen dan witte mannen.

Ook variabelen met betrekking tot de gezinsstructuur zijn van belang. Hoeveel personen telt het huishouden? Wat is hun geslacht? Hoe oud is men? Welke zijn hun onderlinge relaties? Uit deze gegevens valt al iets af te leiden aangaande de *mogelijkheden* binnen dit huishouden voor persoonlijke dan wel positionele identificatie. De uitwerking hiervan komt aan de orde bij de gezins-proces-variabelen.

Bij 2:

We zijn geïnteresseerd in variabelen rondom betaald werk (buitenshuis) van alle leden van het huishouden, die hiervoor in aanmerking komen, zowel vrouwen als mannen. Het gaat ons daarbij niet alleen om de feitelijke situatie maar ook om de normen, waarden en idealen van de betrokkenen. In samenhang hiermee vragen we naar de (on)tevredenheid met het huidige arrangement. Leidt dit tot tevredenheid of juist tot stress en spanningen? Wat we te weten willen komen, is:

- wordt er (betaald) werk buitenshuis verricht?
- part time of full time? Hoeveel uur?
- gaat het om een vrijwillige keuze of werkt men tegen de zin (niet)?
- om wat voor soort werk gaat het?
- behoort een vrouw/man naar het idee van de respondent buitenshuis te werken?
- is men in dit opzicht tevreden met de eigen situatie?
- leidt de situatie op dit gebied tot tevredenheid of juist tot spanningen?

Bij 3:

Bij dit cluster variabelen gaat het erom, wie wat doet binnenshuis. We kunnen hier onderscheid maken tussen huishoudelijk werk enerzijds en activiteiten met

de kinderen anderzijds. En binnen dat laatste moeten we weer onderscheiden tussen aan de ene kant verzorging en opvoeding en aan de andere kant spel, al zullen de grenzen niet altijd even duidelijk te trekken zijn. Dit soort onderscheidingen is belangrijk omdat gebleken is, dat mannen die meer zijn gaan doen binnenshuis hun activiteiten vaak toespitsen op spel. Daarnaast moeten we een verschil maken tussen 'solo-participatie' en 'joint-participatie'. In het voorafgaande is immers duidelijk geworden, dat het iets uitmaakt of bijvoorbeeld een man alleen iets met de kinderen doet, of dat een man en een vrouw dit samen doen. Hierbij kan dan weer opgemerkt worden dat een toenemende participatie van de man grotendeels een 'joint-participatie' blijkt te zijn.

Het is dus van belang om van allerlei concrete activiteiten op het gebied van huishouden, verzorging van de kinderen en spel vast te stellen wie wat doet (bijvoorbeeld uitgedrukt in uren; je zou aan het bijhouden van een dagboek kunnen denken) én of men het alleen doet of samen.

Naast de beschrijving van de feitelijke taakverdeling binnenshuis die dit oplevert, willen we ook hier komen tot een overzicht van de normen, waarden en idealen die men heeft. Heeft men gekozen voor deze situatie of is er een discrepantie tussen feitelijke en gewenste situatie? Is men tevreden of is er sprake van spanningen en stress? En ligt dit hetzelfde voor de verschillende leden van het huishouden in kwestie?

Daarnaast zouden we ook bij dit thema al willen kijken naar 'same-sex' en 'cross-sex' relaties. Heeft het geslacht van de kinderen een effect op de mate van participatie binnenshuis van moeders en vaders?

Bij 4:

Binnen het cluster gezins-proces-variabelen zou ik een onderscheid willen maken tussen enerzijds de relatie tussen man en vrouw, en anderzijds de relatie tussen ouders en kinderen. Bij dat laatste moet altijd het geslacht van zowel de ouders als de kinderen betrokken worden. Er kan natuurlijk wel een verband bestaan tussen de relatie die de ouders onderling hebben aan de ene kant, en de relatie die de ouders met de kinderen hebben aan de andere kant. De traditionele situatie, zoals beschreven door Chodorow, kan dit illustreren. In dat geval staat de vrouw er binnenshuis alleen voor. Ze heeft daarbij geen steun van andere volwassenen. Zinnvolle bezigheden buitenshuis heeft ze al evenmin. Haar man is zowel feitelijk als emotioneel weinig beschikbaar. Emotioneel is ze zelf ook bovendien meer gericht op vrouwen dan op mannen. Deze situatie leidt, aldus Chodorow, tot een sterke gerichtheid op de kinderen. Zij spreekt zelfs van een 'overinvestering'. De tendens om het meisje als verlengstuk van zichzelf en het jongetje als seksuele ander te behandelen, wordt hierdoor nog versterkt.

Wat we derhalve willen weten is het volgende:

- Hoe is de relatie tussen de vrouw en de man?
- Hoeveel tijd brengen zij samen door? (feitelijk)
- Kunnen ze met elkaar communiceren? (emotioneel)
- Of zijn er tal van 'heterosexual knots', zoals door Chodorow beschreven?
- Steunen de partners op elkaar bij het werk buitenshuis? Is er steun van andere volwassenen?
- Hebben zij daarnaast zinvolle bezigheden buitenshuis?
- Zou men kunnen spreken van een overinvestering in de kinderen?

- Hoe behandelt de moeder haar dochter(s), hoe haar zoon(s)?
- Hoe behandelt de vader zijn dochter(s), hoe zijn zoon(s)?

Bij deze kwesties moet niet alleen gewerkt worden met vragenlijsten en met interviews. Het is nodig om hier ook observatieonderzoek te verrichten, om vast te stellen of vaders en moeders zoons en dochters anders behandelen en zo ja, of dit gebeurt op de wijze die je op grond van Chodorows theorie zou verwachten.

Bij 5:

Het ouderschapsarrangement heeft een effect op de geslachtsidentiteit van de kinderen die daarin opgroeien. Dit is heel in het algemeen de kern van Chodorows theorie. Hoe dit volgens haar in het werk gaat heeft zij met name in "The reproduction of mothering" (1978) beschreven. Een systematische en schematische weergave hiervan vindt men in mijn gedachtenexperiment (hoofdstuk 8). Ik zet daarin voorts de traditionele situatie af tegen een situatie van rolwisseling respectievelijk gedeeld of symmetrisch ouderschap. Dit leidt tot uiteenlopende voorspellingen.

In eerste instantie moet men de geslachtsidentiteiten van het meisje en het jongetje dus zien als afhankelijke variabelen. In tweede instantie echter hebben deze geslachtsidentiteiten op hun beurt weer een effect op de verdere levensloop.

Wat we willen weten is het volgende:

- Blijft het verlangen naar intense primaire relaties, dat alle kinderen ontwikkelen, behouden of komt hier weerstand tegen primaire relaties overheen?
- Blijft de capaciteit tot primaire identificatie behouden?
- Op welke wijze ziet men zichzelf?
- Wordt er een grote behoefte aan emotionele ondersteuning ontwikkeld?
- Ontstaan er permeabele egogrenzen (zelfgevoel continu met dat van anderen) of rigide egogrenzen (zelfgevoel afgesneden van dat van anderen)?
- Ontstaat er een sterke/stabiele of wankel/instabiele geslachtsidentiteit?
- Wordt de (heterosexuele) objectkeuze sterk of juist minder sterk gevestigd?
- Is er sprake van relationele complexiteit of juist beknoptheid?
- Heeft men een voorkeur voor ofwel een één-op-één relatie ofwel een emotionele driehoek?
- En -in het verlengde hiervan- doorbreekt de geboorte van een kind de één-op-één relatie of maakt het de driehoek compleet?
- Kan men een (ambivalente) emotionele gerichtheid op vrouwen aantreffen?
- Zijn mannen secundair? Worden ze, ondanks dat, geïdealiseerd?
- Vindt men een devaluatie van vrouwen en vrouwelijkheid?

Naast deze 'diepere' lagen van de persoonlijkheid, die we zouden kunnen onderzoeken door observatie, interviews, projectietests, geleide fantasieën en de constructie van ideale situaties, komen in de theorie van Chodorow ook de wat meer 'aan de oppervlakte liggende' normen en opvattingen aan de orde. In de traditionele situatie versterken beide elkaar. Een voorbeeld: een meisje ontwikkelt permeabele egogrenzen en ze leert dat ze zacht, verzorgend, lief en beschikbaar moet zijn. Deze normen en opvattingen zou men kunnen onderzoeken met instrumenten als de Bem Sex Role Inventory (BSRI) of de Groninger

Androgynie Schaal (GRAS). Daarnaast zou je de kinderen in een gesprek kunnen vragen, hoe ze hun leven later willen inrichten, of je zou ze een stukje kunnen laten schrijven (of tekenen), afhankelijk van hun leeftijd. Het zou interessant zijn om alle onder (5) genoemde gegevens niet alleen voor de kinderen te verzamelen, maar ook voor hun ouders en grootouders.

10.4 Ter afsluiting

In dit slothoofdstuk deden we het volgende. We benadrukten dat in een ideale onderzoeksopzet tegelijkertijd gekeken wordt naar zowel arbeidsdeling en verschillende interacties alsook naar de zich ontwikkelende identiteiten. Daarbij wordt niet alleen de *feitelijke* situatie in ogenschouw genomen, maar ook de door de deelnemers *gewenste* situatie en eventuele discrepanties hiertussen. Voorts dienen de verschillende variabelen in samenhang met elkaar bekeken te worden. Tenslotte stelden we dat een dergelijk onderzoek zich niet kan beperken -hoe verleidelijk dit ook is- tot de vergelijking van verschillende gezinnen met elk één kind. Het is van belang om ook onderzoek te doen *binnen* gezinnen met *meerdere* kinderen.

We vervolgden met een indeling in verschillende variabelen: statusvariabelen, variabelen met betrekking tot werk binnenshuis, werk buitenshuis, het gezinsproces, en de ontwikkeling van de kinderen. Geïnspireerd door de theorie van Chodorow en door het reeds beschouwde onderzoek en de beperkingen hiervan, beschreven we, wáár men precies op moet letten, wat men moet achterhalen enzovoort.

We benadrukken, dat het hier moet gaan om een longitudinaal onderzoek, dat begint vóór de geboorte van het kind.

Met deze opzet meen ik, dat het mogelijk is om na te gaan of de verwachtingen, die ik in mijn gedachtenexperiment heb uitgesproken, bewaarheid zullen worden. Het is zeer wel denkbaar, dat de resultaten van dit onderzoek zullen leiden tot een nadere invulling of bijstelling van de theorie van Chodorow. In deze theorie gaat het immers alleen om traditionele gezinnen en om een niet sterk uitgewerkte verwijzing naar gedeeld ouderschap. Mijn bijdrage bestaat op de eerste plaats uit een explicitering van de effecten die men kan verwachten van gedeeld ouderschap (én van een rolwisseling).

Op de tweede plaats staat de in dit hoofdstuk beschreven onderzoeksopzet een zeer rijk geschakeerd beeld toe. Ik zal dit toelichten. De indeling traditioneel versus gedeeld ouderschap is wellicht te grof. Het gaat hier feitelijk om een continuüm: er zijn tal van gevarieerde tussenvormen te bedenken. Ik kom tegemoet aan dit probleem doordat de diverse variabelen in samenhang met elkaar (werk buitenshuis, werk binnenshuis, gezinsproces, gezinsstructuur, enzovoort) een complex en genuanceerd beeld kunnen geven. Ten eerste kan op deze wijze voorkomen worden dat de bestaande verscheidenheid tot twee of drie hoofdvormen gereduceerd wordt. Ten tweede hoop ik toch een aantal centrale variabelen te kunnen aanwijzen.

Je kunt het 'probleem' van de verscheidenheid natuurlijk ook ondervangen door alleen bij de twee uiteinden van het continuüm te gaan kijken. Dan wordt een en ander herleid tot de praktische opgave: hoe krijg ik een homogene steek-

proef? Met andere woorden: hoe definieer ik traditioneel ouderschap en hoe gedeeld ouderschap? Je kunt dan allerlei tijdsbestedingsindelingen als criteria hanteren. Daarbij is het overigens van belang alert te zijn op vertekeningen in de waarneming. Uit de dissertatie van A. Komter (1985) blijkt immers dat mannen de neiging hebben om hun aandeel in het werk binnenshuis te overschatten.

Het in dit hoofdstuk geleverde schema kan gebruikt worden voor de beschrijving van traditionele gezinnen en hieraan verwante vormen. Men kan het echter ook toepassen op rolwisselingsgezinnen ('huismannen'), symmetrische gezinnen (gedeeld ouderschap), één-ouder-gezinnen en woongroepen. Ook allerlei andere variaties kunnen eenvoudig binnen het schema ondergebracht worden: samenwonend-getrouwd; seksuele voorkeur; (on)vrijwillige kinderloosheid. Nogmaals, vaak zullen de grenzen tussen de diverse leef-woon-vormen niet zo eenvoudig te trekken zijn. Wie dit toch wil doen, zal een zekere willekeur moeten hanteren. Hoe classificeer je bijvoorbeeld een situatie, waarin een heterosexuele vrouw en man samen een kind hebben; de man zorgt één dag alleen voor het kind, de vrouw twee dagen, samen zorgen ze óók twee dagen voor het kind; de resterende twee dagen wordt het kind verzorgd door een inwonende huisgenoot.

Ook één-ouder-gezinnen vormen een interessante groep. Een eerste onderscheid dat zich binnen deze groep aandient is: een vrouw met één of meer kinderen versus een man met één of meer kinderen. Het eerste zie je in negentig procent van de gevallen, het tweede slechts in tien procent. Verder: om hoeveel kinderen gaat het? Wat is hun geslacht? Een ander belangrijk onderscheid is: werkt de moeder/vader naast het verzorgen van de kinderen ook nog buitenshuis? Deze situatie levert tal van variaties op. Het is interessant om te bestuderen hoe deze zich verhouden tot de door Chodorow beschreven mechanismen. Een voorbeeld: stel, het gaat om een moeder met één zontje. Nu zou je kunnen veronderstellen, dat de positionele identificatie nog duidelijker aanwezig zal zijn dan in de traditionele situatie. Men kan hier echter niet zonder meer zeker van zijn, omdat de situatie zich in méér opzichten onderscheidt van de traditionele situatie. Immers: misschien idealiseert deze moeder mannen niet, wellicht is ze niet heterosexueel maar lesbisch of biseksueel, en het kan ook zijn dat deze moeder buitenshuis werkt, zodat er minder kans is dat er een overinvestering in haar zontje optreedt.

Dit voorbeeld leent zich voor nadere uitwerking. Ik laat dit hier achterwege. Het ging mij erom aan te tonen dat er een enorme variatie is, die vaak uit het gezicht verdwijnt. Deze is echter wél te vatten in het door mij beschreven schema. Relevante variabelen kunnen voor een deel aangewezen worden op grond van mijn gedachtenexperiment en op grond van het door mij besproken onderzoek. Voor een ander deel zal pas na afloop blijken wat relevante variabelen waren, wanneer men de zich ontwikkelende identiteiten van kinderen uit verschillende situaties vergelijkt.

Conclusies

In de inleiding van dit boek vroegen we ons af, of de theorie van Chodorow (1978) de toets der kritiek kan doorstaan. Deze algemene vraagstelling is vervolgens opgesplitst in veertien meer specifieke vragen. De beantwoording van deze vragen heeft inmiddels plaatsgehad in de tien achter ons liggende hoofdstukken. Toch lijkt het zinvol om nog een keer expliciet op de gestelde vragen terug te komen.

De eerste vraag die we ons in dit verband stelden was, of de motivatie van mensen in Chodorows model volledig bepaald wordt door de internalisatie van maatschappelijke normen. Onder meer in hoofdstuk 3 en in hoofdstuk 5 is duidelijk geworden dat dit niet het geval is. Volgens Chodorow wordt de motivatie van mensen bepaald door zowel de internalisatie van object-relaties (vroeg ontwikkelingsprocessen) als door de internalisatie van normen en waarden (meer expliciete socialisatieprocessen). In de traditionele gezinssituatie zullen beide processen elkaar versterken, wat overigens niet betekent, dat ze samen zouden vallen. In allerlei niet-traditionele situaties, zo kan men concluderen, zal het samenspel tussen beide processen complexer zijn. Er zou dan ook sprake van conflicten kunnen zijn. In 3.3 geef ik hiervan een nader uitgewerkt voorbeeld. Chodorows combinatie van psychoanalyse en sociologie leidt dus niet tot een 'oversocialized conception' van de mens.

Geïnspireerd door Chodorows ideeën en in aansluiting hierop, construeerde ik bovendien een analytisch schema, waarin drie niveaus zijn opgenomen: 1) feitelijk werk- en ouderschapsarrangement; 2) normen en waarden op dit punt; 3) vroeggevormde identiteit. In 5.4 paste ik dit schema toe op vrouwen en op de vraag of ze al dan niet buitenshuis (willen) werken. Er kunnen dan acht mogelijke situaties onderscheiden worden, elk met eigen conflicten (en harmonieën). Men kan zo onderzoeken, welke situaties zich op dit moment vooral voordoen, waar de fricties zitten, etcetera.

De tweede vraag was hoe de theorie van Chodorow zich wat dit (het bovenstaande) betreft tot die van Parsons verhoudt. In Parsons' model staat individualiteit volledig in dienst van het functioneren van de maatschappij. Hij ziet het persoonlijkheidssysteem als een effect van het maatschappelijk systeem. Het sterkste voorbeeld hiervan vormt wel zijn stelling dat de motivatie om iets te doen ontstaat als gevolg van geïnternaliseerde verwachtingen. Mensen zouden dus de *behoefte* ontwikkelen om maatschappelijk gewenst gedrag te vertonen. Een van de problemen van Parsons' model is, dat hij niet onderscheidt tussen de internalisatie van normen enerzijds en van object-relaties anderzijds. Voor hem valt dit alles samen. Juist dit leidt tot zijn specifieke mensbeeld. Doordat Chodorow dit onderscheid wél maakt, kan zij Parsons' 'oversocialized conception' vermijden.

De derde vraag betrof de 'legitimiteit' van een eventuele combinatie van psychoanalyse en sociologie meer in het algemeen. Leidt een dergelijke combinatie *noodzakelijkerwijs* tot een contradictio in terminis? Gedeeltelijk is dit een defini-

tieprobleem. Wie psychoanalyse en sociologie op zo'n manier omschrijft, dat er geen overlap tussen beide gebieden *kan* bestaan, stipuleert daarmee tegelijkertijd hun onverenigbaarheid. Er zijn echter ook argumenten voor de onverenigbaarheid van psychoanalyse en sociologie gegeven, die niet deugen. Zo is het argument ter sprake gekomen, dat het de meest elementaire vooronderstelling en het uitgangspunt van de psychoanalyse zou zijn, dat de internalisatie van normen niet slaagt. Ik heb daarentegen aangetoond, dat Freud de internalisatie van normen juist als een 'efficiënt' proces beschouwt. Natuurlijk betaalt het individu hiervoor een prijs in Freuds optiek, maar dat is een andere kwestie. Een tweede argument dat ik in dit verband te berde bracht was, dat Freuds hele betoog over de ontwikkeling van het superego expliciet steunt op een internalisatiemodel.

Ik meen, kortom, dat Chodorows theorie zowel psychoanalytisch als sociologisch genoemd mag worden. Ik zie hier geen tegenstrijdigheden. Maar nogmaals: het is gedeeltelijk een kwestie van definiëring. Mijn (tamelijk losse) criteria voor wat psychoanalyse is en wat sociologie, vindt men in hoofdstuk 5 en in hoofdstuk 7.

De vierde vraag betrof de rol die biologische factoren spelen in het werk van Chodorow. Zijn vrouwen en mannen, ondanks Chodorows beweringen hierover, in haar theorie toch aan hun biologie overgeleverd? Lichaam en biologie spelen wel een rol in het denken van Chodorow, maar geen rechtstreekse, onmiddellijke rol. Vrouwen gaan in haar model niet 'moederen', omdat ze een baarmoeder hebben. Het zijn niet hun genen die bepalen dat mannen meestal buitenshuis gaan werken. Vrouwen ontwikkelen geen permeabele egogrenzen onder invloed van hormonen, net zomin als mannen rigide egogrenzen krijgen door de aanwezigheid van een penis.

Het gaat in de theorie van Chodorow om lichamen in een bepaalde sociale context. Het gaat erom wat een lichaam 'betekent'. Een voorbeeld. Een moeder ervaart volgens Chodorow in de traditionele gezinssituatie een dochter anders dan een zoon. Haar dochter beleeft ze meer dan een zoon als deel van zichzelf. Dit wordt niet veroorzaakt door het feit, dat zij zelf of haar dochtertje een baarmoeder heeft. Het gaat er veeleer om, wat het vrouwelijke lijf van haar dochter voor haar (de moeder) *betekent*. En die betekenisgeving wordt beïnvloed door het gegeven dat de moeder zelf ook door een vrouw bemoederd is. Al deze zaken hangen meer samen met ouderschapsarrangementen en (dus) met sociale structuren dan met biologische factoren. Een tweede voorbeeld hiervan vindt men in 3.4.

Het antwoord op de vierde vraag is dus, dat in de theorie van Chodorow biologie en lichamelijkheid hun rol altijd spelen in een bepaalde sociale context. Het gaat om de betekenisgeving en deze wordt beïnvloed door sociale factoren. Er is geen onbemiddelde werking van biologie of lichamelijkheid.

De vijfde vraag betrof het complexe internalisatieconcept dat Chodorow hanteert. Is dit niet onnodig ingewikkeld? Zou het niet volstaan om te laten zien, hoe bepaalde sexe-specifieke gedragingen van vrouwen en mannen bekrachtigd worden door bepaalde kenmerken van de omgeving waarin zij zich bevinden? Deze vraag wordt vooral gesteld door behaviouristen, die expliciet van de vol-

gende stelregel uitgaan: hoe minder gewerkt hoeft te worden met innerlijke processen en met internalisatie, des te beter, des te wetenschappelijker ook. Ik wil echter verdedigen dat het behaviourisme, net als het sociologisme en het biologisme, een vorm van reductionisme is. Behaviouristen postuleren een *rechtstreeks* verband tussen omgeving en gedrag. Wanneer de omgeving, in casu de beloningsschema's, veranderd worden, dan verandert het gedrag automatisch mee. "Change need not wait" is de optimistische leuze. De identiteit van mensen wordt hiermee feitelijk ontkend, want geheel afhankelijk gesteld van de omgeving, zoals deze er op één bepaald tijdstip uitziet. Hiermee is het behaviourisme tevens a-historisch. In de theorie van Chodorow daarentegen zijn de effecten van de omgeving op het gedrag niet rechtstreeks. In haar visie zijn vrouwen en mannen wezens met een historie die meer inhoudt dan een 'reinforcement-geschiedenis'. Mensen ontwikkelen, via de internalisatie van object-relaties en van normen, hun identiteit op een niet vrijblijvende manier. Deze identiteit speelt een relatief autonome rol in de context van hun levensloop. Er is in deze optiek derhalve geen rechtstreeks verband tussen omgeving en gedrag.

De zesde vraag betrof het beeld dat de Frans-geïnspireerde critici schetsen van de theorie van Chodorow en van 'het socialisatiedenken' meer in het algemeen. In 6.2 wordt een overzicht van deze kritieken gegeven. In 6.7 (en gedeeltelijk ook al in 5.2) wordt duidelijk gemaakt, dat het geschetste beeld karikaturale trekken vertoont. Ik zal hier op deze plaats twee voorbeelden van geven. Ten eerste werd gesteld dat 'het socialisatiedenken' dualisme impliceert: 'het individu' en 'het sociale' zouden in eerste instantie als volledig *los* van elkaar gezien worden, waarna ze vervolgens weer verbonden zouden moeten worden, bijvoorbeeld door een begrip als 'internalisatie'. In dit punt van kritiek wordt geheel voorbijgegaan aan het accent dat er in de theorie van Chodorow juist ligt op de relaties tussen mensen en op de manier, waarop identiteiten onderling verweven kunnen zijn. Chodorows beschrijving van de (object-)relaties tussen moeder en dochter en de internalisatie hiervan kan illustreren, hoe misplaatst de term 'dualisme' hier is. De verkeerde vooronderstelling van de critici lijkt te zijn: internalisatie impliceert dualisme.

In 6.7 laat ik zien dat ook Parsons ten onrechte van dit dualisme beschuldigd wordt. Wanneer men de moeite genomen zou hebben om zijn werk (wat grondiger) te bestuderen, dan had duidelijk kunnen worden dat er -ironisch genoeg- nogal wat parallellen zijn tussen de opvattingen van Parsons en die van zijn Frans-geïnspireerde critici.

Een tweede Frans-geïnspireerd kritiekpunt was, dat het individu binnen de socialisatiebenadering gezien wordt als een eenheid, als coherent, rationeel en voor zichzelf transparant. Er zou sprake zijn van duidelijke identiteiten. Ook dit punt van kritiek is misplaatst. Binnen het thema 'socialisatie' kan men diverse psychoanalytische theorieën aantreffen, waaronder die van Chodorow, Parsons en anderen, maar ook de sociale leertheorie, de cognitieve ontwikkelingstheorie en symbolisch-interactionistische theorieën. Voor de meeste van deze theorieën is de gegeven omschrijving niet adequaat. Zoals ik in 6.7 en 5.2 uitgebreid heb aangetoond is de kritiek in elk geval geenszins van toepassing op het werk van Chodorow. Feitelijk heeft men een imaginaire schietschijf van Cartesiaanse snit ontworpen, om de pijlen van het eigen gelijk op af te kunnen schieten.

De zevende vraag betrof het alternatief dat de critici te bieden hebben. In hoofdstuk 6 heb ik de richtlijnen geschetst, die men volgens de critici zou moeten volgen. In 6.3.3 geef ik een Foucaultiaanse heuristiek, in 6.4.3 een Lacaniaanse heuristiek. Een van de meest opvallende conclusies van hoofdstuk 6 is, dat de critici zich niet aan de zelfopgelegde regels houden. Dit leidt ertoe, dat veel van het verrichte onderzoek in principe heel goed past bij studies die binnen de socialisatie-benadering uitgevoerd zijn. Wie de ingewikkelde termen 'vertaalt' en goed kijkt naar de complexe redeneringen ontdekt, dat de alternatieve benadering tot dusver geen werkelijk alternatief biedt. Ik geef hiervan in 6.6 en 6.7 diverse voorbeelden.

Nadere inspectie van de Foucaultiaanse heuristiek leidt echter tot een tweede ontdekking: hier wordt feitelijk een *radicaal* socialisatie-model aangeboden in die zin, dat men uit blijkt te gaan van een 'oversocialized' mensbeeld. Men zou deze heuristiek daarom sociologisch moeten noemen. Hier dient meteen aan toegevoegd te worden, dat dit niet geldt voor de Lacaniaanse heuristiek, maar deze is in andere opzichten niet minder problematisch. Ik noem op deze plaats slechts het volgende: het doen van empirisch onderzoek wordt, zo niet geblokkeerd, dan toch in elk geval wel ontmoedigd.

De achtste vraag betrof de nieuwe consensus, dat 'het socialisatiedenken' en ook het werk van Chodorow achterhaald is. Kan deze consensus wat ons betreft blijven staan? Beginnen we ons antwoord op deze vraag met een korte evaluatie van de kritieken op Chodorow. Hoofdstuk 5 van dit proefschrift is geheel aan deze kwestie gewijd, en hoofdstuk 6 en 7 gedeeltelijk. Ook in vraag zes van deze conclusie is dit thema hernomen. Ik zal alle argumenten hier niet nogmaals samenvatten, maar de gevolgtrekking lijkt gerechtvaardigd dat de kritieken in zoveel opzichten misplaatst zijn, dat in elk geval niet met recht opgemerkt kan worden dat de theorie van Chodorow 'achterhaald' is.

De vraag of 'het socialisatiedenken' op zich achterhaald is, is moeilijker te beantwoorden. Bij de beantwoording van vraag zes heb ik al gesteld, dat eigenlijk gespecificeerd moet worden welke benadering men dan op het oog heeft. Naast psychoanalytisch georiënteerde theorieën als die van Parsons of Chodorow, worden meestal ook tot 'het socialisatiedenken' gerekend: andere varianten van de psychoanalyse (bijvoorbeeld het werk van Freud), de sociale leertheorie, de cognitieve ontwikkelingstheorie en symbolisch-interactionistische theorieën. Het zal duidelijk zijn, dat men over zo'n verscheidenheid aan benaderingen feitelijk geen generaliserende uitspraken kan doen.

In 7.2 heb ik niettemin geprobeerd een omschrijving van 'de' socialisatiebenadering te geven - toegespitst op sexe en geslacht -, die weliswaar niet alle hierbovengenoemde richtingen kan omvatten (zo zijn de sociale leertheorie en de cognitieve ontwikkelingstheorie uitgesloten), maar die toch aanzienlijk breder is dan alleen de theorie van Chodorow. Ik heb getracht aan te tonen, dat 'het socialisatie-denken', op die wijze opgevat, allerlei vormen van reductionisme vermijdt, die men aantreft in sociologische, biologische, behaviouristische en symbolisch-reductionistische theorieën. Het socialisatie-denken is naar mijn mening dus niet achterhaald. De modieuze consensus lijkt me aan herziening toe. De evaluatie van theorieën dient overigens ook gekoppeld te worden aan de mogelijkheid tot en de mate van empirische ondersteuning. Dit thema komt

in de vragen tien tot en met veertien aan de orde.

Vraag negen betrof de eventuele mogelijkheid en wenselijkheid om de theorie van Chodorow in het licht van bepaalde kritieken bij te stellen. In hoofdstuk 1, 2, 3 en 6 heb ik vier vormen van reductionisme geschetst: sociologisme, biologisme, behaviourisme en symbolisch-reductionisme. Ik heb in dit proefschrift geprobeerd aan te tonen dat de theorie van Chodorow relatief vrij is van dergelijke denkwijzen. Dit is het moment om niettemin een drietal kanttekeningen bij deze theorie te plaatsen.

Op de eerste plaats heb ik het nodig gevonden om de theorie van Chodorow (1978) op een aantal punten zo niet bij te stellen, dan toch te expliciteren. Men kan Chodorows werk (1978) bij oppervlakkige lezing namelijk opvatten als een simpele 'reproductie-theorie', die het telkens weer opnieuw tot stand komen van (traditionele) ouderschapsarrangementen beschrijft als iets onvermijdelijks. Om die reden heb ik geprobeerd Chodorows theorie op bepaalde punten te expliciteren en uit te breiden.

- (a) Ik heb erop gewezen, dat het in Chodorows theorie om een 'contradictoire' reproductie gaat. Dit betekent dat er sprake is van een cirkel die in principe onderbroken zou kunnen worden. De ervaringen van vrouwen en mannen bevatten tegenstrijdigheden of, zo men wil, gemengde gevoelens die als hefboom voor verandering zouden kunnen dienen. In hoofdstuk 5 en 10 worden hier voorbeelden van gegeven.
- (b) Chodorow werkt met een complex internalisatie-concept. Zowel de internalisatie van object-relaties als de internalisatie van normen en waarden speelt een rol in haar visie. Dit levert allerlei mogelijkheden voor interacties tussen deze beide processen. Ook in dit opzicht verwijdt het werk van Chodorow zich van een simpele reproductie-theorie. Hier moet wel opgemerkt worden, dat ik dit gegeven expliciet maak (het komt bij Chodorow zelf slechts zijdelings naar voren), benadruk en presenteer in de context van de huidige discussie.
- (c) Zoals in vraag 1 van deze conclusie al naar voren kwam, heb ik getracht Chodorows theorie aan te vullen met een analytisch schema, waarin drie niveaus zijn opgenomen: (1) feitelijk werk- en ouderschapsarrangement; (2) normen en waarden op dit punt; (3) de vroeggevoemde identiteit. Dit schema heeft als functie het aangeven van diverse plaatsen waar zich conflicten *kunnen* voordoen. In hoofdstuk 5 heb ik hier een voorbeeld van gegeven.
- (d) In 10.3 tenslotte noem ik een viertal factoren, dat het mogelijk maakt te verklaren, dat men in realiteit een grotere variatie in arrangementen aantreft dan men zou verwachten, indien men Chodorows theorie op zou vatten als een pure reproductie-theorie. De meeste van deze factoren vloeien tamelijk rechtstreeks voort uit de theorie van Chodorow.

In het algemeen kan men stellen, dat ik de theorie van Chodorow genuanceerd heb op een manier die in overeenstemming is met 'de geest' van haar werk. Ik heb geen vreemde elementen ingebracht.

Een tweede kanttekening betreft de ontwikkeling van Chodorows eigen denken. In hoofdstuk 4 schets ik de ontwikkeling van haar ideeën tussen 1971 en 1989. Zoals ik daar ook opmerk meen ik dat, Chodorow in haar meest recente boek 'de' socialisatie-theorie onderschat, en de psychoanalyse overschat. Ik heb daar

een aantal voorbeelden van gegeven. Kritiek op het begrip 'socialisatie' is blijkbaar iets dat bij onze *Zeitgeist* hoort. Zelfs socialisatie-theoretici nemen soms afstand van hun vroegere werk, waarin dit begrip meer op de voorgrond stond. De derde kanttekening betreft de empirische ondersteuning. Een nadere uitwerking hiervan vindt men in vraag tien tot en met veertien van deze conclusie.

De tiende vraag luidde: is de theorie van Chodorow (1978) in principe empirisch te toetsen? Het antwoord op deze vraag is: ja.

Op de elfde plaats vroegen wij ons af, of Chodorow *zelf* naar empirisch onderzoek verwijst. In haar boek (1978) komt een vrij groot aantal psychoanalytische studies aan de orde. Empirisch georiënteerde psychologische studies ontbreken echter vrijwel volledig. Chodorows houding ten aanzien van dit soort onderzoek lijkt bovendien wat ambivalent. Ik geef hiervan het volgende voorbeeld. Wanneer Maccoby & Jacklin (1974) minder verschillen vinden in de manier waarop meisjes en jongens behandeld worden dan Chodorow had verwacht, merkt deze laatste op dat ze hiervan het gevoel kreeg alsof er een 'magic disappearing trick' (1978, p. 98) was uitgehaald.

Toch liggen er naar mijn idee tal van mogelijkheden, om alsnog een verband te leggen tussen enerzijds de theorie van Chodorow (1978) en anderzijds al bestaande of nog uit te voeren empirische onderzoeken. In 9.1 bespreek ik vijf thema's die zich hier naar mijn overtuiging toe lenen. Drie van deze thema's zijn vrij rechtstreeks ontleend aan de theorie van Chodorow. De andere twee komen meer uit de onderzoekstraditie.

De twaalfde vraag betrof de (groepen) mensen waarop de theorie van Chodorow in eerste instantie betrekking heeft. Zoals opgemerkt in 5.6 en 8.1, lijkt het westerse, burgerlijke gezin uit de jaren vijftig en zestig, met een niet te groot aantal kinderen model te hebben gestaan voor de theorie. Dit heeft critici ertoe gebracht de vraag te stellen, of haar theorie ook geldt voor de arbeidersklasse, voor andere etnische groepen, voor andere culturen, etcetera. En zelfs wanneer men zich beperkt tot de witte, westerse middenklasse, hoe representatief is het gezin dat zij beschrijft dan voor de jaren tachtig en negentig? Steeds meer vrouwen werken momenteel feitelijk buitenshuis. Een toenemend aantal vrouwen kiest vrijwillig voor kinderloosheid. En zo zijn er meer vragen te stellen.

Dit zijn allemaal legitieme vragen. De theorie van Chodorow (1978) heeft inderdaad met name betrekking op één bepaalde groep mensen, in één bepaalde periode. Wellicht had ook Chodorow zelf dit iets nadrukkelijker naar voren moeten brengen. Desondanks meen ik dat het hier niet om een groot probleem gaat. De grote variëteit aan werk- en ouderschapsarrangementen die we *feitelijk* aan kunnen treffen, biedt ook *theoretisch* allerlei interessante mogelijkheden. Aan de hand van wat er in Chodorows theorie gesteld wordt over de relatie tussen ouderschapsarrangementen en vrouwelijke en mannelijke identiteiten, kunnen we in principe voorspellingen doen over nieuwe situaties of over situaties (klasse, etnische groep, etcetera) waarover Chodorow weinig of niets gezegd heeft. Waarin verschillen deze 'toetssituaties' van de traditionele arrangementen en wat zouden we op grond daarvan kunnen voorspellen met betrekking tot de

(verschillen in) identiteiten van vrouwen en mannen? Wat zijn de verschillen en overeenkomsten in de diverse onafhankelijke en afhankelijke variabelen? En kon dit worden verwacht op grond van de theorie van Chodorow? Het gaat er dus om de cruciale variabelen aan te wijzen in de verschillende ouderschapsarrangementen. Juist dit heb ik geprobeerd in hoofdstuk 8. Op basis hiervan heb ik voorspellingen gedaan met betrekking tot zowel 'symmetrische' gezinnen als gezinnen waarin sprake is van een 'rolomkering'.

De dertiende vraag betrof de mogelijkheid om een voorlopige evaluatie te geven van de theorie van Chodorow (1978) naar aanleiding van empirisch onderzoek. In 9.3 behandel ik een tiental bevindingen, waarvan er zes meer of minder duidelijk vóór de theorie van Chodorow pleiten. Twee ervan zijn neutraal ten opzichte van de theorie. En twee bevindingen pleiten tegen. Ik zal deze gegevens nu niet herhalen. Wel is een zekere relativering hier geboden. Op de eerste plaats heb ik in dit boek slechts een beperkt aantal bevindingen kunnen bespreken (ik heb honderdwtintig empirische onderzoeken en twaalf reviews bestudeerd). Op de tweede plaats is een aantal cruciale onderzoeken (nog) niet uitgevoerd. Op de derde plaats is het ook niet altijd mogelijk om naar aanleiding van het bestaande onderzoek eensluidende uitspraken te doen. Dit wordt verhinderd door zowel aansluitingsproblemen (tussen theorie en onderzoek) als door gebreken in het onderzoek. Deze factoren worden uitgebreid besproken in 10.1 en 10.2.

De veertiende vraag betrof aanwijzingen voor een eventuele nieuwe onderzoeksopzet, waarmee aspecten van de theorie van Chodorow getoetst zouden kunnen worden. Deze vraag wordt uitgebreid beantwoord in 10.3. Ik zal hier enige punten uit deze paragraaf kort hernemen. Ten eerste zou het moeten gaan om een longitudinaal onderzoek, dat al begint vóór de geboorte van het kind. Ten tweede zou in een dergelijke onderzoeksopzet tegelijkertijd gekeken moeten worden naar zowel de onderlinge verdeling van werk binnenshuis en buitenshuis en de verschillende soorten interacties in de groep als naar de zich ontwikkelende identiteiten. Ten derde zou daarbij niet alleen de *feitelijke* situatie in beschouwing genomen moeten worden, maar ook de door de deelnemers *gewenste* situatie en eventuele discrepanties hiertussen. Ten vierde zouden de verschillende variabelen in samenhang met elkaar bekeken moeten worden. Ten vijfde zou men zich in een dergelijk onderzoek niet moeten beperken tot de vergelijking van verschillende gezinnen met elk één kind. Het is juist van belang om onderzoek te doen binnen gezinnen met *meer* kinderen.

In hoofdstuk 10 is niet alleen een indeling in verschillende variabelen gepresenteerd, maar, geïnspireerd door de theorie van Chodorow en de op dat moment reeds besproken onderzoeken alsmede de beperkingen hiervan, beschreven we ook waar men precies op moet letten en wat men moet zien te achterhalen in een nieuwe onderzoeksopzet.

Met de beantwoording van deze veertien vragen, meen ik dat ik een bijdrage heb geleverd aan de onderzoekstraditie, waarin concepten uit enerzijds de psychoanalyse en anderzijds de sociale wetenschappen gebruikt worden om inzicht te krijgen in de geslachtsidentiteiten van vrouwen en mannen en in de

sociale context, waarin deze ontstaan en zich ontwikkelen. Meer in het bijzonder
meen ik met mijn betoog aangetoond te hebben, dat de theorie van Chodorow
geen stagnatie vertoont en derhalve te snel verworpen is. Een rehabilitatie is
hier op zijn plaats. Mijn theoretische en empirische kwalificaties zullen, naar ik
hoop, leiden tot een verdere ontwikkeling van deze theorie.

Literatuur

- Aalten, A., Over indianen en ondernemsters: enkele opmerkingen bij het seksegenussysteem. *Antropologische Verkenningen*, 1986, 5, 4, 41-53.
- Abrahams, B. et al., Sex-role self-concept and sex-role attitudes: Enduring personality characteristics, or adaptations to changing life situations?. *Developmental Psychology*, 1978, 14, 393-400.
- Adams, P., Representation and Sexuality. *m/f*, 1978, 1, 65-82.
- Adams, P., Mothering. *m/f*, 1983, 8, 40-52.
- Adams, P. & Cowie, E., Als er al een eenheid van de vrouwenbeweging bestaat, is die niet door het vrouw-zijn gegeven, maar moet die tot stand gebracht worden (interview). *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1985, 21, 44-56.
- Aerts, M., Het raam van de studeerkamer. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1981, 7, 360-374.
- Aerts, M., Gewoon hetzelfde of nu eenmaal anders? Een feministisch dilemma. *Te Elfder Ure*, 1986, 39, 4-13.
- Akkerman, T., Een algemene theorie van de helft van de wereld? Vraagtekens bij 'De handel in vrouwen'. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1985, 6, 23-43.
- Alcoff, L., Cultural feminism versus poststructuralism. *Signs*, 1988, 13, 3, 405-436.
- Aldous, J., Children's perceptions of adult role assignment: father-absence, class, race and sex influences. *Journal of Marriage and the Family*, 1972, 34, 55-65.
- Ang, I., Incident of spektakel? Dilemma's van de feministische media. *Te Elfder Ure*, 1986, 39, 14-33.
- Bader, V.M., Vrouwelijkheid, vrouwenonderdrukking en "vertooganalyses", kritiese kanttekeningen bij een ondoorzichtig debat. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1984, 5, 471-488.
- Badinter, E., *De een is de ander: de relaties tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam: Contact, 1988.
- Ban, P. & Lewis, M., Mothers and fathers, girls and boys: attachment behaviour in the one year old. *Merrill-Palmer Quarterly*, 1974, 20, 195-204.
- Bandt, M. den & Veenhoven, R., Hoe worden moeders gemaakt?. In Veenhoven, R. (red), *Vrijwillige Kinderloosheid*, Rotterdam: Kooyker, 1979, 9-32.
- Bandt, M. den, Motivatie voor vrijwillige kinderloosheid. In Bandt, M. den e.a. (red), *Ouderschap in verandering*, Lisse: Swets & Zeitlinger, 1986.
- Barnett, R. & Baruch, G., Determinants of fathers' participation in family work. *Journal of Marriage and the Family*, 1987, 49, 29-40.
- Baruch, G. & Barnett, R., Fathers' participation in the care of their preschool children. *Sex Roles*, 1981, 7, 1043-1055.
- Baruch, G. & Barnett, R., Fathers' participation in family work and childrens' sex-role attitudes. *Child Development*, 1986, 57, 1210-1223.
- Baruch, G. & Barnett, R., Consequences of fathers' participation in family work: parents' role-strain and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1986, 51, 983-992.
- Baumrind, D., New directions in socialization research. *American Psychologist*,

- 1980, 35, 639-652.
- Baumrind, D., Are androgynous individuals more effective persons and parents?. *Child Development*, 1982, 53, 44-75.
- Beail, N., The role of the father during pregnancy and childbirth. In Beail, N. & McGuire, J. (eds), *Fathers: psychological perspectives*, London: Junction, 1982.
- Belsky, J., Mother-father-infant interaction: A naturalistic observational study. *Developmental Psychology*, 1979, 15, 601-607.
- Belsky, J., A family analysis of parental influence on infant exploratory competence. In Pederson, F. (ed), *The father-infant relationship*, London: Praeger, 1980.
- Bem, S., The measurement of psychological androgyny. *Journal of consulting and clinical psychology*, 1974, 42, 155-162.
- Benjamin, J., Chodorow's reproduction of mothering: an appraisal. *The Psychoanalytic Review*, 1982, 69, 1, 158-162.
- Benjamin, J., The decline of the Oedipus complex. In Broughton, J. (ed), *Critical theories of psychological development*, New York: Plenum, 1987.
- Benvenuto, B. & Kennedy, R., *The works of Jacques Lacan, an introduction*. London: Free Association Books, 1986.
- Berger, P. & Luckmann, T., *The social construction of reality*. Harmondsworth: Penguin Books, 1966/1981.
- Bielby, D., Maternal employment and socioeconomic status as factors in daughters' career salience: some substantive refinements. *Sex Roles*, 1978, 4, 249-265.
- Bilden, H., Geschlechtsspezifische Sozialisation. In Hurrelmann, K. & Ulich, D. (Hrsgs), *Handbuch der Sozialisationsforschung*, Weinheim: Beltz Verlag, 1980.
- Biller, H.B., A note on father-absence and masculine development in young lower-class Negro and white boys. *Child Development*, 1968, 39, 1003-1006.
- Biller, H.B., Fatherhood: implications for child and adult development. In Wolman, B.B. (ed), *Handbook of developmental psychology*, New York: Wiley, 1982, 702-725.
- Blendis, J., Men's experiences of their own fathers. In Beail, N. & McGuire, J. (eds), *Fathers: psychological perspectives*, London: Junction, 1982.
- Boomkens, R., Klaver, I. & Schaaf, B. van der, De verlangende mens: Foucaults geschiedenis van de seksualiteit. *Krisis*, 1984, 17, 22-40.
- Booth, A., Does wives' employment cause stress for husbands?. *The Family Coordinator*, 1979, 28, 445-449.
- Booth, A. & Edwards, J., Fathers: the invisible parent. *Sex Roles*, 1980, 6, 3, 445-456.
- Borms, E., *Humanisme-kritiek in het hedendaagse Franse denken*. Nijmegen: SUN, 1986.
- Bowie, M., Jacques Lacan. In Sturrock, J. (ed), *Structuralism and since from Lévi Strauss to Derrida*, Oxford, Oxford UP, 1979.
- Braidotti, R., The politics of ontological difference. In Brennan, T. (ed), *Between feminism & psychoanalysis*, London: Routledge, 1989.
- Braidotti, R., *The subject in feminism*. oratie, Utrecht (R.U.U.), 16 mei 1990.

- Braidotti, R., *Patterns of dissonance, a study of women in contemporary philosophy*. Cambridge: Polity Press, 1990.
- Bram, S., Vrijwillig kinderloze paren: anders dan anderen. In Veenhoven, R. & Wolk, E. van der (red), *Kiezen voor kinderen?*, Amsterdam: Intermediair, 1977.
- Brannen, J. & Moss, P., Fathers in dual-earner households - through mothers' eyes. In Lewis, C. & O'Brien, M. (eds), *Reassessing Fatherhood: new observations on fathers and the modern family*, London: Sage, 1987.
- Brennan, T., *An impasse in psychoanalysis and feminism*. niet gepubliceerd manuscript, 1986.
- Brennan, T., Introduction. In Brennan, T. (ed), *Between feminism & psychoanalysis*, London: Routledge, 1989.
- Brinkgreve, C., *De belasting van de bevrijding*. Nijmegen: SUN, 1988.
- Brinkgreve, C., De macht van het andere geslacht: over veranderingen in de jaloezieën tussen de seksen. *De Gids*, 1988, 1, 29-38.
- * Brown Parlee, M., Chodorow's reproduction of mothering: an appraisal. *The Psychoanalytic Review*, 1982, 69, 1, 152-154.
- Brown, B. & Adams, P., Het vrouwelijk lichaam en de feministiese politiek. *Te Elfder Ure*, 1980, 27, 151-164.
- Bruijn, G. de, *Vrijen met een man, kan dat dan? Vrouwen over hun liefdesleven*. Baarn: Anthos, 1985.
- Carlson, B., The fathers' contribution to child-care: effects of children's perceptions of parental roles. *American Journal of Orthopsychiatry*, 1984, 54, 123-136.
- Chiland, C., A new look at fathers. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 1982, 37, 367-379.
- Chodorow, N., Being and doing: a cross-cultural examination of the socialization of males and females. In Gornick, V. & Moran, B. (eds), *Woman in sexist society: studies in power and powerlessness*, New York: New American Library, 1971.
- X Chodorow, N., Family structure and feminine personality. In Rosaldo, M. & Lamphere, L. (eds), *Woman, Culture and Society*, Stanford: Stanford U.P., 1974.
- Chodorow, N., Oedipal asymmetries and heterosexual knots. *Social Problems*, 1976, 23, 4, 454-468.
- Chodorow, N., Mothering, Object-Relations, and the Female Oedipal Configuration. *Feminist Studies*, 1978, 4, 1, 137-158.
- ^{re book} Chodorow, N., *The reproduction of mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkeley: U.o. California Press, 1978.
- Chodorow, N., Feminism and Difference: Gender, Relation and Difference in Psychoanalytic Perspective. *Socialist Review*, 1979, 46, 51-69.
- Chodorow, N., Reply. *Signs*, 1981, 6, 3, 500-514.
- Chodorow, N. & Contratto, S., The fantasy of the perfect mother. In Thorne, B. & Yalom, M. (eds), *Rethinking the family: some feminist questions*, New York, Longman, 1982.
- Chodorow, N., Er is een verheerlijking van het vaderschap aan de gang. *De Groene Amsterdammer*, 7 nov. 1984.
- Chodorow, N., *Feminism and psychoanalytic theory*. Oxford: Polity Press, 1989.

- Clarke-Stewart, K.A., And daddy makes three: the father's impact on mother and young child. *Child Development*, 1978, 49, 466-478.
- Clarke-Stewart, K.A., The father's contribution to children's cognitive and social development in early childhood. In Pedersen, F. (ed), *The father-infant relationship*, New York: Praeger, 1980.
- Clerkx, L. & Westerbeck, J., Terug naar de geleefde werkelijkheid, een pleidooi voor een histories-kulturele benadering van de relatie tussen de seksen. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1984, 5, 462-470.
- Cohen, S.E., Maternal employment and mother-child interaction. *Merrill-Palmer Quarterly*, 1978, 24, 189-197.
- Coser, R.L., On the reproduction of mothering. *Signs*, 1981, 6, 3, 487-492.
- Coverman, S., Explaining husbands' participation in domestic labor. *Sociological Quarterly*, 1985, 26, 81-97.
- Coward, R., 'Sexuele bevrijding' en het gezin. *Te Elfder Ure*, 1980, 27, 211-235.
- Coward, R., *Patriarchal Precedents: sexuality and social relations*. London: RKP, 1983.
- Coward, R., Is er een algemene theorie van vrouwelijkheid mogelijk?. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1983, 4, 529-543.
- Davidson, L. & Kramer Gordon, L., *The sociology of gender*. Chicago: Rand McNally, 1979.
- Davis, K., Het geslachtsprobleem. Inleiding op Carol Hagemann-White. *Socialisties Feministische Teksten II*, Baarn: Ambo, 1989, 27-32.
- Dews, P., Macht en subjectiviteit bij Foucault. *Krisis*, 1984, 17, 3-21.
- Dinnerstein, D., *The Mermaid and the Minotaur. Sexual arrangements and human malaise*. New York: Harper & Row, 1976/1977.
- Donahue-Colletta, N., Child-rearing and maternal satisfaction in one- and two-parent families. *International Journal of Sociology of the Family*, 1979, 9, 27-33.
- Doorne-Huiskes, A. van, *Posities van vrouwen en mannen aan de Rijksuniversiteit Utrecht*. Utrecht, 1983, deel 1.
- Doorne-Huiskes, A. van, *Loopbanen van vrouwen en mannen: een analyse*. Utrecht, 1986, deel 2.
- Drenth, A. van, Twijfels over het vrouwelijke: meisjesproblematiek en vrouwenstudies. In Brüggemann, M. (red), *Vrouwen in opspraak: vrouwenstudies als cultuurkritiek*, Nijmegen: SUN, 1987, 120-132.
- Dreyfus, H. & Rabinow, P., Introduction. In Dreyfus, H. & Rabinow, P., *Michel Foucault: beyond structuralism and hermeneutics*, Chicago: University of Chicago Press, 1983, 2nd ed.
- Duindam, V., Theoretische aspecten van socialisatie. In Tielman, R. (red), *Socialisatie en Emancipatie*, Amersfoort: Bruno, 1985.
- Duindam, V., Narcissen verwelken, maar Freud blijft bestaan. (bespreking van: W. Gottschalch, Sociologie van het zelf). *Psychologie en Maatschappij*, 1986(a), 10, 1, 104-107.
- Duindam, V., Psychologie, psychoanalyse, feminisme: goed, beter, best? (bespreking van: J. Sayers, Sexual contradictions). *Psychologie en Maatschappij*, 1986(b), 10, 4, 464-468.
- Duindam, V., Roze en blauw (bespreking van: G. de Bruijn, Vrijen met een man, kan dat dan?). *Intermediair*, 1986(c), 41, 55-57.

- Duindam, V., De gesociologiseerde psychoanalyse: een 'Fehlleistung'?. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1987, 29, 57-59.
- Duindam, V., Integratie uit de gratie? Reactie op P.J. van Strien, Waar zijn de maatschappijhervormers gebleven?. *Psychologie en Maatschappij*, 1988, 12, 1, 70-72.
- Duindam, V., De verwerking van het seksuele verschil. Waarom vrouwen en verheven theorie elkaar niet bijten. Interview met Rosi Braidotti. *Psychologie en Maatschappij*, 1989, 13, 1, 60-69.
- Duindam, V., 'Een intellectuele verliefdheid om van te genieten'. Bespreking van: Nancy Chodorow, Feminism and Psychoanalytic Theory. *Psychologie en Maatschappij*, 1990, 14, 2, 201-204.
- Duindam, V., Vrouwen- en mannenrollen. In Spruijt, E. (red), *Psychologie van het gezin. Zicht op huwelijk en relaties*, Utrecht: TELEAC, 1991(a).
- Duindam, V., De ontwikkeling van sexeverschillen. In Spruijt, E. (red), *Psychologie van het gezin. Zicht op huwelijk en relaties*, Utrecht: TELEAC, 1991(b).
- Duindam, V., Internalisation and the sociologising of psychoanalysis. In Maier, R. (ed), *Internalization: a conceptual and methodological dilemma*, 1991(c).
- Dunn, J., Bretherton, I. & Munn, P., Conversations about feeling states between mothers and their young children. *Developmental Psychology*, 1987, 23, 1-8.
- Eiduson, B. et al., Comparative socialization practices in traditional and alternative families. In Lamb, M.E. (ed), *Nontraditional families: parenting and child development*, Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum, 1982.
- Elbers, E., Ontwikkelingspsychologie en ouderschap. Inleiding tot het thema 'attachment'. *Psychologie en Maatschappij*, 1981, 16, 331-339.
- Elbers, E., Critical psychology and the development of motivation as historical process. In Broughton, J. (ed), *Critical theories of psychological development*, New York: Plenum, 1986.
- Ericksen, J. et al., The division of family roles. *Journal of Marriage and the Family*, 1979, 301-313.
- Eversoll, D., A two generational view of fathering. *The Family Coordinator*, 1979, 28, 503-508.
- Fausto-Sterling, A., *Myths of Gender: biological theories about women and men*. New York: Basic Books, 1985.
- Fein, R.A., Research on fathering: social policy and an emergent perspective. *Journal of Social Issues*, 1978, 34, 1, 122-135.
- Feldman, S. et al., Antecedents of fathering. *Child Development*, 1983, 54, 1628--1636.
- Ferenczi, S., Zur Begriffsbestimmung der Introjektion. In Ferenczi, S., *Bausteine der Psychoanalyse I*, Bern/Stuttgart: Verlag Hans Huber, 1912/1964.
- Field, T.M., Interaction patterns of primary versus secondary caretaker fathers. *Developmental Psychology*, 1978, 14, 183-184.
- Fine, R. A., Men's entrance tot parenthood. *Family Coordinator*, 1976, 25, 341-148.
- Finkelstein Keshet, H. & Rosenthal, K.M., Fathering after marital separation. *Social Work*, 1978, 23, 11-18.

- Fischer, A. & Jansz, J., Geslachtsverschil: psychologische identiteit, een gekasteerde positie?. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1985, 6, 22, 154-161.
- Flax, J., The conflict between nurturance and autonomy in mother-daughter relationships and within feminism. *Feminist Studies*, 1978, 4, 2, 171-189.
- Foucault, M., *De Wil tot Weten: Geschiedenis van de seksualiteit 1*. Nijmegen: SUN, 1976/1984.
- Foucault, M., *Het Westen en de waarheid over de seks*. Amsterdam: De Woelrat, 1976/1985.
- Foucault, M., The political function of the intellectual. *Radical Philosophy*, 1977, 17, 12-14.
- Foucault, M., Power and sex: an interview with Michel Foucault. *Telos*, 1977, 32, 152-161.
- Foucault, M., *Weg met Koning Seks!*. Amsterdam: De Woelrat, 1977, 1985.
- Foucault, M., Twee typen macht. *Te Elfder Ure*, 1981, 29, 573-587.
- Foucault, M., *Seksualiteit en eenzaamheid*. Amsterdam: De Woelrat, 1981.
- Foucault, M., *Over vriendschap als levensstijl*. Amsterdam: De Woelrat, 1981/1985, 3.
- Foucault, M., Subject en macht: waarom de studie van de macht: het vraagstuk van het subject. *Comenius*, 1982/zomer 1987, 131-141.
- Foucault, M., *Waarom zou niet ieder van zijn leven een kunstwerk maken?*. Amsterdam: De Woelrat, 1983/1985.
- Foucault, M., The subject and power. In Dreyfus, H. & Rabinow, *Michel Foucault: beyond structuralism and hermeneutics*, Chicago: University of Chicago Press, 1983, 2nd ed.
- Foucault, M., *Het Gebruik van de Lust: Geschiedenis van de seksualiteit 2*. Nijmegen: SUN, 1984.
- Foucault, M., *Seks, macht en de politiek van identiteit*. Amsterdam: De Woelrat, 1984/1985, 5.
- Foucault, M., *De Zorg voor Zichzelf: Geschiedenis van de seksualiteit 3*. Nijmegen, SUN, 1984/1985.
- Foucault, M., De terugkeer van de moraal, interview met Gilles Barbadette, André Scala. *Krisis*, 1984, 17, 40-47.
- Foucault, M., *Als je minnaar na afloop in een taxi stapt*. Amsterdam: De Woelrat, 1985, 6.
- Foucault, M., *In gesprek: seks, macht en vriendschap*. Amsterdam: De Woelrat, 1985.
- Frain, J. de, Androgynous parents tell who they are and what they need. *The Family Coordinator*, 1979, 237-243.
- Freud, S., Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie. *Studienausgabe 5*, Frankfurt: Fischer, 1905/1975.
- Freud, S., Zeitgemäßes über Krieg und Tod. *Studienausgabe 9*, Frankfurt: Fischer, 1915/1975.
- Freud, S., Triebe und Tribschicksale. *Studienausgabe 3*, Frankfurt: Fischer, 1915/1975.
- Freud, S., Trauer und Melancholie. *Studienausgabe 3*, Frankfurt: Fischer, 1917/1975.
- Freud, S., Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. *Studienausgabe 1*, Frankfurt: Fischer, 1917/1975.

- Freud, S., Jenseits des Lustprinzips. *Studienausgabe 3*, Frankfurt: Fischer, 1920/1975.
- Freud, S., Massenpsychologie und Ich-Analyse. *Studienausgabe 9*, Frankfurt: Fischer, 1921/1975.
- Freud, S., Das Ich und das Es. *Studienausgabe 3*, Frankfurt: Fischer, 1923/1975.
- Freud, S., Der Untergang des Ödipuskomplexes. *Studienausgabe 5*, Frankfurt: Fischer, 1924/1975.
- Freud, S., Das ökonomische Problem des Masochismus. *Studienausgabe 3*, Frankfurt: Fischer, 1924/1975.
- Freud, S., Einige psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds. *Studienausgabe 5*, Frankfurt: Fischer, 1925/1975.
- Freud, S., Die Verneinung. *Studienausgabe 3*, Frankfurt: Fischer, 1925/1975.
- Freud, S., Die Zukunft einer Illusion. *Studienausgabe 9*, Frankfurt: Fischer, 1927/1975.
- Freud, S., Das Unbehagen in der Kultur. *Studienausgabe 9*, Frankfurt: Fischer, 1930/1975.
- Freud, S., Über die weibliche Sexualität. *Studienausgabe 5*, Frankfurt: Fischer, 1931/1975.
- Freud, S., Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. *Studienausgabe 1*, Frankfurt: Fischer, 1933/1975.
- Freud, S., Der Mann Moses und die monotheistische Religion. *Studienausgabe 9*, Frankfurt: Fischer, 1939/1975.
- Gallop, J., *Feminism and Psychoanalysis: the daughter's seduction*. London: MacMillan, 1982.
- Gallop, J., *Reading Lacan*. London: Cornell U.P., 1985.
- Geulen, D., Die historische Entwicklung sozialisationstheoretischer Paradigmen. In Hurrelmann, K. & Ulich, D. (Hrsg), *Handbuch der Sozialisationsforschung*, Weinheim/Basel: Beltz Verlag, 1980, 1.1.
- Geulen, D., The conditions of human development, implications of socialization research for developmental theory. In Geert, P. van (ed), *Theory building in developmental psychology*, North-Holland: Elsevier, 1986.
- Giddens, A., *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis*. London: MacMillan, 1979.
- Gilligan, C., In a different voice: women's conception of the self and of morality. *Harvard Educational Review*, 1977, 47, 481-517.
- Gold, D. & Andres, P., Maternal employment and child development at three age levels. *Journal of Research and Development in Education*, 1977, 4, 10, 20-30.
- Goldberg, S. & Lewis, M., Play behaviour in the one-year-old infant: early sex differences. *Child Development*, 1969, 40, 1.
- Gordon, C., Birth of the subject. *Radical Philosophy*, 1977, 17, 15-25.
- Gordon, C. (ed), *Michel Foucault: Power/Knowledge*. Brighton: Harvester, 1980.
- Goslin, D. (ed), *Handbook of socialization theory and research*. Chicago: Rand McNally, 1969/1971.
- Gottschalch, W., *Sociologie van het zelf. Aspecten van het socialisatieonderzoek*. Meppel: Boom, 1985.
- Gottschalch, W., Politieke socialisatie in het gezin. In Dekker, H. e.a. (red), *Politieke socialisatie - theorie onderzoek toepassing*, Culemborg: Educa-

- boek, 1986, 127-144.
- Greenberg, M. & Morris, N., Engrossment: the newborn's impact on the father. *American Journal of Orthopsychiatry*, 1974, 44, 520-531.
- Groen, J., *Geslachtsverschil, een psychoanalytische benadering*. Meppel: Boom, 1983.
- Groen, J.A., Verstandig vaderschap. *NRC Handelsblad*, 12 mei 1984.
- Groen, J.A., Het geslacht van de vader. In Ladan, A. e.a. (red), *De betekenis van de vader. Psychoanalytische visies op het vaderschap*, Meppel: Boom, 1985.
- Grønseth, E., Work-sharing families: adaptations of pioneering families with husband and wife in part-time employment. *Acta Sociologica*, 1975, 18, 202-221.
- Grooten, A., Horen en zien vergaan: over de orde van het skopiese en de wanorde voor de vrouw. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1986, 27, 271-289.
- Grooten, A., 'Is that all there is?' Lacan and theoretical patrocentrism. In Knijn, T. & Mulder, A. (eds), *Unravelling Fatherhood*, Dordrecht: Foris, 1987.
- Haegen, R. van der, Psychoanalyse en seksuele differentie. Een feministiese herlezing van het fort/da-spel van kleine Ernst bij Freud. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1984, 5, 41-55.
- Hagemann-White, C., *Gendered modes of behavior: a sociological strategy for empirical research*. paper, Dublin, 1987.
- Hagemann-White, C., Geslacht en gedrag. *Socialisties-Feministische teksten 2*, Baarn: Ambo, 1989, 33-48.
- Hansson, R. et al., Maternal employment and androgyny. *Psychology of Women Quarterly*, 1977, 12, 76-78.
- Hayes, C.D. & Kamerman, S.B. (eds), *Children of working parents: experiences and outcomes*. Washington: National Academic Press, 1983.
- Heimann, P., Certain functions of introjection and projection in early infancy. In Klein, M., Heimann, P., Isaacs, S. & Riviere, J., *Developments in Psycho-Analysis*, London: The Hogarth Press, 1952.
- Henriques, J., Hollway, W., Urwin, C., Venn, C. & Walkerdine, V., *Changing the subject. Psychology, social regulation and subjectivity*. London: Methuen, 1984.
- Henshall, C. & McGuire, J., Gender Development. In Richards, M. & Light, P. (eds), *Children of social worlds*, Polity Press, 1985.
- Hetherington, E.M., Effects of father absence on personality development in adolescent daughters. *Developmental Psychology*, 1972, 7, 313-326.
- Hochschild, A., *The second shift; working parents and the revolution at home*. New York: Viking Penguin, 1989.
- Hoffman, L.W. & Nye, F.I., *Working mothers*. San Francisco: Jossey-Bass, 1974.
- Hoffman, L.W., Changes in family roles, socialization and sex differences. *American Psychologist*, 1977, 32, 644-657.
- Hoffman, L.W., Maternal employment. *American Psychologist*, 1979, 34, 859-865.
- Hoffman, L.W., Increased fathering: effects on the mother. In Lamb, M. & Sagi, A. (eds), *Fatherhood and family policy*, Hillsdale N.J.: Lawrence Erlbaum, 1983.
- Hoffman, S.R., A comparison of childfree and child-anticipated married couples in relation to marital and individual variables. In Levant, R.F. &

- Nickerson, E.T. (eds), *Mothering & Fathering: dispelling myths, creating alternatives*, Weston Mass.: Boston Professional International, 1979.
- Hoffmann, L.W., Introduction. In Hoffmann, L.W. & Gandelman, R. (eds), *Parenting: its causes and consequences*, New Jersey: Erlbaum, 1982.
- Hollway, W., *Identity and gender difference in adult social relations*. London, Ph. D. Thesis, University of London, 1982.
- Hollway, W., Gender difference and the production of subjectivity. In Henriques, J. et al., *Changing the subject. Psychology, social regulation and subjectivity*, London: Methuen, 1984.
- Hood, J. & Golden, S., Beating time/ making time: the impact of work scheduling on men's family roles. *The Family Coordinator*, 1979, 28, 575-582.
- Huber, J. & Spitze, G., *Sex stratification: children, housework and jobs*. New York: Academic Press, 1983.
- Hudson, B., Femininity and adolescence. In McRobbie, A. & Nava, M. (eds), *Gender and Generation*, London: MacMillan, 1984.
- Hunt, J.G. & Hunt, L.L., Race, daughters and father-loss: does absence make the girl grow stronger?. *Social Problems*, 1977, 25, 90-102.
- Hunt, L.L. & Hunt, J.G., Race and the father-son connection: the conditional relevance of father absence for the orientations and identities of adolescent boys. *Social Problems*, 1975, 23, 35-52.
- Hurrelmann, K. & Ulich, D. (Hrsg.), *Handbuch der Sozialisationsforschung*. Weinheim/Basel: Beltz Verlag, 1980.
- Huston, A.C., Sex-typing. In Mussen, P. (ed), *Handbook of Child Psychology, vol. 4: Socialization, Personality and Social Development*, New York: Wiley, 1983.
- Hyde, J.S. & Phillis, D.E., Androgyny across the life span. *Developmental Psychology*, 1979, 15, 334-336.
- IJsseling, S., Michel Foucault en de strategie van de macht. In Berns, E. e.a. (red), *Denken in Parijs*, Alphen: Samson, 1981.
- Ingleby, D., The psychology of child psychology. In Richards, M. (ed), *The integration of a child into a social world*, Cambridge: Cambridge U.P., 1974, 295-308.
- Ingleby, D., Freud en Piaget tot rede gebracht. *Psychologie en Maatschappij*, 1983, 408-429.
- Ingleby, D., Psychoanalyse en sociale verandering, een overzicht. *Psychologie en Maatschappij*, 1985, 9, 31, 149-175.
- Ingleby, D., Psychoanalyse en de 'stiff upper lip', bespreking van G. Kohon (red.). *Psychologie en Maatschappij*, 1987, 11, 41, 393-395.
- Irigaray, L., *Als onze lippen elkaar spreken. Macht van het vertoog, onderschikking van het vrouwelijke*. Vrouwendrukkerij Virginia, 1977/1981.
- Irigaray, L., Vragen. *Te Elfder Ure*, 1980, 27, 120-131.
- Irigaray, L., Dit geslacht dat niet (één) is. *Te Elfder Ure*, 1980, 27, 132-140.
- Irigaray, L., Al eeuwen leven we in de verhouding moeder-zoon. In Amsberg, K. & Steenhuis, A., *Denken over liefde en macht*, Amsterdam, Van Gennep, 1982.
- Isaacs, S., The nature and function of phantasy. In Klein, M., Heimann, P., Isaacs, S. & Riviere, J., *Developments in Psycho-Analysis*, London: The Hogarth Press, 1952.

- Jansen, W., Hoe vertalen we 'gender'? *Kongresbundel Winteruniversiteit Vrouwenstudies*, Nijmegen, 1983, 175-179.
- Jansen, W., De vele gezichten van genus: een agenda voor onderzoek naar de culturele constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid. In Brüggmann, M. (red), *Vrouwen in opspraak: vrouwenstudies als cultuurkritiek*, Nijmegen: SUN, 1987, 46-62.
- Jones, C., Father to infant attachment: effects of early contact and characteristics of the infant. *Research in Nursing and Health*, 1981, 4, 193-200.
- Jong-Gierveld, J. de, Empirisch onderzoek naar primaire sociale relaties. In Corver, C., Dumon, W. & Jonker, J. (red), *Primaire leefvormen: ontwikkelingen in theorieën, onderzoek en problemen in de jaren zeventig*, Amsterdam: SISWO-publicatie, 1985.
- Jong-Gierveld, J. de, Men and loneliness. in Lewis, R.A. & Salt, R.E. (eds), *Men in families*, New York: Sage, 1986.
- Jong-Gierveld, J. de & Liefbroer, A., *Studying status-transitions of young adults: a choice model (Congrespaper)*. Amsterdam, febr. 1987.
- Kamerman, S. & Hayes, C. (eds), *Families that work: children in a changing world*. Washington: National Academic Press, 1982.
- Kamerman, S.B., *Parenting in an unresponsive society*. New York: Free Press, 1980.
- Kanter, R. de, A Father is a bag full of money: the person, the position and the symbol of the father. In Knijn, T. & Mulder, A. (eds), *Unravelling Fatherhood*, Dordrecht: Foris, 1987.
- Katsh, B.S., Fathers and infants: reported caregiving and interaction. *Journal of Family Issues*, 1981,2,275-296.
- Keating, G. & Manning, T., Infant temperament and sex of infant: effects on maternal behavior. In Shereshefsky, P. & Yarrow, L. (eds), *Psychological aspects of a first pregnancy and early postnatal development*, New York: Raven Press, 1974.
- Kivits, T., De logica van de fallus. Irigaray en de symmetrie der geslachten. *Psychologie en Maatschappij*, 1986, 37, 415-427.
- Klaassen, C., *Sociologie van de persoonlijkheidsontwikkeling*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1981.
- Klaassen, C., Socialisatie: kind en gezin. In Peschar, J. & Wesselingh, A. (red), *Onderwijsociologie, een inleiding*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1985.
- Knijn, T., Motivaties voor moeder- en vaderschap. In Bandt, M. den e.a. (red), *Ouderschap in verandering*, Lisse: Swets & Zeitlinger, 1986.
- Knijn, T., Father, the dependent authority. In Knijn, T. & Mulder, A. (eds), *Unravelling Fatherhood*, Dordrecht: Foris, 1987.
- Knulst, W. & Schoonderwoerd, L., *Waar blijft de tijd? Onderzoek naar de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: SCP, 1983.
- Komter, A., *De macht van de vanzelfsprekendheid, relaties tussen vrouwen en mannen*. 's-Gravenhage: VUGA, 1985.
- Komter, A., Kinderverzorging en -opvoeding en macht in huwelijksrelaties. In Bandt, M. den e.a. (red), *Ouderschap in verandering*, Lisse: Swets & Zeitlinger, 1986.
- Komter, A., Why bad mothers are worse than bad fathers: power mechanisms in the family. In Knijn, T. & Mulder, A. (eds), *Unravelling Fatherhood*, Dor-

- drecht: Foris, 1987.
- Kristeva, J., (M)enige vrouwen. *Te Elfder Ure*, 1980, 27, 141-150.
- Lacan, J., The mirror stage as formative of the function of the I as revealed in psychoanalytic experience. *Ecrits, a selection*, London: Tavistock, 1949/1977.
 - Lacan, J., Some reflections on the ego. *International Journal of Psychoanalysis*, 1953, 34, 11-17.
- Lacan, J., The signification of the phallus. In *Ecrits*, London: Tavistock, 1958/1977.
- Lacan, J., Encore. *Le Séminaire, livre 20*, Parijs: Seuil, 1972/1984.
- Lacan, J., De agressiviteit in de psychoanalyse. *Te Elfder Ure*, 1985, 36, 167-187.
- Lakatos, I., *The methodology of scientific research programmes, Vol. 1*. London: Cambridge University Press, 1978.
- Lamb, M.E., The development of parent-infant attachments in the first two years of life. In Pedersen, F. (ed), *The father-infant relationship*, New York: Preager, 1980.
- Lamb, M.E., The development of father-infant relationships. In Lamb, M.E. (ed), *The role of the father in child development*, New York: Wiley, 1981, 2nd ed.
- Lamb, M.E., Maternal employment and child development: a review. In Lamb, M.E. (ed), *Nontraditional families: parenting and child development*, Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum, 1982.
- Lamb, M.E., Parental behavior and child development in nontraditional families: an introduction. In Lamb, M.E. (ed), *Nontraditional families: parenting and child development*, Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum, 1982.
- Lamb, M.E., The changing roles of fathers. In Lamb, M.E. (ed), *The Father's Role. Applied perspectives*, New York: Wiley, 1986.
- Lamb, M.E. et al., Effect of gender and caretaking role on parent-infant interaction. In Emde, R. & Harmon, R. (eds), *Attachment and affiliative systems: neurobiological and psychobiological aspects*, New York: Plenum, 1982 (a).
- Lamb, M.E. et al., Mother- and father-infant interaction involving play and holding in traditional and nontraditional Swedish families. *Developmental Psychology*, 1982 (b), 18, 215-221.
- Lamb M.E. et al., Varying degrees of paternal involvement in infant care: attitudinal and behavioral correlates. In Lamb, M.E. (ed), *Nontraditional families: parenting and child development*, Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum, 1982 (c).
- Lamb, M.E. & Sagi, A. (eds), *Fatherhood and family policy*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum, 1983.
- Lammers, S., Over lust en macht: feminisme en psychoanalyse opnieuw belicht. *Psychologie en Maatschappij*, 1981, 14, 65-96.
- Lammers, S., Het zit dieper. Vrouwenstudies en de theorie van Nancy Chodorow. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1985, 6, 22, 173-186.
- Laplanche, J. & Pontalis, J.B., *The language of psycho-analysis*. London: The Hogarth Press, 1967/1985.
- Lein, L., Male participation in home life: impact of social supports and breadwinner responsibility on the allocation of tasks. *The Family Coordinator*,

- 1979, 28, 489-495.
- Lemert, C. & Gillan, G., *Michel Foucault. Social Theory and Transgression*. New York: Columbia U.P., 1982.
- Levine, J., Redefining the childcare "problem" - men as child nurturers. *Childhood Education*, nov./dec. 1977, 55-61.
- Lewis, C., Newson, J. & Newson, E., Father participation through childhood and its relation to career aspirations and delinquency. In Beail, N. & McGuire, J. (eds), *Fathers: psychological perspectives*, London: Junction, 1982.
- Lewis, C., *Becoming a father*. Keynes: Open University Press, 1986.
- Lewis, C. & O'Brien, M., Constraints on fathers: research, theory and clinical practice. In Lewis, C. & O'Brien, M (eds), *Reassessing Fatherhood: new observations on fathers and the modern family*, London: Sage, 1987.
- Lorber, J., On the reproduction of mothering. *Signs*, 1981, 6, 3, 482-486.
- Lovell, A., Preface. In Castel, R., Castel, F. & Lovell, A. *The psychiatric society*, New York: Columbia University Press, 1982.
- Maccoby, E. & Jacklin, C., *The psychology of sex differences*. Stanford, 1974.
- Macdonell, D., *Theories of discourse*. Oxford: Basil Blackwell, 1986.
- Mackey, W. & Day, R., Some indicators of fathering behaviours in the United States: a cross-cultural examination of adult male-child interaction. *Journal of Marriage and the Family*, 1979, 41, 287-299.
- Mackey, W., *Fathering behaviours: the dynamics of the man-child bond*. New York: Plenum, 1985.
- Maier, R., Psychoanalyse als dubbelzinnige wegwijzer. *Psychologie en Maatschappij*, 1985, 31, 176-193.
- Manion, J., A study of fathers and infant caretaking. *Birth and the Family Journal*, 1977, 4, 174-179.
- Manschot Vincenot, A. & Haegen, R. van der, Op de rand van de divan. Een aanloop tot twee geschriften van L. Irigaray. *Te Elfder Ure*, 1980, 27, 109--118.
- Mansfield, P., Getting ready for parenthood: attitudes to and expectations of having children of a group of newly weds. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 1982, 2, 28-39.
- Marantz, S. & Mansfield, A., Maternal employment and the development of sex-role stereotyping in five to eleven year old girls. *Child Development*, 1977, 48, 668-673.
- Mare, J. de & Spoel, B., Feministische waarheid en macht in het meidenwerk. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1984, 197-220.
- McGuire, J., Gender-specific differences in early childhood: the impact of the father. In Beail, N. & McGuire, J. (eds), *Fathers: psychological perspectives*, London: Junction, 1982.
- McKee, L. , Fathers' participation in infant care: a critique. In McKee, L. & O'Brien, M. (eds), *The Father Figure*, London: Tavistock, 1982.
- McRae, S., *Cross-class families: a study of wives' occupational superiority*. Oxford: Clarendon Press, 1986.
- Mead, G.H., *Mind, Self & Society, from the standpoint of a social behaviorist*. Chicago, University of Chicago Press, 1934/1962.
- Mead, M., *Man en Vrouw: een studie over de sexen in een veranderende wereld*.

Utrecht, Bijleveld, 1949/1953.

- Miller, J.B., *Towards a new psychology of women* (1976). Harmondsworth: Penguin, 1988.
- Mischel, W., A social learning view of sex differences in behavior. In Maccoby, E. (ed), *The development of sex differences*, Stanford: Stanford University Press, 1966.
- Mitchell, J., *Psychoanalysis and Feminism*. Harmondsworth: Penguin, 1974/1979.
- Mitchell, J. & Rose, J. (eds), *Feminine Sexuality*. London: MacMillan, 1982.
- Moi, T., Patriarchal thought and the drive for knowledge. In Brennan, T. (ed), *Between feminism & psychoanalysis*, London: Routledge, 1989.
- Mooij, A., *Taal en Verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*. Meppel: Boom, 1975/1983.
- Mooij, A., Over wat verloren gaat. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 1979, 5, 3, 166-171.
- Mooij, A., De symbolische vader. In Ladan, A. e.a. (red), *De betekenis van de vader. Psychoanalytische visies op het vaderschap*, Meppel: Boom, 1985.
- Mooij, A., Over narcisme bij Freud en Lacan. *Te Elder Ure*, 1985, 28, 1, 158-166.
- Mooij, A., De vier vertogen bij Lacan. *Te Elfder Ure*, 1985, 36, 198-210.
- Moyaert, P., Jacques Lacan: begeerte-taal-subjectiviteit. In Berns, E. e.a. (red), *Denken in Parijs*, Alphen: Samson, 1981.
- Nava, M. & McRobbie, A. (eds), *Gender and generation*. London: MacMillan, 1984.
- Niphuis-Nell, M., Motivatie voor ouderschap: gangbare theorieën. In Veenhoven, R. & Wolk, E. v.d. (red), *Kiezen voor kinderen?*, Amsterdam: Intermediair, 1977.
- O'Brien, M., The working father. In Beail, N. & McGuire, J. (eds), *Fathers: psychological perspectives*, London: Junction, 1982.
- O'Neill, J., Sociological Nemesis: Parsons and Foucault on the therapeutic disciplines. In Wardell, M.L. & Turner, S.P. (eds), *Sociological Theory in Transition*, Boston, 1986, 21-35.
- Ortner, S., Is female to male as nature is to culture? In Rosaldo, M. & Lamphere, L. (eds), *Woman, Culture and Society*, Stanford: Stanford U.P., 1974.
- Osofsky, J. & O'Connell, E., Parent-child interaction: daughters' effects upon mothers' and fathers' behaviours. *Developmental Psychology*, 1972, 7, 157-168.
- Oudijk, C., *Sociale atlas van de vrouw*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1983.
- Oudijk, C., De feitelijke verdeling van ouderlijke taken tussen moeders en vaders. In Bandt, M. den e.a. (red), *Ouderschap in verandering*, Lisse: Swets & Zeitlinger, 1986.
- Outshoorn, J., *Een irriterend onderwerp: verschuivende conceptualisering van het sekseverschil*. Nijmegen: SUN, 1989.
- Owens, D., The desire to father: reproductive ideologies and involuntarily childless men. In McKee, L. & O'Brien, M. (eds), *The Father Figure*, London: Tavistock, 1982.
- Pakizegi, B., The interactions of mothers and fathers with their sons. *Child Development*, 1978, 49, 479-482.
- Parke, R. et al., Mother-father-newborn interaction: effects of maternal medication, labour, and sex of infant. *Proceedings of the American Psychological*

- Association*, 1972, 85-86.
- Parke, R. & Sawin, D., The family in early infancy: social interactional and attitudinal analyses. In Pedersen, F. (ed), *The father-infant relationship*, New York: Preager, 1980.
- Pasons, T., Age and sex in the social structure of the United States (1942). In Parson, T., *Essays in Sociological Theory*, Glencoe: The Free Press, 1954, rev. ed.
- Parson, T., The kinship system of the contemporary United States (1943). In Parson, T., *Essays in Sociological Theory*, Glencoe: The Free Press, 1954, rev. ed.
- Parsons, T., Certain primary sources and patterns of aggression in the social structure of the western world (1947). In Parson, T., *Essays in Sociological Theory*, Glencoe: The Free Press, 1954, rev. ed.
- Parsons, T., Psychoanalysis and the social structure (1950). In Parson, T., *Essays in Sociological Theory*, Glencoe: The Free Press, 1954, rev. ed.
- Parsons, T., The superego and the theory of social systems. In Parson, T., *Social structure and personality*, New York: McMillan, 1952/1964.
- Parsons, T., Family structure and the socialization of the child. In Parson, T. & Bales, R., *Family, socialization and interaction process*, Glencoe: The Free Press, 1955, 35-131.
- Parsons, T., The interpenetration of the two levels. In Smelser, N. & Smelser, W. (eds), *Personality and Social Systems*, New York: Wiley, 1958/1967.
- Parsons, T., Social structure and the development of personality: Freud's contribution to the integration of psychology and sociology. In Parson, T., *Social structure and personality*, New York: McMillan, 1958/1964.
- Parsons, T., Individual autonomy and social pressure: an answer to Dennis H. Wrong. *Psychoanalysis and the psycho-analytic review*, 1962, 49, 70-79.
- Parsons, T. & White, W., The link between character and society. In Parson, T., *Social Structure and personality*, New York: McMillan, 1964.
- Parsons, T., Cooley and the problem of internalization. In Reiss, A., *Cooley and sociological analysis*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1968.
- Pedersen, F. & Robson, K., Father participation in infancy. *American Journal of Orthopsychiatry*, 1969, 39, 466-472.
- Pedersen, F., Rubenstein, J. & Yarrow, L., Infant development in father-absent families. *Journal of Genetic Psychology*, 1979, 135, 51-61.
- Pedersen, F. et al., Parent-infant and husband-wife interactions observed at age 5 months. In Pedersen, F. (ed), *The father-infant relationship*, New York: Preager, 1980.
- Pedersen, F., Research issues related to fathers and infants. In Pedersen, F. (ed), *The father-infant relationship*, New York: Preager, 1980.
- Pedersen, F. et al., Variation in infant experience associated with alternative family roles. In Laosa, L.M. & Sigel, I.E. (eds), *Families as learning environments for children*, New York: Plenum, 1982, 203-221.
- Perrucci, C. et al., Determinants of male family-role performance. *Psychology of Women Quarterly*, 1978, 3, 53-66.
- Peterson, G. et al., The role of some birth-related variables in father attachment. *American Journal of Orthopsychiatry*, 1979, 49, 330-338.
- Philp, M., Foucault on power: A problem in radical translation?. *Political Theo-*

- ry, 1983, 11, 1, 29-52.
- Pleck, J. H., Men's family work: three perspectives and some new data. *The Family Coordinator*, 1979, 28, 481-488.
- Pleck, J., Husbands' paid work and family roles: current research issues. In Lopata, L. & Pleck, J. (eds), *Research in the interweave of social roles (vol. 3): Families and jobs*, Greenwich CT: JAI Press, 1983.
- Pleck, J., *Working wives, working husbands*. Beverly Hills: CA Sage, 1985.
- Pleiter, A., Meisjes en de fantasie van vrouwelijkheid. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1984, 182-196.
- Pleiter, A., Over fantasie. *Comenius*, 1985, 17, 70-80.
- Pruett, K.D., Infants of primary nurturing fathers. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 1983, 38, 257-281.
- Radin, N., Childrearing fathers in intact families: some antecedents and consequences. *Merrill-Palmer Quarterly*, 1981, 27, 4, 489-514.
- Radin, N., Primary caregiving and role-sharing fathers. In Lamb, M.E. (ed), *Nontraditional families: parenting and child development*, Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum, 1982.
- Radin, N. & Sagi, A., Childrearing fathers in intact families, Israel and the U.S.A.. *Merrill-Palmer Quarterly*, 1982, 28, 1, 111-136.
- Radin, N. & Russell, G., Increased Father Participation and Child Development Outcomes. In Lamb, M. & Sagi, A. (eds), *Fatherhood and family policy*, Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum, 1983.
- Radin, N. & Goldsmith, R., Caregiving fathers of preschoolers: four years later. *Merrill-Palmer Quarterly*, 1985, 31, 375-383.
- Rebelsky, F. & Hanks, C., Fathers' verbal interaction with infants in the first three months of life. *Child Development*, 1971, 42, 63-68.
- Reis, H. & Wright, S., Knowledge of sex-role stereotypes in children aged 3 to 5. *Sex Roles*, 1982, 8, 10, 1049-56.
- Rendina, I. & Dikerscheid, J., Father-involvement with first-born infants. *The Family Coordinator*, 1976, 25, 373-378.
- Richards, M., Dunn, J. & Antonis, B., Caretaking in the first year of life: the role of father's and mother's social isolation. *Child Care, Health and Development*, 1977, 3, 23-36.
- Robinson, B.E., Men caring for the young: an androgynous perspective. *The Family Coordinator*, 1979, 28, 553-560.
- Rosaldo, M., Woman, culture and society: a theoretical overview. In Rosaldo, M. & Lamphere, L. (eds), *Woman, culture and society*, Stanford: Stanford University Press, 1974.
- Rose, J., Introduction 2. In Mitchell, J. & Rose, J. (eds), *Feminine Sexuality: Jacques Lacan and the école freudienne*, London: MacMillan, 1982.
- Rose, J., Femininity and its discontents. *Feminist Review*, 1983, 24, 5-21.
- Rossi, A.S., On the reproduction of mothering. *Signs*, 1981, 6, 3, 492-500.
- Rubin, J. et al., The eye of the beholder: parents' views on sex of newborns. *American Journal of Orthopsychiatry*, 1974, 44, 512-519.
- Rubin, L., *Intimate strangers*. Glasgow: Fontana/Collins, 1983/1985.
- Russell, G., The father role and its relation to masculinity, femininity, and androgyny. *Child Development*, 1978, 49, 1174-1181.
- Russell, G., Shared-Caregiving families: an Australian Study. In Lamb, M.E.

- (ed), *Nontraditional families: parenting and child development*, Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum, 1982.
- Russell, G. & Radin, N., Increased paternal participation: the fathers' perspective. In Lamb, M. & Sagi, A. (ed), *Fatherhood and family policy*, Hillsdale N. J.: Lawrence Erlbaum, 1983.
- Russell, G., *The changing role of fathers*. Milton Keynes: Open University Press, 1983.
- Russell, G., Primary caretaking and role-sharing fathers. In Lamb, M.E. (ed), *The Father's Role, applied perspectives*, New York: Wiley, 1986.
- Safilios-Rothschild, C., *Love, sex, and sex roles*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977.
- Sagi, A., Antecedents and consequences of various degrees of paternal involvement in child rearing: The Israeli Project. In Lamb, M.E. (ed), *Nontraditional families: parenting and child development*, Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum, 1982.
- Sawin, D. & Parke, R., Fathers' affectionate stimulation and caregiving behaviors with newborn infants. *The Family Coordinator*, 1979, 28, 509-513.
- Sayers, J., Seksuele tegenspraken. Over Freud, psychoanalyse en feminisme. *Psychologie en Maatschappij*, 1985, 31, 194-214.
- Sayers, J., *Sexual contradictions: psychology, psychoanalysis, and feminism*. London: Tavistock, 1986.
- Schafer, R., Internalization: process or fantasy?. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 1973, 27, 411-436.
- Scott-Heyes, G., The experience of perinatal paternity and its relation to attitudes to pregnancy and childbirth. In Beail, N. & McGuire, J. (eds), *Fathers: psychological perspectives*, London: Junction, 1982.
- Seidler, V.J., Reason, desire and male sexuality. In Caplan, P. (ed), *The cultural construction of sexuality*, London: Tavistock, 1987.
- Selby, J., *Individual and social determinants in adult identity formation: the cases of two women research students*. niet gepubliceerd manuscript, febr. 1986.
- Selby, J.M., *Feminine Identity and contradiction, women research students at Cambridge University*. Ph. D. thesis, University of Cambridge, 1984.
- Sevenhuijsen, S., Equality, power and rights in feminist theorizing about fatherhood: some remarks. In Knijn, T. & Mulder, A. (eds), *Unravelling Fatherhood*, Dordrecht: Foris, 1987.
- Sevenhuijsen, S., *De moraal van het feminisme*. oratie, Utrecht (R.U.U.), 16 mei 1990.
- Siegal, M., Are sons and daughters treated more differently by fathers than by mothers?. *Developmental Review*, 1987, 7, 183-209.
- Simon, M., Jacques Lacan, of het nooit bevredigde verlangen. *Te Elfder Ure*, 1980, 27, 86-105.
- Singer, E., De eenheidsmythe in de vrouwenbeweging. Een kritiek op de 'vrouwelijke' empathie en het 'moederlijke' denken in de theorieën van Nancy Chodorow en in de vrouwenbeweging. *Kongresbundel Winteruniversiteit Vrouwenstudies*, Nijmegen, 1983, 146-152.
- Skaalvik, E.M., Sex differences in global self-esteem. A research review. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 1986, 30, 167-179.
- Smith, C. & Lloyd, B., Maternal behavior and perceived sex of infant: revisited.

- Child Development*, 1978, 49, 1263-1265.
- Sociaal Cultureel Rapport 1988, Den Haag: SCPB, 1988.
- Sommer, A. & Grotenhuis, S., Waarom een discussie over de mogelijkheid van een algemene theorie van vrouwelijkheid?. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1983, 4, 522-528.
- Sommer, A. & Dornekater, M., De algemene theorie van vrouwelijkheid nader bezien. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1983, 4, 544-562.
- Sommer, A., Het Bureau. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1985, 6, 21, 70-93.
- Sommer, A. & Lammers, S., Moederen over Chodorow. Inleiding op het thema. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1985, 6, 22, 150-153.
- Spelke, E. et al., Father interaction and separation protest. *Developmental Psychology*, 1973, 9, 83-90.
- Staines, G. & Pleck, J., *The impact of work schedules on the family*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1983.
- Stevenson, M.R. & Black, K.N., Paternal absence and sex-role development: a meta-analysis. *Child Development*, 1988, 59, 793-814.
- Stockard, J. & Johnson, M.M., *Sex Roles. Sex inequality and sex role development*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1980.
- Tasch, R., The role of the father in the family. *Journal of Experimental Education*, 1952, 20, 4, 319-361.
- Tauber, M.A., Sex differences in parent-child interaction styles during a free-play session. *Child Development*, 1979, 50, 981-988.
- Teicholz, J.G., Psychological correlates of voluntary childlessness in married women. In Levant, R.F. & Nickerson, E.T. (eds), *Mothering & Fathering: dispelling myths, creating alternatives*, Weston, Mass.: Boston Professional International, 1979.
- Teunissen, H., De betekenis van Lacan. "Ik ben geen dichter, maar een gedicht". *De Groene Amsterdammer*, 18 nov. 1981, 16-17.
- Teunissen, H., Het fallogocentrisme bij Freud en Lacan. *Psychologie en Maatschappij*, 1982, 18, 126-133.
- Urberg, K.A. & Labouvie-Vief, G., Conceptualization of sex roles: a life span developmental study. *Developmental Psychology*, 1976, 12, 15-23.
- Urwin, C., Power relations and the emergence of language. In Henriques, J. et al., *Changing the subject. Psychology, social regulation and subjectivity*, London: Methuen, 1984.
- Urwin, C., Developmental psychology and psychoanalysis: Splitting the difference. In Light, P. & Richards, M. (eds), *Children in social worlds*, Polity Press, 1985.
- Urwin, C., Constructing motherhood: the persuasion of normal development. In Steedman, C. e.a. (red), *Language, gender and childhood*, London: Routledge, 1985.
- Ven, C. van de, Vrouwen variées: omtrent de vrouwelijke sekse en een Vrouwelijke identiteit. Een empirische verkenning van Chodorow. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1985, 6, 22, 163-172.
- Verheijen, C. & Lambèrt, D., Perceptie en beleving van de ouder-kind relatie: verschillen tussen moeders en vaders. In Bandt, M. den e.a. (red), *Ouderschap in verandering*, Lisse: Swets & Zeitlinger, 1986.
- Verheijen, C., Mother knows best: for him the play, for her the rest. In Knijn,

- T. & Mulder, A. (eds), *Unravelling Fatherhood*, Dordrecht: Foris, 1987.
- Vintges, K., De verdwenen vrouw en stijlen van vrouwelijke subjectiviteit: feminisme: dekonstruktie en constructie. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1986, 27, 290-301.
- Vintges, K., Van inzicht naar uitzicht: over psykompleks en de constructie van subjectiviteit. *Psychologie en Maatschappij*, 1986, 34.
- Vintges, K., Waarom voor de verdwenen vrouw de politiek niet alles is. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 1987, 31, 351-354.
- Vliet, K. van & Fischer, A., Geslachtsidentiteit en gezinsstructuur, een vervolg op het Chodorow-debat. *Psychologie en Maatschappij*, 1985, 9, 3, 391-398.
- Vollebergh, W., De a-symmetrie in het 'symmetrisch gezin'. *Sociale Wetenschappen*, 1986, 29, 4, 295-321.
- Vos, E.L. de, De verzorgende vaders en hun 'arbeid, werk en handelen' in de huishouding 1. *Tijdschrift voor Huishoudkunde*, 1986, 7, 3, 65-71.
- Vos, E.L. de, De verzorgende vaders en hun 'arbeid, werk en handelen' in de huishouding 2. *Tijdschrift voor Huishoudkunde*, 1986, 7, 4, 104-112.
- Vries, P. de (red), *Aan het hoofd van de tafel, een bundel feministische artikelen over vaderlijk gezag*. Amsterdam: Van Genneep/SARA, 1988.
- Waal, M. de, Meisjes van dertien. In Meijer, E. (red), *Alledaags leven: vrije tijd en cultuur*, conferentieverlag, Tilburg, 1985/1987.
- Walkerdine, V., Developmental psychology and the child-centred pedagogy: the insertion of Piaget into early education. In Henriques, J. et al., *Changing the subject. Psychology, social regulation and subjectivity*, London: Methuen, 1984.
- Walkerdine, V., Some day my prince will come: young girls and the preparation for adolescent sexuality. In McRobbie, A. & Nava, M. (eds), *Gender and Generation*, London: MacMillan, 1984.
- Walkerdine, V., On the regulation of speaking and silence: subjectivity, class and gender in contemporary schooling. In Steedman, C. e.a. (eds), *Language, gender and childhood*, London: Routledge, 1985.
- Walkerdine, V., No laughing matter: girls' comics and the preparation for adolescent sexuality. In Broughton, J. (ed), *Critical theories of psychological development*, New York: Plenum, 1987.
- Wandersman, L.P., The adjustment of fathers to their first baby: the roles of parenting groups and marital relationship. *Birth and the Family Journal*, 1980, 7, 155-162.
- Webb, N.B., *Preschool children with working parents: an analysis of attachment relationships*. Lanham: U.P. of America, 1984.
- Weber, S., De betekenis van de fallus. *Te Elfder Ure*, 1985, 36, 188-197.
- Weeda, C.J., Leefvormen en beleid. In Brinkgreve, C. e.a., *Relaties: over de gevolgen van een nieuwe moraal*, Nijkerk: Intro, 1980, 115-134.
- Weeda, I., *Het Liefdesethos voor vrouwen*. Groningen, Rede, 10 juni 1986.
- Weinraub, M. & Frankel, J., Sex differences in parent-infant interaction during free play, departure and separation. *Child Development*, 1977, 48, 1240-1249.
- Weiss, R., Men and the family. *Family Process*, 1985, 24, 49-58.
- Wentworth, W., *Context and Understanding: An Inquiry into socialization theory*. New York: Elsevier, 1980.

- White, D., Woollett, A. & Lyon, L., Fathers' involvement with their infants: the relevance of holding. In Beail, N. & McGuire, J. (eds), *Fathers: psychological perspectives*, London: Junction, 1982.
- White, H., Michel Foucault. In Sturrock, J. (ed), *Structuralism and since, from Lévi Strauss to Derrida*, Oxford: Oxford U.P., 1979.
- Whitford, M., Rereading Irigaray. In Brennan, T. (ed), *Between feminism & psychoanalysis*, London: Routledge, 1989.
- Wiemann, B., Van kinderopvangcentra naar gedeeld ouderschap. *Kongresbundel Winteruniversiteit Vrouwenstudies*, Nijmegen, 1983.
- Wilson, E., Psychoanalysis: psychic law and order. *Feminist Review*, 1981, 8.
- Wilson, G., The sociobiology of sex differences. *Bulletin of the British Psychological Society*, 1979, 32, 350-353.
- Woollett, A., White, D. & Lyon, L., Observations of fathers at birth. In Beail, N. & McGuire, J. (eds), *Fathers: psychological perspectives*, London: Junction, 1982.
- Wrong, D., The oversocialised conception of man in modern sociology. *American Sociological Review*, 1961, 26, 183-193.
- Yarrow, L., How to get your husband to help. *Parents*, may 1982, 55-59.
- Yarrow, M.R. et al., Child rearing in families of working and non-working mothers. *Sociometry*, 1962, 25, 122-140.
- Zijp, A., De Tina, populaire fictie voor meisjes. In Meijer, E. (red), *Alledaags leven: vrije tijd en cultuur*, Tilburg, conferentieverslag, 1985/1987.
- Zijp, A., Tekening, tekst en verbeelding in de Tina-strip. *Tijdschrift voor Politieke en Sociale Vorming*, 1988, 4, 24-27.

Personenregister

- Abrahams, B. 158, 160
 Adams, P. 67
 Aerts, M. 78
 Aldous, T. 165, 166
 Andres, P. 169
 Badinter, E. 129
 Ban, P. 153, 156, 183
 Barnett, R. 154, 156, 166, 168, 170,
 172, 173, 177, 179, 180, 183,
 184, 186
 Baruch, G. 154, 156, 166, 168, 170,
 172, 173, 177, 179, 180, 183,
 184, 186
 Baumrind, D. 160, 169, 190, 194
 Belsky, J. 153-156, 159, 169, 181,
 183
 Bem, S. 158, 177, 187, 197
 Benjamin, J. 13
 Benvenuto, B. 88, 90, 92, 95, 96,
 98, 99, 100
 Berger, P. 21, 113, 116
 Bielby, D. 159
 Biller, H. 165
 Black, K. 40, 162, 164-166, 182, 190
 Boomkens, R. 83, 84
 Booth, A. 155, 157, 175, 176, 181
 Bowie, M. 93
 Bram, S. 160, 171-173
 Brennan, T. 36, 78, 120
 Brown, B. 72
 Brown Parlee, M. 72
 Bruijn, G. de 116
 Carlson, B. 154, 155, 160, 168, 181,
 183
 Chodorow, N. 13-17, 39-52, 54, 56,
 58-75, 77, 80, 118, 121, 122,
 124, 125-128, 131, 133, 134,
 135, 138, 147-152, 154, 155,
 156-159, 161, 162, 164-167,
 169, 170, 178-184, 188, 189,
 191-194, 196, 197, 198, 199,
 201, 202-208
 Clerkx, L. 85
 Cohen, S. 169, 170
 Coverman, S. 175
 Coward, R. 78, 79, 84, 101, 102, 106
 Cowie, E. 101
 Davidson, L. 44, 45
 Day, R. 83, 110, 177
 Dews, P. 84-86
 Dinnerstein, D. 13, 69
 Dornekater, M. 66, 78-80, 117
 Drenth, A. van 78
 Dreyfus, H. 82
 Duindam, V. 32, 37, 43, 49, 69, 74, 116
 Dunn, J. 185
 Edwards, J. 155, 157, 181
 Eiduson, B. 166, 179, 180, 183-185
 Ericksen, J. 174, 175, 195
 Feldman, S. 153, 156, 172, 174, 183,
 186
 Ferenczi, S. 22
 Field, T. 158, 159
 Fine, R. 173, 174, 177
 Fischer, A. 152, 156, 166-168, 182, 183,
 189
 Flax, J. 13
 Foucault, M. 15, 65, 75, 77-88, 101,
 102, 103, 104, 106, 107, 111, 114,
 116, 117, 118, 119, 121, 126
 Frain, J. de 179, 184, 190
 Freud, S. 14, 16, 19, 20, 22-29, 31, 32,
 37, 38, 41, 48, 50, 51-56, 63, 68,
 74, 75, 88-90, 92-94, 96, 123, 124,
 134, 153, 202, 204
 Gallop, J. 96-99, 101, 128
 Geulen, D. 27, 35
 Giddens, A. 72
 Gillan, G. 82-84
 Gold, D. 151, 169
 Goldsmith, R. 179, 180, 184
 Gordon, C. 44, 45
 Gottschalch, W. 31-36, 48, 124
 Groen, J. 54
 Grooten, A. 97, 99, 100, 119, 120
 Haegen, R. van de 92
 Hagemann-White, C. 128, 129, 151
 Hansson, R. 168, 170, 181
 Hayes, C. 148, 162, 163, 170, 194
 Henriques, J. 78, 79, 87, 117, 118, 129

- Hetherington, E. 164
 Hoffman, L. 148, 162, 163, 181, 194
 Hollway, W. 78-81, 87, 102, 107,
 108, 109-111, 114, 115, 116,
 117, 119, 129, 130
 Huber 173-175
 Hudson, B. 101, 102, 112-114
 Hunt, J. 165, 170, 195
 Hunt, L. 165, 170, 195
 Hurrelmann, K. 35
 Huston, A. 151, 152, 155, 181
 Hyde, J. 158, 187
 Ingleby, D. 133
 Irigaray, L. 48, 53, 66, 69, 74, 124
 Jacklin, C. 129, 130, 150-152, 155,
 181, 185, 206
 Johnson, M. 13, 54
 Kamerman, S. 148, 162, 163, 170,
 194
 Kennedy, R. 92, 95, 96, 98-100
 Kivits, T. 92, 94-101
 Klaassen, C. 35, 36, 57
 Knulst, W. 177
 Komter, A. 116, 199
 Kramer Gordon, L. 44, 45
 Lacan, J. 15, 65, 67-69, 75, 77-81,
 87-102, 106, 107, 111, 114,
 115, 117, 119, 120, 121, 123,
 126, 128
 Lakatos, I. 86, 119
 Lamb, M. 148, 152, 153, 156, 159,
 162, 163, 170, 172, 174,
 181-183, 185, 186, 190, 194
 Lammers, S. 56, 67, 68, 70, 78, 80,
 81, 87, 117, 118
 Laplanche, J. 23, 89, 93
 Lemert, C. 82-84
 Lewis, C. 153, 156, 172, 183, 185
 Lloyd, B. 155, 186
 Lorber, J. 72
 Lovell, A. 77
 Luckmann, T. 21, 113, 116
 Maccoby, E. 129, 130, 150-152,
 155, 181, 185, 206
 Macdonell, D. 83, 85, 87
 Manion, J. 180, 184
 Mansfield, A. 154, 155, 168, 171,
 181, 185
 Mansfield, P. 160, 173
 Marantz, S. 154, 155, 168, 171, 181, 185
 Mare, J. de 101, 103, 104, 113, 114
 McGuire, J. 152, 153, 155-157
 McKee, L. 175, 176
 McRae, S. 173
 Mead, G. 27, 115
 Miller, J. 13, 68
 Mitchell, J. 69
 Moi, T. 66, 67, 73
 Mooij, A. 88-95, 100, 101, 120
 Moyaert, P. 89
 Newson, E. 172, 183
 Newson, J. 172, 183
 O'Brien, M. 172
 Ortner, S. 100
 Parke, R. 153-157, 181-183
 Parsons, T. 13-16, 19-21, 24-29, 31, 35,
 37, 41, 45, 47, 48, 50, 51, 56-61,
 63, 64, 67, 68, 71, 115, 117, 118,
 121, 123, 124, 126, 193, 201, 203,
 204
 Pedersen, F. 153, 155, 156, 158, 159,
 166, 183, 185
 Perrucci, C. 172, 174, 175
 Peterson, G. 159
 Phillis, D. 158, 187
 Philp, M. 86
 Pleck, J. 170, 187, 190
 Pleiter, A. 78, 101
 Pontalis, J. 23, 89, 93
 Pruett, K. 152, 155, 166, 179, 181, 183,
 184
 Rabinow, P. 82
 Radin, N. 152, 156, 166-171, 177, 179,
 180, 182-185
 Rendina, I. 153, 156, 183
 Richards, M. 185
 Robson, K. 153, 155, 156, 183, 185
 Rose, J. 36, 37, 67, 68, 78, 79, 119, 123,
 128
 Rosenthal, K. 179, 184
 Rubin, J. 152, 155, 181
 Rubin, L. 13
 Russell, G. 152, 156, 160, 168, 174,
 175-178, 182, 185, 186
 Safilios-Rothschild, C. 39-41, 45
 Sagi, A. 167-170, 180, 183, 184

- Sawin, D. 153-157, 181, 183
 Sayers, J. 13, 68, 69
 Schafer 23, 24
 Schoonderwoerd 177
 Seidler 86
 Selby 102, 111, 112
 Siegal 151, 152, 155, 157, 181, 194
 Simon 90, 91, 93
 Smith 155, 186
 Sociaal Cultureel Rapport 13, 74
 Sommer, A. 66, 78-80, 101, 102, 105, 106, 113, 114, 117
 Spelke, E. 167
 Spitze, G. 173-175
 Spoel, B. 101, 103, 104, 113, 114
 Stevenson, M. 162, 164-166, 182, 190
 Stockard, J. 13, 54
 Tauber, M. 155, 181, 191
 Teunissen, H. 91
 Urwin, C. 101, 104, 105, 113, 129
 Ven, C. van de 61, 70, 191
 Vintges, K. 79, 80, 83, 86, 87, 118
 Vliet, K. van 152, 156, 166-168, 182, 183, 189
 Vollebergh, W. 174, 175
 Walkerdine, V. 102, 110, 111, 114, 115, 116, 129
 Wentworth, W. 19-22, 25-29
 Westerbeek, J. 85
 White, D. 154, 155
 Whitford, M. 66
 Wiemann, B. 41
 Wilson, G. 48, 108
 Woollett, A. 152, 153, 155, 156, 181, 183
 Wrong, D. 20, 25-27, 29, 31, 56, 58, 59, 67, 103, 118, 124
 Yarrow, L. 175-177
 Yarrow, M. 185
 Zijp, A. 101

Summary

This study aims to further the development of a research tradition in which both psychoanalytic and social-scientific concepts are used to gain insight into the gender identities of women and men, and into the social contexts, in which these identities arise and develop. Among the writers who belong to this tradition are: T. Parsons (1943), J.B. Miller (1976), D. Dinnerstein (1976), N. Chodorow (1978), J. Flax (1978), J. Stockard & M. Johnson (1980), L. Rubin (1983), J. Sayers (1986) and J. Benjamin (1987). There are several points on which not all of the above mentioned authors agree, so the term 'research tradition' may suggest a greater degree of unity than can in fact be found.

For three reasons, I have focussed particularly on the work of Nancy Chodorow. In the first place, I regard Chodorow's theory as an important *scientific* achievement. Chodorow (1978) tries to offer a systematic explanation for the fact that women remain primarily responsible for child care and household tasks. In her analysis she makes ingenious use of both psychoanalytical and sociological concepts.

In the second place, I regard that Chodorow's theory (1978) as *relevant for society at large*. More and more Dutch people state that women and men should share both unpaid work in the household and child care, and paid work outside the home (Sociaal Cultureel Rapport, 1988). However, the reality does not (yet?) correspond with these statements of opinion. The government is also concerned with this problem. The so called '1990 measure' is intended to stimulate girls and women to work outside the home. In this context, the theory of Chodorow can be used to highlight the fact that the contribution of the men has been left out of the picture. At this moment, however, it is even more important, one could argue, to stimulate men to do more in the home, than to stimulate women to do more outside it. In the ideal situation there would be no conflict between these two developments, of course: they would go hand in hand. If the government keeps focussing in a one-sided way only on women, however, this will probably lead to women having a double task, not to an increase in the participation of men. For children in particular, so one can read in Chodorow, it is important not only to have a mother who is (part time) working outside the home, but also to have a father who does his share in looking after the children and the household.

Chodorow's theory is also relevant to some of the other problems that beset our society. I mention here: the devaluation of women and femininity, sexism, and the most frequently occurring problems in heterosexual relationships. One can use Chodorow's work to predict that there will be less of these problems when a generation of people comes about that has grown up with equally-sharing parents. An important reason for this would be that in this new situation, there could be other, more positive definitions of masculinity than just the denial of femininity.

In the third place, I take the work of Chodorow as my starting point, because it has become pivotal in a *discussion* that has implications for the social sciences more generally. The question here is: is thinking in terms of 'socialisation'

outdated, mistaken and maybe even dangerous?

Below I will demonstrate that the concept 'socialisation' has not always had the same meaning. At the end of the last century it did not mean the same as it does now. Previously, people had the idea that the individual was an entity that existed prior to the workings of the society, and one which should be adapted to society. Later, people came to think that there existed no human personality before the workings of society. In this book I will try to demonstrate that both the first and the second way of thinking can easily lead to a form of reductionism.

At this moment in time there are also different definitions of 'socialisation' on offer. In some of the current definitions adaptation to society is stressed, in others the formation of the personality. Again, there is a growing number of people who are critical of all thinking in terms of 'socialization'. I venture to speak of the 'new consensus' that the concept of socialization *per se* is fruitless. I will mention a few points of the new radical critics here: there is said to be a misconceived gap between 'individual' and 'society', or -even stronger- 'individual' and 'society' are said not to be the right terms to think about these processes. And, finally, describing how individuals are determined by their social environment is said to make a contribution to this very process. It may not be superfluous to give an example of this last point: an elaborate description of how the socialization of women in present society leads them to take a traditional role is said to offer a one-sided view. A universal pretension is said to be suggested by the exclusion of other less traditional images. This makes thinking in terms of socialization a 'dangerous' activity, according to the radical critics.

Chodorow's theory, in particular, has become the target of criticism in this discussion. In my book the arguments are examined in detail. There is more at stake here than the theory of Chodorow. In fact the discussion is about socialization theory generally. Thus, the central focus of this book is Chodorow's work (1978). An exhaustive account of her views is given. I try to make clear in what sense Freud's psychoanalysis and Parsons' sociology have inspired her.

The most general formulation of the question that I want to answer is: *can Chodorow's theory (1978) stand the test of criticism?* This question has been subdivided into fourteen more specific questions. Before listing these questions and summarizing the answers given to them, I will first explain the structure of this book.

Chapter 1 gives a global overview of the way in which the meaning of the concepts 'socialization' and 'internalization' has changed over the last century. On the basis of this I show that there have been combinations of psychoanalysis and sociology that have led to the view that human beings are socializable through and through. The roots and the history of this problem are considered at length, because of criticisms that have been leveled at Chodorow later on. Chapter 2 deals with a further problem that can be encountered, when a psychoanalytic perspective is brought into the social sciences, the problem of 'biologism'. This problem can be illustrated by pointing to Freud's remark that

"anatomy is destiny". Some critics have also claimed to discern this problem in Chodorow's work.

In Chapter 3 Chodorow's theory is explicitly introduced. We return here to the themes treated in the first two chapters. In addition behavioristic criticisms of concepts such as 'internalization' are considered.

In Chapter 4 the theory of Chodorow is compared with the works of her two most important sources of inspiration: Freud and Parsons. After that some recent developments in Chodorow's own theorizing are discussed.

In Chapters 5 and 6 a systematic inventory is made of the main criticisms that have been leveled at the work of Chodorow. These criticisms are not just reported but also evaluated. Chapter 6 takes the 'French-inspired' criticisms as its central focus.

After Chapter 7, the conclusion of the theoretical part of this study, the second part turns to the question of empirical support for Chodorow's theory.

Chapter 8 presents a thought experiment: what effects of certain specified parenting arrangements (such as symmetrical families or role-reversed families) can be predicted on the basis of Chodorow's theory upon the gender identities of children who grow up in these arrangements?

In Chapter 9 some propositions of Chodorow are confronted with a set of empirical studies. This leads to a tentative evaluation of the propositions in question.

In Chapter 10 a number of methodologically weak points of the various studies are discussed. In this context recommendations are given that could be used in the designing of a new study to test, and possibly modify, the theory of Chodorow.

Let us now then turn to the explicit answering of the fourteen questions that together make up the problematic of this book.

The first question was whether, in Chodorow's model, motivation is completely determined by the internalization of social norms. In Chapter 3 and Chapter 5 and elsewhere it is made clear that this is not the case. According to Chodorow, motivation is structured by both the internalization of object-relations (early developmental processes) and the internalization of norms and values (more explicit processes of socialization). In the traditional family situation these processes will reinforce one another -which, incidentally, does not mean that they are one and the same thing. In all kinds of non-traditional situations the interaction between these two processes will be more complex. Conflicts between them could possibly arise. In 3.3 an example of this is worked out. We conclude that Chodorow's combination of psychoanalysis and sociology does not lead to an 'oversocialized conception of [wo]man'.

Inspired by Chodorow's ideas, and in connection with them, I have gone on to construct an analytical scheme, in which three levels are taken into account: 1) the actual working/parenting arrangement; 2) norms and values regarding this; 3) the personality structure which is laid down in the early years. In 5.4 this scheme has been applied to the question of whether women (want to) work outside the home. This entails distinguishing eight possible situations, each with their own conflicts (and harmonies!). In this way it is possible to investigate,

which situations currently prevail, where the frictions are, and so on.

The second question was how Chodorow's theory relates to Parsons' theory on the issue just discussed. In Parsons' model individuality is completely at the service of the functioning of society. He sees the personality-system as an effect of the system of society. The most obvious example of this is his view that the motivation to do something comes into being as an effect of internalized expectations. So people are said to develop a 'need disposition' to behave in ways that are wished for by society. One of the problems of Parsons' model is that it cannot distinguish between the internalization of norms/expectations on the one hand and of object-relations on the other. For him this amounts to the same thing. It is precisely this, however, that leads to his specific conception of wo[man]. By making the above-mentioned distinction, Chodorow can avoid Parsons' 'oversocialized conception'.

The third question had to do with the 'legitimacy' of combinations of psychoanalysis and sociology generally. Do such combinations *necessarily* entail a contradiction in terms? For a large part this is a matter of definitions. When psychoanalysis and sociology are defined in such a way that there can be no overlap between them (for instance because of conflicting premises), it follows logically that they cannot be combined.

However, some arguments for the incompatibility of psychoanalysis and sociology are untenable. In this context we have discussed the argument that "the basic premise and indeed starting point of psychoanalysis" is that the internalization of norms does not work (Rose, 1983, p. 9). Against this, I show that Freud considers the internalization of norms as an efficacious process (Freud, 1915, p. 47). Of course the individual has to pay a price for this, in Freud's view, but that is another question. A second argument that I deploy in this discussion is Freud's account of the super-ego. For Freud's theorizing about the development of the super-ego explicitly presupposes an internalization-model.

Considering Chodorow's theory, I conclude that this can be called both sociological and psychoanalytical. I see no contradictions here. But let me stress again: for a large part this is a question of definitions. My (rather loose) criteria for what is psychoanalysis and what sociology can be found in Chapters 5 and 7.

The fourth question concerned the role of biological factors in the work of Chodorow. Are women and men, in spite of Chodorow's statements to the contrary, delivered up in her theory to their biology? Body and biology do play a part in the thinking of Chodorow, but their role is not direct and unmediated. In her model women do not take up mothering *because* they have a womb. It is not male genes that cause men to work outside the house. Women do not develop permeable ego-boundaries under the influence of hormones, any more than men acquire rigid ego-boundaries because of the presence of a penis. Chodorow's theory concerns bodies in a specific social context. It is important what a body 'means'. In the traditional family situation, for instance, a mother experiences a daughter differently from a son, according to Chodorow. She

experiences a daughter, more than a son, as part of herself. This is not caused by the fact that she, and her daughter, have a womb. Much more important is the question what the female body of her daughter *means* to the mother. And this signifying process is influenced by the fact that the mother herself has also been mothered by a woman. All these things have more to do with parenting arrangements, and thus with social structures, than with biological factors. A second example of this is given in 3.4.

So the answer to the fourth question is that in Chodorow's theory biology and the body always play their role in a specific social context. What is important is the signifying process, and this is very strongly influenced by social factors. There are no unmediated workings of biology or the body.

The fifth question pertained to the complex internalization-concept that Chodorow uses. Is this more complex than necessary? Would it not be enough to show how certain gender-specific behaviors of women and men are 'reinforced' by certain features of the environment in which they live? Behaviorists, in particular, pose this question. Their explicit guiding principle is: the less one has to work with inner processes or internalization the better -that is, the more scientific. It is my view, however, that behaviourism, like sociologism and biologism, is a form of reductionism. Behaviorists postulate a *direct* link between environment and behavior. When the environment, or more specifically, the 'schedule of reinforcement', is changed, behavior will automatically change too. "Change need not wait" is their optimistic maxim. This way of reasoning in fact denies people an identity, because they are defined as completely determined by the environment as this is at a specific point in time. This also makes behaviorism ahistorical. In Chodorow's theory, however, the effects of the environment on behavior are not unmediated. In her view women and men are beings with a history that is more complex than simply a 'reinforcement-history'. By way of internalizing object-relations and norms, people develop their identity in a way that is not easily changed. This identity plays a relatively autonomous role in the context of their life span. In Chodorow's view there is, therefore, no unmediated link between environment and behavior.

A number of people have made use of the work of Foucault and/or Lacan to criticize Chodorow. The sixth question related to the picture that the French-inspired critics paint of Chodorow's theory and of socialization thinking more generally. Is this picture authentic, or is it a caricature? In 6.2 an overview has been presented of the criticisms referred to. In 6.7 (and partly also in 5.2) it has been shown that the description of the critics is in fact a caricature in many respects. I will give here two examples of this. In the first place, it has been stated that socialization-thinking implies dualism: 'individual' and 'social' are said to be seen in this approach as completely apart from each other, so that they would have to be connected, for instance, through a concept like 'internalization'. This point of criticism entirely neglects the fact that in Chodorow's theory *relations* between people are stressed. Chodorow shows the extent to which identities can be interlaced. Her description of the (object)-relations between mother and daughter demonstrates that the term 'dualism' is misguided. The incorrect presupposition of the critics may be: internalization

implies dualism.

In 6.7 I make it clear that Parsons has been subjected to the same criticism, once more without justification. If the trouble had been taken to study Parsons' work more closely, it would have become clear that there are -ironically enough- quite a few points of agreement between Parsons and his French-inspired critics.

A second 'French' point of criticism was that the individual is seen in the socialization-approach as a unity, as coherent, rational and transparent to itself. There is said to be thinking in terms of clear identities. This point of criticism is also misguided. Within the field of socialization various theories can be found. We can mention the work of Chodorow, Parsons, other psychoanalytic theories, but also social learning theory, cognitive-developmental theory, and symbolic-interactionistic theories. For most of these theories the description given above is totally inadequate. In any event, as I have demonstrated in 6.7 and 5.2, these criticisms cannot be applied to the work of Chodorow.

The seventh question concerned the alternative conception that the French-inspired critics put forward. In Chapter 6 I have (re)constructed the guiding principles that we have to follow, according to the critics. In 6.3.3 a Foucaultian heuristic has been presented, in 6.4.3 a Lacanian one. One of the most surprising conclusions of Chapter 6 was that the critics do not adhere to their own rules. This leads to the remarkable situation that most of the 'alternative' studies put forward by the critics seem to fit quite well with the socialization-tradition. When the complex terms and arguments are 'translated', it becomes obvious that the alternative approach has so far not really offered an alternative. In 6.6 and 6.7 various examples of this were given.

Close inspection of the Foucaultian heuristic brings us a second discovery: what seems to be held is an 'oversocialized' conception of [wo]man, so in fact what we have here is a *radical* socialization-model. The Foucaultian heuristic is thus a sociologistic one. It should be stated at once that all this does not hold for the Lacanian heuristic. This heuristic, however, is in other respects even more problematic. In the first place, empirical research is discouraged, or perhaps even discarded. In the second place, the Lacanian heuristic can be shown to suffer from what I call 'symbolic-reductionism'.

The eighth question concerned the new consensus that 'socialization-thinking', including the work of Chodorow, is outdated. Should this consensus be accepted? We can begin to answer this question by evaluating the criticisms leveled at Chodorow. Chapter 5 of this study has been entirely devoted to this issue, and parts of Chapters 6 and 7 also. And in question seven of this conclusion we returned to this point again. I will not repeat all the arguments again, but the conclusion seems justified that the criticisms are faulty in so many respects, that Chodorow's theory cannot on these grounds be said to be 'outdated'. Whether the same holds for socialization-thinking generally, is a more complex matter. One has to specify what theory in particular one is talking about. Since various theories are counted as socialization-theories, it is difficult to generalize.

In spite of this, I have tried in 7.2 to give a global description of the socializati-

on approach in relation to sex and gender. This description cannot do justice to all the above-mentioned theories (social learning theory and cognitive developmental theory are not covered). Yet it applies to more theories than Chodorow's alone. I have tried to show that the socialization approach, conceptualized in this manner, can avoid the kinds of reductionism that can be found in sociologistic, biologistic, behavioristic and symbolic-reductionistic theories. In my opinion, therefore, the socialization approach should not be viewed as outdated. The fashionable consensus seems to be in need of revision. The evaluation of theories should be connected, moreover, to the possibilities for, and the degree of, empirical support. This theme will be discussed in the questions ten to fourteen.

The ninth question concerned the possibility and desirability of adjusting the theory of Chodorow in the light of certain theoretical criticisms. In Chapters 1, 2, 3 and 6 I have sketched four forms of reductionism: sociologism, biologism, behaviorism and symbolic-reductionism. I have tried to demonstrate in this study that Chodorow's theory is relatively free from such ways of thinking. Now is the moment, nevertheless, to comment in three ways upon this theory.

In the first place, I have deemed it necessary to make Chodorow's theory more explicit on certain points. This has resulted in some adjustments. The fact is that a superficial reading of Chodorow's theory (1978) could lead to the view that she holds a simple 'reproduction-theory' which explains the continual coming into being of the (traditional) parenting arrangements as something that cannot be avoided. For this reason I have tried to make more explicit, and even develop, Chodorow's theory on certain points.

(a) I have pointed out that that Chodorow's theory is about a 'contradictory' reproduction. This means that what we have here is a circle that can in principle be broken. The experiences of women and men contain contradictions, or feelings of ambivalence, that could function as a lever for change. In Chapters 5 and 10 examples of this have been given.

(b) Chodorow uses a complex internalization concept. Both the internalization of object-relations and the internalization of norms and values play a part in her theory. Both processes can interact in various ways. In this respect also, Chodorow's work distances itself from a simple reproduction-theory. It should be noted here, however, that I have made this point explicit. Chodorow only mentions it in passing, and not in the context of the present discussion.

(c) As became apparent in the first question of this conclusion, I have tried to supplement Chodorow's theory with an analytical scheme in which three levels are brought in: (1) the actual working/parenting arrangement; (2) the norms and values around parenthood and work; (3) the personality structure which is laid down in the early years. I have constructed this scheme in order to make clear at what places conflicts could occur. In Chapter 5 I have given an example of this.

(d) In 10.3, finally, I recount four factors to explain that in reality much more variation in arrangements can be encountered than could have been expected, if Chodorow's theory had been taken as a pure reproduction-theory. Most of these factors ensue rather directly from Chodorow's theory.

By and large it can be said that I have refined Chodorow's theory in a manner

that is in agreement with the logic of her work. I have tried to avoid bringing in elements that are foreign to this logic.

A second point of comment concerned the development of Chodorow's own thinking. In Chapter 4 I described the development of her ideas between 1971 and 1989. I think that Chodorow in her latest book underrates socialization-theory, and overrates psychoanalysis. I have given a few examples of this. Criticizing the concept 'socialization' is apparently something that belongs to our *Zeitgeist*. Even socialization-thinkers seem to distance themselves from their earlier work in which this concept was more important.

A third point of comment concerned the empirical support for the theory. This theme will be elaborated in the following questions.

The tenth question was: can Chodorow's theory (1978) in principle be tested by empirical studies? The answer to this question is: yes.

In the eleventh question we investigated whether Chodorow *herself* refers to empirical studies. In her book (1978) quite a number of psychoanalytical studies are discussed. Empirically-oriented psychological studies, however, are almost completely absent. Chodorow's attitude to research of this kind seems, moreover, a little ambivalent. We can give the following example of this. When Maccoby & Jacklin (1974) did not find as much differences in the manner in which girls and boys are treated, as Chodorow had been expecting, the latter remarked that this gave her the feeling that a 'magic disappearing trick' (1978, p. 98) had been performed. And yet, in my opinion, there are still numerous possibilities for linking up Chodorow's theory with empirical studies that have been done already, or that could be carried out in the future. In 9.1 I discuss five themes that seem to be suitable for this. Three of these themes have been derived from Chodorow's theory rather directly, the other two have more to do with the social-scientific tradition of empirical research.

The twelfth question concerned the (groups of) people to which the theory of Chodorow originally related. As has been remarked in 5.6 and 8.1, Chodorow's model seems to be inspired by the Western, middle-class family with not too many children, in the fifties and sixties. This has led critics to question whether her theory also holds for the lower classes, for other ethnic groups, for other cultures, and so on. And even if we limited ourselves for a moment to the white, Western, middle-class family, the question could be asked how representative the 'Chodorow-family' is for the eighties and nineties of this century. The number of women working outside of the home is growing. And also a growing number of women voluntarily choose not to have children. These trends seem to depart from the family structure that Chodorow describes. Chodorow's theory (1978) does indeed particularly relate to a specific group of people in a specific historical period. Possibly this should have been made clearer by Chodorow herself. Nevertheless, I do not think that this is an insoluble problem. The variety of working/parenting arrangements that can actually be observed also offers all kinds of theoretically interesting opportunities. On the basis of what *has* been stated in Chodorow's theory about the relation between parenting arrangement and gender identity, it should be possible to make predictions

about new situations or ones not dealt with by Chodorow. In what respects do these 'test situations' differ from the more traditional arrangements, and what should these differences lead us to predict about the identities of women and men? In what senses do the various independent and dependent variables differ or agree? And would this have been expected on the basis of Chodorow's theory? The most important thing, therefore, is to point to the crucial variables in the various parenting arrangements. Precisely this is what I have tried to do in Chapter 8. On the basis of this I have made predictions pertaining to both 'symmetrical' families and families with 'reversed roles'.

The thirteenth question concerned the possibility of a preliminary evaluation of Chodorow's theory (1978) on the basis of empirical research. Which of her propositions seem to be supported, and which do not? In 9.3 I have discussed ten findings, six of which argue more or less clearly in favour of the theory. Two findings are neutral, and two argue against it. These findings will now briefly be presented once more, but before that a few remarks seem to be necessary in order to put things in perspective. In the first place, only a limited number of studies could be discussed in Chapter 9 of this book (120 empirical studies and 12 reviews). In the second place, a number of crucial studies have not (yet) been carried out. In the third place, the existing studies do not always seem to allow clear-cut conclusions. The difficulties have to do with both problems in linking theory with empirical research, and with shortcomings in the studies themselves. These factors have been extensively discussed in 10.1 and 10.2. In spite of these problems, we now arrive at a preliminary evaluation of Chodorow's theory (1978).

- I As various studies show (M. Siegal (1987), A. Huston (1983), J. Rubin et al. (1974), J. McGuire (1982) and A. Woollett et al. (1982)), fathers are more explicitly concerned with the category sex/gender than mothers. They make a very clear distinction between girls and boys. Further they are more directed towards boys than towards girls. Fathers are frequently worried whether the behavior of their son(s) is 'adequate' in terms of their sex. Especially when compared with mothers, fathers are compulsively engaged in the activity of sex-role-stereotyping. This argues for Chodorow's theory. Especially interesting in this respect is the study of Pruett (1983). He found that fathers who were primary caretakers were less interested in the sex-role-stereotyping of their children.
- II We should not conclude, however, that mothers do not make any distinction between daughters and sons. What *can* be stated is that mothers make this distinction in a less explicit and less compulsive way than fathers do. A difference in treatment (of girls and boys by mothers) has been demonstrated in numerous studies carried out after the survey of Maccoby & Jacklin (1974). Tauber (1979), for instance, showed that mothers reacted more positively to girls seeking physical contact than to boys. Other indications emerge in the review of Huston (1983) and in the studies of Booth & Edwards (1980), Parke & Sawin (1980), Belsky (1979), Clarke (1980), Marantz & Mansfield (1977) and Carlson (1984).

This second finding also argues in favour of Chodorow's theory.

III Maternal employment has a positive effect on daughter(s) in terms of independence, career achievement, regard for female competence and androgyny (Hoffman (1974), Lamb (1982), Hansson (1977)). This third finding also argues for Chodorow's theory. For a mother who can put (part of) her energy in employment, is not so likely to 'over-invest' in her children. That the effects for boys are less clear and less positive is also something we had expected: the development of a boy in the prevailing situation is in any case characterized by a number of problems and discontinuities (like the forced separation from his mother). For boys it would be very important and positive if their fathers were to be present at home more often. It is very relevant, therefore, to look at the role of the father in studies like these. When a mother goes out to work, does this change something in the role of the father, or not?

IV When the father is entirely absent, this situation can be seen as an 'enlargement' of the traditional situation in which he is often absent. The meta-analysis of Stevenson & Black (1988) shows that this situation has negative consequences, particularly for boys. I think this fourth finding supports Chodorow's theory. For when the father is absent entirely, it should be expected that a gender identity develops that is unstable, even more so than in the traditional situation, and that this would be compensated for by an even stronger emphasizing of masculinity. We presuppose a positional identification with images supplied by society and a pronounced rejection of women and femininity. I have shown that these expectations can be confirmed by the work of Stevenson & Black (1988).

V I encountered five studies in which it became apparent that, under traditional circumstances, men (fathers and/or sons) are idealized. This idealizing disappeared under 'alternative' circumstances. The studies: R. Parke et al. (1972), N. Radin (1981), M. Lamb et al. (1982 (a)), K. van Vliet & A. Fischer (1985) and G. Russell (1987). This fifth finding also supports Chodorow's theory.

VI Further I have investigated the factors affecting the involvement of a man/father in household work and child care. Three hypotheses are relevant here: the sex-role-ideology hypothesis, the relative-resources-of-the-woman hypothesis and the demand-response-capability hypothesis. I have shown that the sex-role-ideology hypothesis was best supported. Although this does not form a *direct* test of Chodorow's theory, the sex-role-ideology hypothesis is quite compatible with her theory, whereas the other two hypotheses conflict with it. For according to Chodorow, gender identity is at first formed by early developmental processes, but later socialization processes, in which more explicit images from society are offered, will reinforce (or otherwise influence) this identity. An example of this is the following: at first a girl develops, under traditional circumstances, permeable ego-boundaries; after that she learns that

women ought to be caring and directed towards other people. Various studies (S. Bram (1977), M. Lamb et al. (1982 (c)), G. Baruch & R. Barnett (1981), R. Barnett & G. Baruch (1987), S. Feldman et al. (1983), C. Perrucci et al. (1978), R. Fine (1976), J. Huber & G. Spitze (1983), P. Mansfield (1982) and S. McRae (1986)) show that the norms and ideas that people hold play an important role. This argues at least in part for Chodorow's theory.

VII In the specific case of work within the home, I was able to show that the factual situation and the direct influences were less important than the ideas, norms and personalities of the women and men studied (see VI). The personality seemed to determine the life-style more than the other way round. The 'disposition' had priority over the situation. However, one cannot claim that this is generally the case. The studies that I have looked at did not offer a clear or unanimous picture. Some studies could be seen as arguing for Chodorow's theory, others as arguing against it.

VIII I have asked myself: what will be the consequences of a certain parental life-style for the (gender) identity of their children? And in particular: what will the effects be, when fathers are more than usually involved in the care of their children? Here also I met with contrasting and even conflicting studies. I will first mention five studies in which no effects were found at all: N. Radin (1982), K. Pruett (1983), G. Baruch & R. Barnett (1986), B. Eiduson et al. (1982) and F. Pedersen et al. (1982). Against these are four studies in which certain effects *were* found: K. van Vliet & A. Fischer (1985), A. Sagi (1982), G. Baruch & R. Barnett (1981) and B. Carlson (1984).

It will be obvious that we cannot say much either in support or against Chodorow's theory on the basis of these studies. We need more research, and research that is better conducted. In this context we can refer to the questions that have been treated in Chapter 10: How old was the child when the (alternative) arrangement started? How has the involvement of the father been measured? How have the gender identities been measured? It could be that the actual parenting arrangement is not very important for cultural cognitions (such as: 'what is the role of a father?'), but *is* important for 'deeper' psychological structures (like permeable versus rigid ego-boundaries).

I want to make one final remark here, which is only indirectly related to the above. The effect of alternative parenting/working arrangements on the parents themselves is remarkable and consistent: most of them return to traditional patterns, often quite soon. 'Alternative' arrangements seem difficult to maintain for the women and men involved. One could see support for Chodorow's theory in this fact, since she predicts that an 'alternative' arrangement will be difficult to maintain for people that have grown up in traditional arrangements. Incidentally, critics have taken this to mean that Chodorow advises women and men to do what she herself has tried to show that they can in fact never do (namely share paid employment, child care and household chores).

IX Without looking for this information, I met with the following finding: there *do* exist strong 'same sex' effects for the father-son relation in traditional parenting arrangements. I could derive this finding from quite a few studies: Woollett et al. (1982), Rendina & Dickerscheid (1976), McGuire (1982), Parke & Sawin (1980), Lamb (1980), Ban & Lewis (1974), Pedersen & Robson (1969), Clarke (1980), Belsky (1979), Lewis & Newson (1982), Feldman et al. (1983) and Barnett & Baruch (1987). It even appeared that the (male) sex of the child correlated positively with the participation in the home of the father. It could be predicted on the basis of Chodorow's theory, of course, that fathers will treat sons in a different way than girls, that they will be preoccupied with sex/gender and even that they will idealize masculinity, but yet I was taken by surprise by these remarkable results. The involvement of fathers with their sons seems to be greater than could have been predicted. It would now be interesting to investigate whether or not this finding undermines Chodorow's concept of 'positional identification' between father and son. In other words: is a personal and reciprocal identification between father and son possible, and maybe even current, in *traditional* arrangements?

X Chodorow's theory, finally, permits predictions regarding the background of strongly involved fathers. The expectation would be that the fathers' father (the grandfather) had been at home often, that he had been close and a positive model for identification, and that his son, therefore, had had the opportunity to identify with him in a personal (as opposed to a positional) manner. These predictions have proven not to be correct. In seven of the nine studies that I investigated quite the opposite appeared to be the case (K. Pruett (1983), E. Grønseth (1975), B. Eiduson et al. (1982), J. De Frain (1979), N. Radin & R. Goldsmith (1985), R. Barnett & G. Baruch (1987) and H. Finkelstein & K. Rosenthal (1978)). Often the active and involved fathers have had to miss their own father, either because there was no father present (anymore), or because he was hardly ever at home. Consequently, these fathers did not have happy memories of their own fathers. There were only two studies that could confirm the predictions that I derived from Chodorow's theory: J. Manion (1977) and A. Sagi (1982). Generally, these results argue against the theory. Nevertheless my proposal would be to conduct some new investigations, since in the present studies the sex of the parents and children (of the fathers studied) have not always been made clear. In three of the nine studies the sex of the grandparents had not been specified: B. Eiduson et al. (1982), E. Grønseth (1975) and J. Manion (1977). And in *six* of the nine studies the sex of the children had not been specified. Sex turned out to be an important variable, however. Radin & Goldsmith (1985) and Barnett & Baruch (1987) found that fathers of sons participated more. In contrast to this, Manion (1977) found that fathers of daughters participated more. The interesting thing here is that in the first two studies an unsatisfactory relation with the father (of the father) seems to get *compensated* for by a relatively great involvement in a son. In the last study, however, a satisfactory relation with the parents (of the father)

seems to be *imitated* with a daughter. Obviously this offers numerous possibilities for further research. In this context it will be important to look not only at compensation/imitation, but also at the sex of *three* generations and at the various possible differences in 'same sex' and 'cross sex' relations that could follow from this.

The fourteenth question concerned the possibility of giving hints for a new study to test Chodorow's theory or aspects of it. This question has been elaborately discussed in 10.3. I will repeat a few points here. In the first place, what we need is a longitudinal study that starts before the birth of the child studied. Secondly, we would have to look for several things at the same time: the division of both work within the home and paid employment outside it, the various kind of interactions in the primary group and the developing identities of the child(ren) involved. Thirdly, it would not be enough only to inspect the *actual* situation. We would have to find out whether this is the situation that the participants have chosen for themselves. Is the actual situation the desired situation in terms of the norms, values and wishes of the people concerned? Fourthly, the various variables should not be studied in isolation, but in relation to each other. And finally, we should not limit ourselves to the comparison of different sorts of families with only one child each. It would be particularly important to study families with two or three children.

In Chapter 10 we have not only presented a general classification of various variables, but inspired by Chodorow's theory, the studies discussed -and their faults- we also described what issues in particular a new study should be directed to.

By answering the fourteen questions above, I hope that I have contributed to the development of the research tradition, in which both psychoanalytic concepts and social-scientific concepts have been used to gain insight into the gender identities of women and men, and into the social contexts in which these identities arise and develop. More particularly, I think my argument shows that Chodorow's theory has been rejected by many prematurely. Her theory cannot be said to demonstrate stagnation. Rehabilitation, therefore, seems justified. It is to be hoped that my theoretical and empirical refinements will lead to the further development of this theory, and of socialization-thinking more generally.

Curriculum Vitae

Vincent Duindam werd op 6 april 1958 in Utrecht geboren. In juni 1977 slaagde hij voor het eindexamen gymnasium alpha aan het Bonifatius College aldaar. In september 1977 begon hij met de studie psychologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Voor het kandidaatsexamen, met de bijvakken sociologie, fysiologie en muziekwetenschap, slaagde hij in juli 1980. Tussen 1980 en 1984 vervulde hij diverse, uiteenlopende studentassistentenschappen. In juli 1984 legde hij het doctoraalexamen in de psychologie *cum laude* af, met als hoofdvak geschiedenis en theorie van de psychologie, als uitgebreide nevenrichting ontwikkelingspsychologie en als bijvak filosofie.

Vrijwel direct na zijn afstuderen, op 1 augustus 1984, werd hij als wetenschappelijk assistent aangesteld bij de toenmalige Vakgroep Socialisatie-Sociologie aan de R.U.U., die later een sectie werd van de Vakgroep Ontwikkeling en Socialisatie. Op 1 februari 1989 volgde zijn aanstelling als universitair docent bij de sectie Algemene Sociale Wetenschappen van diezelfde vakgroep.

Tussen 1983 en heden verzorgde hij onderwijs op het gebied van de socialisatie-theorie, in het bijzonder de geslachtsspecifieke socialisatie, de psychoanalyse, vrouwenstudies, wetenschapsfilosofie en de inleiding sociale wetenschappen (I.S.W.).

Zijn publicaties bevinden zich met name op het terrein van de geslachtsspecifieke socialisatie, gender-studies en psychoanalyse. Verder is hij betrokken bij de TELEAC-cursus 'Psychologie van het gezin: zicht op huwelijk en relaties', die dit jaar van start is gegaan. Voor het cursusboek leverde hij onder meer de hoofdstukken over sexe-rollen en over sexe-identiteit.

